

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

**ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Колектив авторів

Дніпро
2024

УДК 340.15

I-90

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 2 від 26 жовтня 2023 року)*

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор юридичних наук, професор **Галина Лаврик** – завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі;

кандидат філософських наук, кандидат юридичних наук, доцент **Людмила Мудриєвська** – завідувач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права і державного управління юридичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

I-90 Історія держави і права України : навч. посіб. / кол. авт.: д-р юрид. наук, проф. В. О. Боняк, д-р юрид. наук, доц. Д. А. Селіхов, канд. юрид. наук, доц. Ю. С. Завгородня та ін. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 208 с.

ISBN 978-617-8035-81-5

Навчальний посібник підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія держави і права України» і враховує сучасні досягнення юридичної науки. Розкрито закономірності та особливості виникнення, функціонування та зміна різних типів і форм держави та права на теренах України – від найдавніших часів і до сьогодення. Висвітлено боротьбу народу за реалізацію ідей української національної державності. Посібник містить основні поняття, терміни та категорії, що підлягають засвоєнню, контрольні питання до тем, список рекомендованої літератури.

Видання розраховано на здобувачів закладів вищої освіти юридичного профілю, а також усіх, хто цікавиться питаннями історії держави і права України.

АВТОРИ

д-р юрид. наук, проф. **Валентина Боняк** (тема I); д-р юрид. наук, доц. **Дмитро Селіхов** (теми II–IV); канд. юрид. наук, доц. **Юлія Завгородня** (теми VII–VIII); ст. викладач **Тетяна Жеглінська** (тема V); канд. юрид. наук **Олег Журавель** (тема VI); ст. викладач **Юлія Олійник** (тема IX); ст. викладач **Ірина Смірнова** (тема X).

ISBN 978-617-8035-81-5

© Автори, 2023

© ДДУВС, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Тема 1. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА	8
1.1. Об'єкт і предмет історико-правової науки	8
1.2. Функції науки історії держави і права	12
1.3. Методологія пізнання історико-правової науки	15
1.4. Джерела історії держави і права України	19
1.5. Історія держави і права України як навчальна дисципліна	23
<i>Контрольні питання до теми 1</i>	26
Тема 2. ДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я	27
2.1. Додержавний період на території України	27
2.2. Державний і суспільно-політичний лад, право Скіфії (VII ст. до н. е. – III ст. н. е.)	30
2.3. Античні поліси (міста-держави). Основні джерела права	35
2.4. Боспорське царство (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.)	40
<i>Контрольні питання до теми 2</i>	42
Тема 3. ДЕРЖАВА І ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (IX–XIV ст.)	43
3.1. Походження слов'ян. Союзи племен VI–IX ст. та утворення централізованої ранньофеодальної держави	43
3.2. Теорії походження Давньоруської держави	46
3.3. Суспільний та державний лад Київської Русі	50
3.4. Особливості державного-правового механізму Галицько-Волинського князівства	56
3.5. Система права. Суд і процес	58
<i>Контрольні питання до теми 3</i>	63
Тема 4. ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД (XIV–XVII ст.)	64
4.1. Включення переважної більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського й Польського королівства та їхнє правове становище	64

4.2. Суспільний та державний лад на теренах України (XIV–XVII ст.)	66
4.3. Система судових установ на українських землях, їхній становий характер	70
4.4. Джерела права	76
<i>Контрольні питання до теми 4</i>	83
Тема 5. ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ (XVII–XVIII ст.)	
5.1. Виникнення українського козацтва та його правовий статус	84
5.2. Запорозька Січ: військово-адміністративна організація і роль в державотворенні	86
5.3. Джерела та найважливіші правові інститути окремих галузей права	88
5.4. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького та спроба відродження української державності	91
<i>Контрольні питання до теми 5</i>	99
Тема 6. ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ЩО ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (кінець XVIII – початок XX ст.)	
6.1. Ліквідація російським царизмом автономії Гетьманщини	100
6.2. Суспільно-політичний лад і право на українських землях у складі російської імперії (XIX – початок XX ст.)	101
6.3. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (кінець XVIII – початок XX ст.)	112
<i>Контрольні питання до теми 6</i>	117
Тема 7. ДЕРЖАВА І ПРАВО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)	
7.1. Утворення Центральної Ради: її компетенція, структура та державотворча діяльність	118
7.2. Початок радянського державного і правового будівництва у грудні 1917 – березні 1918 рр.	120
7.3. Розпуск Центральної Ради. Проголошення гетьманом П. П. Скоропадським утворення Української Держави	124
7.4. Створення Української Національної Ради. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)	126

7.5. Утворення Директорії Української Народної Республіки. Державний лад та законодавство Української Народної Республіки ...	132
<i>Контрольні питання до теми 7</i>	139
Тема 8. УРСР У СКЛАДІ СРСР. ДЕРЖАВНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ЛАД НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
8.1. Встановлення та зміцнення радянської влади в Україні. Конституція УСРР 1919 р.	140
8.2. Утворення СРСР та його остаточне юридичне оформлення	144
8.3. Органи влади та управління радянської України	149
8.4. Створення основ радянського права	152
8.5. Українські землі в роки Другої світової війни	156
<i>Контрольні питання до теми 8</i>	160
Тема 9. УРСР У СКЛАДІ СРСР (1945–1991 рр.)	
9.1. Держава і право Української РСР у повоєнні роки та в період десталінізації (1945–1960 рр.)	161
9.2. Держава і право Української РСР у період поглиблення кризи радянської системи (середина 1960-х – середина 1980-х рр.)	166
9.3. Українська РСР в роки перебудови	171
<i>Контрольні питання до теми 9</i>	175
Тема 10. РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У НОВІТНІЙ ПЕРІОД	
10.1. Загальний історичний огляд	176
10.2. Розробка та ухвалення Конституції України 1996 р., її характеристика	182
10.3. Державно-політичний розвиток сучасної Української держави	185
10.4. Російське вторгнення в Україну	200
<i>Контрольні питання до теми 10</i>	203
Список використаних та рекомендованих джерел	204

ПЕРЕДМОВА

Ухвалення Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України та схвалення його 1 грудня 1991 року Всеукраїнським референдумом засвідчило створення самостійної і незалежної Української держави. Подальша розбудова України, що конституційно визначена суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою, вимагає від кожного громадянина глибокого осмислення історичного минулого, визначення власного місця й ролі в розбудові такої держави. При цьому особлива місія покладається на молодь, бо ж саме вона, маючи ці знання, в умовах сучасних викликів, здатна продовжити багатовікові традиції української державності.

Підготовка майбутніх висококваліфікованих спеціалістів, насамперед правників та правоохоронців, вимагає опори на історичний досвід української державності, всебічного осмислення досягнень та уроків минулого, сприяє продовженню ними кращих традицій власного державотворення, а активні євроінтеграційні процеси, що відбуваються в нашій державі, та зміни, які переживає суспільство загалом, допоможуть молоді розібратися в перебігу сучасних подій, виробити стійку громадянську позицію, використати наявні знання з історії держави і права України в практичній діяльності.

У пропонованому виданні виклад навчального матеріалу здійснено відповідно до програми навчальної дисципліни «Історія держави і права України», а необхідність опанування здобувачами цієї навчальної дисципліни у закладах вищої освіти зумовлена її особливою роллю – висвітленням розвитку і функціонування всіх аспектів еволюції державотворення на теренах України – державного механізму, форм державної єдності та права.

Навчальний посібник містить основні відомості, оцінку та аналіз найважливіших подій в історії держави і права України з найдавніших часів і до сьогодення. Із урахуванням сучасних досягнень юридичної науки, новітніх підходів до історії держави і права нашої держави, еволюції поглядів на становлення, функціонування та розвиток держави і права у пропонованому посібнику авторами для зручності системно використано основні загальнотеоретичні категорії, за допомогою яких було подано найбільш значущі суспільно-політичні події на теренах України в їх історичній ретроспективі, зокрема: історико-правова наука,

державно-правова закономірність, методологія науки, держава, право, закон, конституція тощо, а також категорії, що знайомлять з найбільш важливими суспільно-політичними подіями державно-правового розвитку на теренах України, а саме: держава і право періоду Київської Русі, давньоруська правова система, Литовсько-польська форма української державності і права, козацько-гетьманська доба, Запорізька Січ – військово-демократична форма української державності, козацьке звичаєве право, Гетьманщина та її право, Конституція Пилипа Орлика, правове становище українських земель у складі російської й Австро-Угорської імперій, відродження української національної державності і права, держава і право періоду Української революції (1917–1921 рр.), багатодержавність розвитку України, національне українське законодавство, розвиток України як радянської республіки та союзної радянської республіки у складі СРСР, виникнення і дія радянського права, період розбудови незалежної Української держави і права тощо.

Досвід викладання історії держави і права України засвідчив, що засвоєння здобувачами вищої освіти навчального матеріалу, який міститься у підручниках та навчальних посібниках, часто викликає труднощі, що здебільшого пов'язані зі значним його обсягом. Авторським колективом враховано цей аспект, у виданні здійснено спробу доступно та стисло відтворити основні положення історії держави і права України.

Тема 1

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ ЯК НАУКА ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: історико-правова наука, державно-правова закономірність, держава, право, предмет історії держави і права України, функції науки історії держави і права, методологія історико-правової науки, періодизація історії держави і права України, джерела історії держави і права України.

1.1. Об'єкт і предмет історико-правової науки

Історія держави і права – це наука і навчальна дисципліна. З давногрецької (від слова. *ιστορία*) термін «історія» означає оповідь, дослідження про минуле.

Словом «наука» позначається окрема сфера людської діяльності, призначенням якої є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про дійсність. Наука – це система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишній світ, а одним із основних її завдань є пізнання вказаних закономірностей.

Поняття «наука» вживається в таких значеннях:

1. Як рід заняття, професія, форма інтелектуальної діяльності людей (науковців), робота в тій чи іншій сфері людських знань, яка спрямована на отримання нових знань про природу, суспільство, відкриття об'єктивних законів світу і окреслення тенденцій його розвитку (наука при цьому є результатом діяльності певної групи людей (науковців)).

2. Як цілісна система знань про закономірності в розвитку природи, суспільства, об'єктивні закони світу і тенденції його розвитку.

Систему наук умовно поділяють на декілька підсистем, а саме:

1) природничі науки (астрономія, біологія, фізика, хімія). Об'єктом вивчення цих наук є закономірності виникнення, існування та розвитку природи;

2) соціально-гуманітарні (історія, політологія, соціологія, філософія тощо) – об'єктом їх пізнання є закономірності виникнення,

функціонування й розвитку суспільства;

3) точні науки – об'єктом їх дослідження є так звані формальні системи; вони вивчають кількісно точні закономірності (математика, теоретична інформатика, кібернетика тощо);

4) технічні – вивчають закономірності розвитку техніки (гірництво, електроніка, електротехніка, ливарна справа, машинознавство, металургія).

Важливою складовою науки є юридична наука (правознавство, юриспруденція), що вивчає право як особливу систему соціальних норм, правові форми організації й діяльності держави та політичної системи суспільства в цілому. Оскільки право й держава належать до соціальних явищ, то звідси й юридична наука є складовою соціально-гуманітарних наук.

За П. Рабіновичем, під юридичною наукою необхідно розуміти систему об'єктивних соціально значущих знань про закономірності права і держави (державно-правові закономірності).

Державно-правова закономірність – це об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ державно-правового життя або етапів історичного процесу.

П. Рабінович характеризує сукупність державно-правових закономірностей як систему, що містить три рівні:

– глобальні закономірності (ті, які стосуються всього людства, всесвітні);

– закономірності буття (існування) окремих державно-правових явищ;

– закономірності функціонування державно-правових явищ.

Наука історії держави і права поєднує у собі два соціальних феномени – державу й право. Держава є особливою формою політико-територіальної організації суспільства, що поширює свою владу на територію та населення, використовуючи для цього систему своїх органів і організацій. Автори підручника «Теорія держави і права» за редакцією Ю. А. Ведернікова дають таке визначення поняття «держава»: «Це суверенна політико-територіальна організація суспільства, наділена владою, що здійснюється державним апаратом на основі норм права, забезпечуючи при цьому захист і узгодженість суспільних, групових та індивідуальних інтересів, спираючись у разі потреби на легальний примус»¹.

¹ Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і допов. Дніпро : Дніпроп .держ. ун-т внутр. справ, 2017; Ліра ЛТД. 480 с. С. 429.

Право – це система юридичних норм, що створені або санкціоновані державою для врегулювання найбільш важливих суспільних відносин. Таку систему юридичних норм називають об'єктивним чи позитивним правом (об'єктивним тому, що процес його створення і функціонування не залежить від волі значної частини населення держави, а позитивним тому, що воно походить від держави).

Історія держави і права – це наука про минуле держави і права різних епох та суспільних формацій на території сучасних держав, система знань про державно-правові закономірності на теренах цих країн в їх історичній ретроспективі.

Історія держави і права виходить з того, що політичні й правові явища тісно взаємопов'язані у своєму історичному розвитку. Досвід минулого переконливо доводить: саме політичні відносини як складова соціальних відносин суспільства сприяють вдосконаленню правових норм. І навпаки: норми права урегульовують, упорядковують усі найважливіші сфери людських взаємин, у тому числі й політичні².

Наука історії держави і права України, як частина загальної історії держави і права, є окремою галуззю наукових знань, що в історичній ретроспективі висвітлює закономірності виникнення, розвитку та зміни державно-правових систем, які були та змінювали одна одну на теренах України, тобто історія держави і права України є елементом, складовою частиною науки історії держави і права, що відбиває національні та регіональні особливості України й викладається в хронологічному порядку³.

Історія держави і права України доволі динамічна наука, яка перебуває в постійному русі до пізнання історії держави і права України й намагається виявити найсуттєвіші, фундаментальні причини виникнення, розвитку та зміни державно-правових інститутів, до яких, насамперед, належать органи державної влади та місцевого самоврядування, а також досліджує їх взаємозв'язок з нормами, інститутами, підгалузями та галузями права.

Ця наука тісно пов'язана з історією України – із загальним історичним минулим українського народу, розвитком його економіки, культури, науки, виникненням та становленням політичних партій і рухів й багатьох інших сфер людської діяльності (історією народного господарства, культури тощо).

² Іванов В. М. Історія держави і права України : підруч. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с. С. 14.

³ Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Історія держави та права України : підруч. для курсантів та студ. вищ. навч. закл. Харків : Майдан, 2018. 616 с. С. 16.

Дослідник О. Святоцький вказує на певну схожість історії держави і права з теорією держави і права. Однак при цьому вчений вказує на принципові відмінності між ними: теорія держави і права вивчає переважно загальні закономірності розвитку держави і права різних народів, а історія держави і права – конкретні державно-правові системи, їхні особливості та характерні риси, тобто закономірності виникнення, розвитку та зміни державно-правових систем в історичній ретроспективі. При цьому історія держави і права України, з одного боку, послуговується узагальненнями й понятійним апаратом, що розроблені теорією держави і права, а з іншого – дає конкретний державно-правовий матеріал для таких узагальнень.

В. Гончаренко наголошує, що наука історія держави і права України перебуває в постійному русі й прагне виявити глибинні, фундаментальні причини трансформації українських державно-правових інститутів та з'ясувати наслідки їх історичного генезису⁴.

Важливою особливістю історії держави і права України є те, що, досліджуючи генезу українських державності і права, необхідно обов'язково враховувати геополітичний, правовий, релігійний та соціокультурний правовий вплив, що виходив від тих держав, які інкорпоровали українські території чи існували навколо цих територій, таких як: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Австро-Угорщина, російська імперія тощо.

П. Музиченко, зважаючи на особливості цієї науки, робить висновок, що історія держави і права України є:

«– суспільно-політичною наукою, бо вивчає такі суспільно-політичні явища, як держава і право;

– юридичною наукою, бо вивчає правові аспекти суспільного життя;

– історичною наукою, оскільки вивчає державно-правові явища в їхньому історичному розвитку»⁵.

Невід'ємною ознакою кожної науки є об'єкт і предмет дослідження. Історія держави і права України належить до фундаментальних юридичних наук, що вивчають державно-правові явища й об'єктом таких наук є держава та право.

Вітчизняні правники І. Тетарчук та Т. Дяків визначають об'єкт дослідження історії держави і права України у такий спосіб: «Це

⁴ Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підруч. / за ред. В. Д. Гончаренка. Харків : Право, 2013. 704 с. С. 4.

⁵ Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 5-е вид., випр. і доп. Київ : Т-во «Знання», КОО, 2006. 437 с. С. 14.

юридичні факти і політичні явища, виявлення закономірностей історичного розвитку»⁶.

У межах об'єкта міститься предмет науки. Предмет науки дає відповідь на запитання, які саме явища чи процеси досліджує та чи інша галузь знань. Предмет – це лише певна частина об'єкта, теоретичне відтворення тих істотних зв'язків і відносин, які підлягають безпосередньому вивченню. А. Кучук зазначає, що об'єкт і предмет науки співвідносяться між собою як загальне і конкретне. Саме в об'єкті міститься та його частина, що є предметом науки ⁷.

Предметом історії держави і права України є державно-правові закономірності виникнення, розвитку, занепаду, трансформації, зміни джерел права, державних утворень і правових систем у межах окресленої кордоном території країни, а також генеза державних та самоврядних інститутів, що функціонували на українських територіях на певному історичному етапі та у хронологічній послідовності.

Отже, наука історії держави і права України – це окрема система фундаментальних юридичних знань, що хронологічно, в історичній ретроспективі висвітлює закономірності виникнення, розвитку та зміни державно-правових систем, які існували та змінювали одна одну на теренах України. Вона є соціально-гуманітарною історико-правовою наукою (вивчає державу і право як суспільно-політичні явища), що має свій об'єкт і предмет пізнання. Призначення науки історії держави і права полягає в тому, що вона сприяє кращому розумінню сучасних державно-правових інститутів, а також допомагає передбачити їх майбутнє.

1.2. Функції науки історії держави і права

Знання науки історії держави і права неможливе без з'ясування її функціонального призначення. Функції науки історії держави і права – це напрями впливу її теоретичного впливу на систему суспільних наук, насамперед на ті, які вивчають державу та право.

Кожна з юридичних наук має своєрідні функції, що залежить від значущості предмета дослідження⁸.

⁶ Історія держави і права України: навч. посіб. для підготовки до іспитів / упоряд.: І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 214 с. С. 4.

⁷ Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і допов. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017; Ліра ЛТД. 480 с. С. 16.

⁸ Там само. С. 18.

Правники виокремлюють такі функції науки історії держави і права: пізнавальну, методологічну, евристичну, прогностичну, практично-прикладну, ідеологічну тощо. Охарактеризуємо їх.

Відправне значення має пізнавальна (гносеологічна) функція, що властива всім без винятку наукам. Її суть зводиться до з'ясування та пояснення державно-правових явищ, постійного збагачення фактичним і аналітичним матеріалом, знаннями про історичне минуле права та держави на теренах України.

Наступна функція – евристична (від грецького – знаходжу; мистецтво знаходження істини) або її ще називають науково-творча. Вона полягає у виявленні нових закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави і права, тобто зводиться до пошуку нових закономірностей державно-правових явищ.

Прогностична функція, або функція наукового прогнозу полягає у передбаченні на основі пізнаних закономірностей можливих подальших шляхів розвитку держави і права. Як наука теорії держави і права, так і історико-правова наука не обмежується пізнанням і тлумаченням державно-правових явищ, бо ж різноманітний історико-правовий матеріал дозволяє визначити усталені тенденції та закономірності, сприяє прогнозуванню розвитку України як держави та її правової системи.

Ідеологічна функція історії держави і права. Розвиток як держави, так і права передбачають наявність ідеології. О. Копиленко характеризує її у такий спосіб: «Ідеологія – це система основоположних ідей, понять, поглядів, у відповідності з якими формується світогляд і життєва позиція особи, соціальних груп, всього суспільства. Без базових інтегруючих ідеологічних настанов і мотивів ні особа, ні держава, ні суспільство існувати не можуть»⁹. З огляду на те, що наука історії держави і права являє собою систему знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права в історичній ретроспективі, зміст цих знань, поглядів залежить від ідей, які покладено в їх основу.

Вітчизняний правник О. Головка вважає, що ідеологічна функція полягає у формуванні вітчизняної правової культури та правосвідомості членів суспільства, насамперед професійних правників, правоохоронців, розуміння ними національних державно-правових цінностей, усвідомлення багатства історії держави і права України, цивілізаційної єдності в історії та органічної її близькості з європейською історією

⁹ Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком-Інтер, 2006. 685 с. С. 29.

держави і права¹⁰.

Тобто історія держави і права, як юридична наука, має ідеологічний вплив на індивідуальну та суспільну правосвідомість, впливає на поведінку учасників суспільних відносин, ідеологічний стан суспільства, його структуру.

Методологічна функція науки історії держави і права зводиться до формування понятійного апарату та визначення методологічних засад дослідження державно-правових явищ. Завдяки застосуванню історико-правового, історико-порівняльного, історико-генетичного, історико-системного методів історія держави і права надає змогу теорії держави і права дослідити генезу тих чи інших понять, інститутів, галузей та підгалузей права, органів публічної влади; для історії політичних і правових учень – простежити розвиток політико-правових ідей, концепцій, доктрин і вчень; для галузевих юридичних наук – дослідити процеси їх становлення і розвитку¹¹.

Практично-прикладна функція історії держави і права. Ця функція полягає у тому, що розвиток і вдосконалення національного законодавства, в цілому всієї системи права, інститутів державної влади має здійснюватися на підставі постійного, творчого-критичного використання історичного досвіду розвитку правових явищ, аналізу державно-правових закономірностей, впровадження саме тих дій, ідей, заходів та інститутів, які в історико-правовому контексті виявили свою ефективність, що сприятиме уникненню помилок і недоліків минулого¹².

Важливу роль у з'ясуванні та поясненні державно-правових явищ відіграють також виховна, дидактична та інші функції.

Отже, як і кожна юридична наука, історія держави і права України має свої функції (напрями впливу), які відіграють суттєву роль у розбудові нашої держави як суверенної, демократичної та правової.

З огляду на вищевикладене, функції науки історії держави і права треба визначити як основні напрями її теоретичного впливу на інші юридичні науки та практичного впливу на суспільство з метою його динамічно прогресивного розвитку.

¹⁰ Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Історія держави та права України : підруч. для курсантів та студ. вищ. навч. закл. Харків : Майдан, 2018. 616 с. С. 26.

¹¹ Там само. С. 25.

¹² Там само. С. 25–26.

1.3. Методологія пізнання історико-правової науки

Інструментарієм наукового пізнання є методологія (форми і способи наукового пізнання, сукупність методів дослідження). Вдало вибраний інструментарій історико-правових досліджень забезпечить формування цілісної, внутрішньо узгодженої державно-правової моделі країни.

Термін «методологія» походить від грецького *metodos* (метод), що у перекладі означає «спосіб, шлях дослідження». У юридичній літературі це поняття інтерпретується як:

- «сукупність методів, які використовують у науці або іншій сфері пізнання (Р. Лукіч);
- учення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання досліджуваних ним явищ (М. Кельман);
- система принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави та права, а також учення про цю систему (А. Кучук)»¹³.

Відправним елементом сучасної методології пізнання історико-правової науки є її принципи. Принципи пізнання державно-правових явищ – це незаперечні імперативні вимоги, ідеї, положення, що лежать в основі та якими необхідно керуватися у процесі пізнання. Вони буквально «пронизують» предмет дослідження, утворюють його каркас. Принципи суттєво впливають на «якість» досліджень.

Систему методологічних принципів пізнання історико-правової науки становлять: об'єктивність, всебічність і повнота, історизм та правовий поліцентризм. Вони відіграють роль «бази», «основи» «остову», «каркасу», методології.

Наступним важливим структурним елементом сучасної методології є методи пізнання, що відіграють особливу роль у пізнавальній діяльності.

Вітчизняна дослідниця Н. Пархоменко, відмічаючи важливість методів дослідження, наголошувала, що за умови використання ефективного методу навіть не дуже талановитий вчений може зробити більше, ніж геніальна людина, яка через використання нею

¹³ Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с. С. 48.

неефективного методу працюватиме марно і не отримає цінних, точних даних¹⁴.

Якщо під час розгляду першого питання «Об'єкт і предмет історико-правової науки» зазначалося, що предмет дає відповідь на запитання, які саме явища чи процеси досліджує галузь знань, то метод пізнання розкриває, як, за допомогою яких способів і прийомів відбувається це дослідження.

У юридичній науці поняття метод пізнання вчені трактують як:

– шлях, спосіб (або ж багато способів, їх множина) досягнення поставленої мети, вирішення завдань дослідження. Метод відповідає на питання: як пізнавати (О. Скакун);

– сукупність прийомів і способів пізнання держави та права (А. Кучук);

Отже, метод як елемент методології дослідження, це сукупність прийомів, способів та засобів, що є ефективними для пізнання державно-правових явищ, які становлять предмет історико-правової науки.

Юридична наука, включно з наукою історії держави і права, послуговується широким переліком методів дослідження. До них відносять:

- філософські (світоглядні) методи;
- загальнонаукові методи пізнання;
- конкретно-наукові методи досліджень.

Історико-правові дослідження насамперед мають базуватися на світоглядній складовій, тобто використанні саме діалектичного світоглядного методу, який забезпечує розгляд державно-правових явищ не «уособлено», відірвано (тобто окремо), а саме у розвитку та взаємозв'язку з іншими елементами досліджуваної системи.

Використання світоглядного методу базується на гносеологічних можливостях законів та категорій діалектики. Зокрема, закон єдності і боротьби протилежностей розкриває внутрішнє джерело розвитку системи державних органів, правових засад їх діяльності.

Закон переходу кількісних змін у якісні характеризує спосіб еволюції та розвитку цих засад.

Закон заперечення надає змогу передбачити зміни у правовому регулюванні діяльності державних органів, що відбуваються внаслідок поступального суспільного розвитку, а отже, зміни пріоритетів діяльності цих органів.

Отже, використання діалектичного методу в аспекті пізнавальних

¹⁴ Там само. С. 56.

можливостей забезпечує з'ясування генези держави і права, взаємозв'язку цих складових між собою та іншими елементами правової системи, що у підсумку дасть змогу оцінити їх в минулому, охарактеризувати їх сучасний стан, виявити нові тенденції та визначити подальші перспективи розвитку¹⁵.

Суттєву роль у пізнанні історико-правових явищ і процесів відіграють загальнонаукові методи – наступна складова методології. Вони визначають стратегію, загальну спрямованість дослідження. Методами пізнання є формально-логічні методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, а також системний, історичний, структурний, функціональний та порівняльний методи.

Формально-логічні методи аналізу та синтезу, індукції і дедукції дозволяють розкрити зміст понять, що становлять предмет історико-правового дослідження, здійснити класифікацію досліджуваних категорій та явищ, сформулювати проміжні та загальні висновки¹⁶.

Під час пізнання державно-правових явищ об'єктивно необхідним є використання такого загальнонаукового методу дослідження, як системного. Вітчизняний учений В. Федоренко зазначає, що суть цього методу полягає в тому, що досліджуване явище розглядається як певна система, що включена до системи більш високого рівня і виконує в ній певні функції, поєднана з нею різними зв'язками¹⁷.

Наступний загальнонауковий метод – історичний. Його використання дозволяє дослідити процеси виникнення, формування й розвитку держави і права на теренах України.

Структурний загальнонауковий метод забезпечує дослідження органів державної влади як структурно-інституціонального елементу державного апарату, пізнання внутрішньої будови механізму держави.

Інший метод, функціональний, є продуктивним у плані визначення основних напрямів діяльності державних органів України на тому чи іншому етапі їх виникнення, становлення та розвитку.

Такий загальнонауковий метод, як порівняльний, полягає у зіставленні юридичних понять, явищ, процесів та з'ясуванні їхніх спільних і відмінних рис. Поняття, явища та процеси, що порівнюються, повинні бути однорідними, зіставними, тобто бути об'єктами одного класу¹⁸.

¹⁵ Там само. С. 57–58.

¹⁶ Там само. С. 58.

¹⁷ Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монограф. Київ : Ліра-К, 2009. 580 с. С. 137–138.

¹⁸ Боняк В. О. Знач. твір. С. 59.

Наступну, третю групу методів історико-правової науки становлять конкретно-наукові методи пізнання. Їх визначають як сукупність принципів, прийомів, правил, способів і засобів дослідження певних об'єктів (явищ, предметів, фактів), що являють собою комбінацію частини пізнавальних прийомів, набір яких залежить від природи об'єкта й умов процесу пізнання.

До конкретно-наукових методів історико-правової науки відносять техніко-догматичний (формально-догматичний) метод. Цей метод забезпечує дослідження державно-правових явищ у «чистому вигляді», що існують незалежно від інших видів суспільної та державної діяльності, поза сферою політики, економіки тощо.

Пізнавальні можливості техніко-догматичного (формально-догматичного) методу під час дослідження історико-правових явищ дозволяють сформулювати дефініції понять, які становлять предмет наукової розвідки та виокремити їх суттєві ознаки¹⁹.

Важливе значення у проведенні історико-правових досліджень має спеціально-юридичний конкретно-науковий метод пізнання. Він є продуктивним у плані розкриття змісту нормативно-правових приписів, що були ухвалені та діяли на тому чи іншому етапі становлення та розвитку української державності.

Для історико-правової науки вагоме пізнавальне значення також має компаративістський метод (або метод порівняльного правознавства). Цей конкретно-науковий метод дослідження передбачає зіставлення пізнавальних об'єктів з метою виявлення в них схожих або відмінних рис.

Характеризуючи порівняльно-правовий метод дослідження, вітчизняна дослідниця Н. Пархоменко влучно зазначає, що він використовується для з'ясування спільного й відмінного між джерелами права в межах однієї або кількох правових систем, шляхом їх порівняння, розрізнення за будь-якою ознакою або властивістю і по своїй суті він є неповторним. При цьому науковець вказує на необхідність урахування й індивідуальності кожної системи джерел права, що якісно працює у правовій системі одних держав, і не може завжди ефективно працювати в інших, тобто те, що може бути ефективним на одному етапі розвитку держави й суспільства, не матиме відповідного ефекту на іншому етапі.

Крім того, вчений слушно наголошує, що порівняльно-правові дослідження дуже корисні для реалізації правової реформи в державах, які перебувають на трансформаційному етапі розвитку, до яких

¹⁹ Там само. С. 60.

належить Україна, оскільки є можливість вийти за межі догматичної дискусії в межах національного права й запропонувати нові методологічні підходи з урахуванням вітчизняного досвіду²⁰.

Отже, методологія історико-правової науки – це система принципів, підходів та методів дослідження (світоглядного діалектичного, загальнонаукових та конкретно-наукових), які є об'єктивно-необхідними та ефективними для пізнання історико-правових явищ. При цьому основна роль відводиться методам дослідження, що являють собою сукупність прийомів, способів та засобів, які є важливою умовою набуття нових істинних наукових знань.

1.4. Джерела історії держави і права України

Історія держави і права як наука і навчальна дисципліна сформовані хронологічно за викладенням матеріалу. О. М. Головка наголошує, що людство об'єктивно існує й буде завжди існувати у просторі й часі, а звідси будь-які події й явища перебувають у взаємозв'язку, певній часовій або хронологічній послідовності. Структура історичного процесу отримує свій формальний вираз у періодизації²¹.

Періодизація історії держави і права – це поділ розвитку держави і права на певні періоди (етапи, епохи) залежно від певного критерію. Учені А. Шевченко, С. Кудін до таких критеріїв у сучасній українській історико-правовій науці відносять зміну суспільно-економічних формацій; культурно-духовні та ідейні чинники; співвідношення джерел права; зіставлення з розвитком державно-правових інститутів європейських народів; залежність від правового і соціально-культурного розвитку тощо.²²

Для вітчизняної історії держави і права традиційною є періодизація за такими критеріями:

– за суспільно-економічною формацією (рабовласницька, феодална, капіталістична, соціалістична);

²⁰ Пархоменко Н. М. Джерела права: проблематика теорії та методології : монограф. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с. С. 25.

²¹ Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підруч. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с. С. 47.

²² Шевченко А. Є. Історія держави і права України : навч.-метод. посіб. / А. Є. Шевченко, С. В. Кудін. Вінниця : ТОВ «Твори» 2020. 688 с. С. 14.

– за культурно-духовними та ідейними чинниками (за цивілізацією) – давньосхідна, далекосхідна, арабська (мусульманська), антична (південноєвропейська), східноєвропейська, західноєвропейська, американська цивілізації;

– за співвідношенням джерел права тощо.

Перш ніж охарактеризувати джерела історії держави і права України звернемося до її періодизації.

В. Гончаренко вважає, що виокремлення етапів історії держави і права дозволяє висвітлити весь історичний шлях, що його пройшов український народ, а також у межах цих періодів ознайомитися з державно-правовими явищами і процесами. Для цього вчений пропонує послуговуватися підходами до періодизації історії держави і права України та виокремлює такі з них:

1) хронологічний. На думку правника, він забезпечує вивчення історії держави і права України у межах значних за обсягом часових етапів. До них пропонує віднести первіснообщинну епоху, період стародавнього світу, епоху Середньовіччя, а також періоди Нового та Новітнього часів;

2) формаційний підхід, відповідно до якого відправне значення має розмежування таких періодів розвитку українських держави і права, як рабовласницького, феодального, капіталістичного й соціалістичного;

3) цивілізаційний підхід до періодизації історії держави і права України. Його В. Гончаренко вважає таким, що порівняно недавно отримав своє поширення. Суть цього підходу вчений зводить до того, що кожний конкретний період історичного розвитку визначається не стільки об'єктивно матеріальними, скільки насамперед ідейно-духовними, культурологічними чинниками²³.

Спираючись саме на цивілізаційний підхід, пропонуємо таку періодизацію навчального курсу «Історія держави і права України»:

1. Давні держави і право Північного Причорномор'я та Приазов'я. У вказаний ранньофеодальний період нашої державності східнослов'янські племена в VI–VII ст. об'єдналися в племінні союзи, а у VIII ст. – в союз союзів племен під назвою Русь. Це був період формування та виникнення на основі так званої «військової демократії» перших інститутів ранньофеодальної держави та елементів феодального права.

2. Держава і право Київської Русі (IX–XIII ст.). Епоха утворення Давньоруської держави, появи усного звичаєвого права, актів судової

²³ Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. Історія держави і права України : підруч. Харків : Право, 2013. 704 с. С. 17.

діяльності князів, києво-візантійських договорів, «Руської правди» як пам'ятки і джерела права та їх роль у формуванні системи права Київської Русі.

3. Держава і право на українських землях у литовсько-польський період (XIV–XVII ст.). Період формування і розвитку Литовсько-Руської держави, появи Литовських Статутів та Судебника Казимира Ягеловича й Специфічної побудови органів державної влади та управління на українських землях у складі Литви, Польщі, Речі Посполитої, а також об'єднання в 1569 р. Польщі й Литви в одну державу – Річ Посполиту.

4. Держава і право на українських землях у козацько-гетьманську добу (XVII–XVIII ст.) – епоха, що охоплює період утворення, розвитку та занепаду Гетьманської держави (Запорозької Січі) – особливого державного утворення, в якому демократична республіка поєднувалась з елементами військово-адміністративної організації.

5. Держава і право на українських землях, що входили до складу російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.) – це період перебування українських земель Лівобережжя, Правобережжя та Півдня у складі російської імперії, а Галичини, Північної Буковини та Закарпаття – у складі Австрійської імперії, посилення буржуазних тенденцій у розвитку правової системи.

6. Держава і право періоду Української революції (1917–1921 рр.) – охоплює державотворчу діяльність Центральної Ради, існування Української держави гетьмана П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки (УНР) та Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

7. УРСР у складі СРСР. Державний і суспільний лад на українських землях у роки Другої світової війни – вказаний період містить утворення Союзу РСР, розвиток держави і права в умовах нової економічної політики та в період тоталітарно-репресивного режиму, а також державності в 1939–1945 рр.

8. УРСР у складі СРСР (1945–1991 рр.) – зазначений період охоплює розвиток держави і права Української РСР у повоєнні роки та в період десталінізації (1945–1960 рр.), а також час поглиблення кризи радянської системи (середина 1960 – середина 1980 рр.) та років перебудови.

9. Розбудова Української держави у новітній період – містить у собі події, пов'язані з розпадом СРСР, проголошенням незалежності України, конституційним процесом та реформуванням правової системи.

Саме в межах запропонованих вище періодів у цьому навчальному посібнику пропонується розглянути основні факти та виявити державно-правові закономірності виникнення, функціонування й розвитку державно-правових явищ на українських землях в історичній ретроспективі.

Важливе значення для засвоєння навчального матеріалу є висвітлення питань, які торкаються джерел історії держави і права України.

Поняття «джерело» в правовій науці трактується як зовнішня форма вираження правових норм та надання їм загальнообов'язкової сили.

Переважно всі державні утворення на теренах України протягом усього свого існування здебільшого належали до сфери європейського впливу і в сучасних умовах незалежності Україна належить до романо-германської правової сім'ї. За такого типу правової сім'ї *основою правового життя суспільства є національне законодавство, переважну частину якого становлять законодавчі акти.*

Особливість джерел науки історії держави і права України в тому, що такими є не тільки чинне право, а й пам'ятки права минулих років та століть, а саме: нормативно-правові акти та збірки таких актів, аналітичні, підготовчі та коментарі до проєктів, чинних нормативно-правових актів, тексти нормативно-правових договорів й відомості про них, пам'ятки у вигляді законів, гетьманські універсали, записи правових звичаїв, правозастосовні акти, що відображають процес діяльності судових органів, а також наративні (тобто описові) джерела, періодична преса, мемуарна література, статистичні дані, які у своїй сукупності відображають державно-правову реальність на теренах України як у попередні століття, так і в умовах сьогодення. Основними з них є: записи Геродота про розселення скіфів, їх життя і звичаї, «Руська правда», Судебник Казимира Ягеловича (1468 р.), Литовські статuti, Рішення Люблінського Сейму про об'єднання Польщі й Литви в одну державу – Річ Посполиту (1569 р.), Березневі статті 1654 р. Б. Хмельницького, «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (5 квітня 1710 р.), Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства, утворення Малоросійської колегії (1764 р.), Маніфест 19 лютого 1861 р., Звід законів цивільних, Австрійський статут цивільного судочинства 1896 р., I Універсал Центральної Ради (10 червня 1917 р.), II Універсал Центральної Ради (3 липня 1917 р.), III Універсал Центральної Ради (7 листопада 1917 р.), IV Універсал Центральної Ради (9 січня 1918 р.), Конституція Української Народної Республіки (29

квітня 1918 р.), Декларація Української Директорії (1918 р.), Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (14 березня 1919 р.), Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (1929 р.), Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.), Цивільний кодекс УСРР (1922 р.), Постанова ЦВК І РНК СРСР про застосування розстрілу та 10-річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна (7 серпня 1932 р.), Постанова ЦВК й РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від (7 серпня 1932 р.), Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.), Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.), Указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 року «Про воєнний стан», Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування на період до ухвалення нової Конституції України, Конституція України (Основний Закон) (28 червня 1996 р.) тощо.

До допоміжних джерел вітчизняної історії держави і права належать археологічні матеріальні знахідки, а також фольклор, пісні, перекази й ін.

Отже, джерела науки історії держави і права України – це спосіб внутрішньої організації та зовнішнього вираження чинних правових норм, правових пам'яток минулих років, інші документальні, матеріальні й культурно-традиційні свідчення державно-правового й загальноісторичного характеру, що дозволяють вивчати історію держави і права України.

1.5. Історія держави і права України як навчальна дисципліна

Історія держави і права України є не тільки наукою, але й однією з фундаментальних державно-правових дисциплін, що посідає важливе місце в системі соціально-гуманітарних дисциплін.

Навчальна дисципліна історія держави і права України – це синтезуюча дисципліна, що об'єднує значний масив знань про розвиток держави і права на різних стадіях цивілізаційного розвитку.

Особливістю цієї навчальної дисципліни є те, що вона потребує опрацювання значного обсягу джерел права, а також уміння аналізувати

цей матеріал та робити належні висновки про закономірності та особливості процесів право-, і державотворення²⁴.

Саме ґрунтовне вивчення цієї юридичної дисципліни, оволодіння знаннями про найважливіші пам'ятки права, як наголошують Д. Забазалюк та В. Марковський, необхідні не лише для підвищення рівня історико-правової підготовки здобувачів вищої освіти, рівня їхньої загальної правової культури, але й, насамперед, для чіткого розуміння значення галузей сучасного права для розвитку правової держави та розбудови громадянського суспільства в Україні, необхідності системного протистояння російській федерації у зв'язку з її збройною агресією проти нашої держави.

Як зазначалося вище, історія держави і права України як навчальна дисципліна висвітлює державно-правові явища в історичному розрізі. В. Заруба визначає мету вказаної навчальної дисципліни у такий спосіб:

- а) ознайомити здобувачів вищої освіти з особливостями історичного, державного й правового розвитку держави;
- б) вивчити минуле держави і права України, щоб пізнати сьогодення, та визначити напрями подальшого державно-правового розвитку України як незалежної, демократичної, правової держави;
- в) сприяти формуванню громадсько-політичної позиції майбутнього правника й правоохоронця тощо²⁵.

Навчальна дисципліна історія держави і права України вивчає державно-правові аспекти суспільного життя та тісно пов'язана не тільки з теорією держави і права, історією держави і права закордонних країн, конституційним правом України, історією політичних і правових вчень, а також стикується з галузевими юридичними навчальними дисциплінами – адміністративним, земельним, кримінальним, цивільним правом, що допомагає зрозуміти її сутність, позитивні риси та прогалини.

Історія держави і права України має вагоме значення для професійної підготовки здобувачів вищої освіти – майбутніх правників та правоохоронців, а саме:

- ця навчальна дисципліна відіграє важливу роль у формуванні майбутніх фахівців-правоохоронців, як знавців права та активних

²⁴ Забазалюк Д. Є., Макачук В. С., Марковський В. Я., Яремчук В. Д., Рудий Н. Я. Історія держави та права : навч. посіб. / за заг. ред. Д. Є. Забазалюка та В. Я. Марковського; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : СПОЛОМ, 2021. 438 с. С. 4.

²⁵ Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 416 с. С. 15.

захисників закону;

– робить вагомий внесок у підготовку професійних, національно-свідомих громадян держави;

– слугує своєрідним вступом до вивчення спеціальних юридичних дисциплін (конституційного, цивільного, сімейного, кримінального, трудового, цивільного права тощо)²⁶;

– має ідеологічне навантаження, бо ж свідчить про те, що наш народ має практично тисячолітню, а то й більшу за часом історію власної державності. Це є досить важливим з огляду на великодержавно-шовіністичні кола²⁷, включно з наративами російського агресора, які намагаються представити український народ «безбатченком», що немає власних історичних державно-правових традицій, а отже, і права на самостійне існування;

– вивчення історії держави і права України сприяє набуттю здобувачами вищої освіти знань про державно-правові системи, сприяє орієнтуванню у внутрішніх та міжнародних процесах, а також формуванню правової культури особистості, морального ставлення до правових і політичних реалій тощо.

Матеріал цього навчального видання побудований за певною архітектонікою, що сприяє його системному сприйняттю в єдності та логічній послідовності, тісному взаємозв'язку. Кожна тема охоплює собою навчальний матеріал про:

– зазначений період розвитку державності та права;

– державний механізм (державний апарат) держави чи державного утворення, які існували на теренах України в різні історичні епохи;

– джерела (форми) права, їх особливості, історичне й практичне значення, а також про галузі права;

– повноваження та структуру органів публічної влади, включно із судовими та правоохоронними органами тощо.

Вибрана структура забезпечить цілісне сприйняття багатого історико-правового матеріалу, що охоплює еволюцію держави і права на українських землях.

Запропонована періодизація історії держави і права України та обсяг годин, відведених на вивчення цієї навчальної дисципліни у

²⁶ Ухач В. З. Історія держави і права України : навч. посіб. (конспекти лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с. С. 9.

²⁷ Чайковський А. С., Батрименко В. І., Зайцев Л. О., Копиленко О. Л. Історія держави і права України : підруч. / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 512 с. С. 4.

закладі вищої освіти зі специфічними умовами навчання, передбачають проведення лекційних чи семінарських занять з усіх тем. Такі заняття сприяють актуалізації та забезпечують поглиблення здобувачами вищої освіти здобутих раніше знань про державно-правові явища й інститути в історичній ретроспективі.

Отже, історія держави і права України – це соціально-гуманітарна, юридична, історико-правова наука та навчальна дисципліна. Вона відіграє суттєву роль у системі юридичних наук, що підтверджується її предметом та функціями.

Як складовий елемент загальної історії держави і права, історія держави і права України все ж є окремою галуззю наукових знань, що в історичній ретроспективі висвітлює закономірності виникнення, розвитку та зміни державно-правових систем, які існували та змінювали одна одну на теренах України. Це динамічна наука, яка перебуває в постійному русі до пізнання історії держави і права України й відображає національні та регіональні особливості України, викладається в хронологічному порядку, має тісний зв'язок з іншими соціально-гуманітарними науками.

Контрольні питання до теми 1

1. Які особливості науки порівняно з іншими сферами діяльності людини?
2. Дайте визначення поняття «державно-правова закономірність».
3. Які соціальні феномени поєднує в собі наука історії держави і права?
4. Сформулюйте визначення поняття «наука історії держави і права України». Охарактеризуйте, з якими науками це поняття має найбільш тісний зв'язок?
5. Визначте об'єкт і предмет дослідження історії держави і права України.
6. Охарактеризуйте функції науки історії держави і права.
7. Дайте визначення поняття «методологія пізнання історико-правової науки», охарактеризуйте його складові елементи.
8. Які підходи до періодизації вітчизняної історії держави і права виокремлюють вітчизняні вчені? У чому сутність цивілізаційного підходу?
9. У чому полягає особливість джерел науки історії держави і права України?
10. Охарактеризуйте історію держави і права України як навчальну дисципліну.

Тема 2 ДАВНІ ДЕРЖАВИ І ПРАВО ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ПРИАЗОВ'Я

Основні поняття, терміни та категорії, до засвоєння: військова демократія, влада, демократія, держава, деспотія, джерело права, звичаєве право, колонізація, метеки, мінорат, монархія, плем'я, поліс, республіка, рід.

2.1. Додержавний період на території України

Первісні люди вперше на території України були у ранньому палеоліті. В епоху пізнього палеоліту виник матріархально-родовий лад (від лат. *mater* – мати). Родовий лад характеризувався високим розвитком мисливства, рибальства, переходом до відтворюючого господарства, якими були скотарство й землеробство. Патріархальний (від лат. *pater* – батько) родовий лад замінив матріархат, а парна сім'я стає моногамною, де спорідненість і спадковість велася за батьківською лінією. Велика патріархальна сім'я стала господарською основою патріархальних родових громад.

Упровадження залізних знарядь праці призвело до розвитку товарно-грошових відносин, зростання багатства родів і племен, майнового розшарування суспільства. Розвиток ремесла і пов'язаної з ним внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяли виникненню замість родових общин територіальних (сусідських) общин. Виникнення спадкової влади внаслідок використання рабської праці та експлуатації збіднілих громадян для збагачення родової знаті спричинило початок розкладу первіснообщинного ладу та поступовий перехід до станового суспільства. Племянні вожді, які мали найбільше військової сили, підкорювали сусідні племена та об'єднували їх у союзи племен. Поступово родова знать перетворювалася на спадкову майнову знать, а влада вождів – воєначальників ставала спадковою князівською (королівською, царською) владою. Ця багата верхівка повністю панувала над бідним населенням, яке було залежним від неї. Щоб забезпечити свою владу та контроль над пригнобленим населенням, елітна група стимулювала формування держави, що призвело до заміни

первіснообщинного ладу державним суспільством²⁸.

Із середини II тисячоліття до н. е. протягом понад двох тисяч років в степах України головну роль відігравали племена індоіранської групи, такі як кіммерійці, скіфи і сармати. Ці племена виникли після розпаду індоіранської єдності.

З усіх етнічних груп індоєвропейців, які покинули територію України, лише предки індоіранців залишилися мешкати поруч з предками слов'ян. Ця спільність тривала від IV тисячоліття до н. е. до II тисячоліття н. е. До повної асиміляції останніх індоіранських (сарматських) племен знадобилося більше ніж чотири тисячі років. Протягом усього цього часу відбувалася взаємодія між предками слов'ян та індоіранцями.

Скотарські племена, що були на території України, переважно вели осілий спосіб життя. Вони відзначалися високим рівнем майстерності у виробництві мідних виробів. На південних територіях, сучасних Дніпропетровської та Херсонської областей, були виявлені майстерні, де обробляли мідь, і в похованнях знаходили велику кількість зброї.

Першим етносом, який заселяв територію сучасної України, були кіммерійці в IX – першій половині VII століття до н. е. Це був давньоіранський кочовий народ, генетично споріднений зі скіфами, який займав значні території між річками Дністер і Дон, а також Таманським і Кримським півостровами.

Племена кіммерійців відомі із згадок у відомому творі «Іліада», створеному грецьким поетом Гомером, а також з письмових джерел, пов'язаних із державою Ассирія на Близькому Сході. Ім'я «кіммерійці», найімовірніше, можна перекласти як «загін вершників», що відповідало індоіранській традиції називати етноси відповідно до їхньої основної діяльності. Основою господарства кіммерійців було скотарство, зокрема виведення коней. Саме завдяки коням кіммерійські воїни та пастухи мали засоби для пересування, а також значну частину продуктів харчування. У творі «Іліада» Гомер згадує мешканців степів Північного Причорномор'я як «дивних доїтельниць кобилиць» та «млекоїдів».

Вершники, об'єднані в загони, становили основу кіммерійського війська. Вони володіли високою рухомістю і маневреністю, що надавало їм значні переваги у сутичках з піхотою. Кіммерійці переважно були кінними стрільцями, озброєними сталевими чи залізними мечами, бойовими молотками та булавами. У першій половині VII століття до

²⁸ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України : підруч. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

н. е. загонами керували вожді Лігдаміс і Теушпа.

Під час періоду панування кіммерійців наступила епоха залізної доби. Вони стали першими, хто на території України, а також в Південно-Східній та Центральній Європі розпочали видобувати з боліт залізну руду. Навіть до X століття до н. е. вони розробили методи виробництва заліза і виявилися першими у виготовленні сталі. Залізна руда виявилася більш доступною, оскільки її можна було знайти майже всюди. Це призвело до значного наукового та технологічного прогресу, оскільки люди отримали доступ до великої кількості зброї та інструментів.

Кіммерійські ковалі створювали вражаючі вироби холодної зброї, які за якістю майже не відрізнялися від середньовічних виробів. У часи кіммерійців розпочали будувати дороги, проводити очищення великих площ під пасовища, споруджувати міцні будівлі і фортеці. Кіммерійські племінні спільноти стали першими серед мешканців степових регіонів біля Чорного моря, які перейшли від осілого способу життя до кочового скотарства.

Незважаючи на велику площу земель, які населяли кіммерійці, та існування численних правителів-царів, вони не змогли створити повноцінну державу. Їм завадили численні племена скіфів, які в другій половині VII століття до н. е. витіснили кіммерійців із Причорномор'я, частково злившись з ними, а частково вигнавши їх на Близький Схід²⁹.

Мовою першоджерел: «З наближенням скіфів кіммерійці почали тримати раду, що їм робити перед лицем численного ворожого війська. І от на раді думки розділилися. Хоча обидві сторони вперто стояли на своєму, але перемогла пропозиція царів. Народ був за відступ, вважаючи непотрібним воювати з такою кількістю ворогів. Царі ж, навпаки, вважали за необхідне вперто захищати рідну землю від загарбників. Народ вирішив залишити батьківщину й віддати загарбникам свою землю без бою; царі ж, навпаки, схотіли швидше лягти кістьми в рідній землі, ніж рятуватися втечею разом із народом. Адже царям було зрозуміло, яке велике щастя вони звідали в рідній землі і які біди чекають вигнанців, позбавлених батьківщини. Прийнявши таке рішення, кіммерійці розділилися на дві рівні частини і почали між собою боротьбу. Всіх загиблих у цій братовбивчій війні народ кіммерійський поховав біля ріки Тираса (сучасний Дністер), могили царів там можна бачити й досі», Геродот, «Історія» (431–425 рр. до н. е.).

²⁹ Захарченко П. П. Історія держави і права України. Київ : Атіка, 2004. 368 с.

2.2. Державний і суспільно-політичний лад, право Скіфії (VII ст. до н. е. – III ст. н. е.)

Перші відомі політичні об'єднання на території України, виникли в Північному Причорномор'ї в добу залізного віку. Ці об'єднання були ранньою формою держав, відомих як кочові імперії, що використовували переважно данницьку працю кочівників для обробки землі.

Відомості про ці перші державно-політичні утворення фіксуються у найдавніших писемних джерелах, які стосуються нашої країни та її населення. Античні автори, такі як Геродот, Галер, Гесіод, Гекатей та Есхіл, у своїх творах надають відомості про ці державні об'єднання. Найбільш докладний опис знаходимо у творах Геродота, відомого як «Батька історії», який особисто відвідав Причорномор'я. Інформація також фіксується арабськими істориками.

Починаючи з VII століття до н. е. степи України стали місцем осілості для скіфів, а пізніше з'явилися споріднені з ними сармати, також відомі як савромати, алани, роксолани та інші народи.

Скіфи перебували на етапі розпаду первіснообщинного ладу. Для організації їх суспільства було характерним утворення військової демократії. Частина скіфів – кочівників протягом V–IV століть до н. е. поступово розпочала перехід до осілого способу життя. Виникали значні поселення, які обсаджувалися ровами, земляними валами і кам'яними стінами. Кочові скіфи, які володіли великою худобою і активно торгували з грецькими містами – державами, відчували процес майнового розшарування. Поступово почалася практика використання робітників – рабів. Політична влада багатьох вождів, яка спочатку обиралася, поступово перетворювалася на спадкову. В окремих степових скіфських племенах відбувся розподіл на рабовласників і рабів, створюючи передумови для формування рабовласницької держави.

Перша згадка про скіфську державу відноситься до середини IV століття до н. е. Її територія розташовувалася в Північному Причорномор'ї від Азовського моря до Дунаю. У III столітті до н. е. виникла ще одна скіфська держава на Кримському півострові.

Держава стала більш централізованою, почалося карбування власної монети і розширення кордонів країни. Але в III столітті до н. е. Велика Скіфія зазнала занепаду, хоча це було тимчасовою подією. Її відродження, хоча й на більш обмеженій території, розпочалося через

декілька десятиліть. На степовому Криму сформувалася нова держава – Мала Скіфія з центром у місті Неаполі (поруч із сучасним Сімферополем). Після цього історія пізніх скіфів протягом 600 років розвивалася в межах територіальних утворень Нижнього Придніпров'я, Степового Криму та Нижнього Придунав'я. На цих теренах скіфи поступово переходили до осілості і займалися сільським господарством.

Мала Скіфія досягла свого максимуму в II ст. до н. е. за правління царя Скілура. В I ст. до н. е. вона переживала певне відродження, але наприкінці II–III ст. знову зазнала занепаду.

Отже, Мала Скіфія існувала до III ст., коли її остаточно знищили готи. Скіфські історики вказують на дві основні причини занепаду держави: а) неперервні війни з іншими державами, особливо з найближчими сусідами, такими як сармати, підточували міць Малої Скіфії; б) відсутність сильної централізованої влади призвела до територіального роздроблення і розпаду держави на окремі фрагменти³⁰.

Скіфія була державою з рабовласницьким устроєм. За формою правління вона являла собою один із варіантів рабовласницької монархії. За письмовими джерелами, Скіфія була поділена на три частини, кожна з яких очолював цар. Один з них, що владарював над скіфами царськими, був верховним царем.

У скіфів існувала деспотична царська влада. Однак кандидатура царя і його наступників затверджувалася народними зборами. Вони, а також Рада старійшин і племінних вождів вирішували важливі державні питання. Територія держави поділялася на номи (округи), що, ймовірно, були племінними територіями, які населяли різні кочові й осілі скіфські та інші племена.

На чолі царств і номів перебували представники царської династії. Верховному царю належала повна влада у сферах законодавства і виконавчої діяльності. Він самостійно вирішував питання, пов'язані з внутрішньою і зовнішньою політикою, а також виконував функції судді. Основуючись на віру в божественне походження царської влади, цар виконував також обов'язки жерця.

Система управління державою містила у собі найближчих родичів царя, його найвідданіших слуг і військову верхівку. Найвпливовіші серед них формували царську раду, що надавала консультації цареві.

У часи Геродота існував також демократичний орган – народні збори всіх воїнів, де обговорювалися важливі суспільні та питання престолонаступництва. Проте із зміцненням царської влади, зокрема за часів Атея, важливість цих зборів втратила актуальність.

³⁰ Захарченко П. П. Зазнач. твір.

Незважаючи на виникнення державного апарату, колишня родова організація, особливо в місцевому управлінні, і далі існувала, зберігаючи свої старшини та вождів.

Державна структура скіфів була нестійкою і суттєво відрізнялася від розвинених рабовласницьких чи феодальних держав. Проте вона функціонувала як політична організація з основними завданнями, включно з підтримкою відносин залежності та панування, зміцнення верховної влади і нагромадження багатств у руках панівної верхівки³¹.

Однак наприкінці II – на початку III століття н. е. політичне об'єднання Скіфія припинило своє існування.

Суспільний лад Скіфії був рабовласницьким, скіфські племена поділялися на скіфів царських, скіфів-орачів, скіфів-землеробів і скіфів-скотарів. Кочовий спосіб життя багатьох з них, збереження патріархальних звичаїв не могли затримати процес розпаду родового ладу і появу майнової нерівності. Звісно, роль рабської праці в Скіфії була досить незначною. Скіфи досягли високого рівня розвитку, який відображався в їхній системі управління, що мала форму воєнної демократії. Найважливіші питання розглядалися на народних зборах воїнів.

Господарський рівень населення Скіфії був значно вищим за середній на той час. Орне землеробство та скотарство відігравали важливу роль в їхній економіці. Скіфи вирощували різні культури, а орачі сіяли хліб не тільки для власних потреб, а й для продажу. Оранка проводилася з використанням волів і залізних плугів, а зерно збирали за допомогою залізних серпів. Великі стада худоби та табуни коней були власністю скіфів-кочівників. У скіфському суспільстві також розвивалось виробництво шкіри, ткацтво та інші галузі. Вони утримували міцні торговельні відносини з грецькими прибережними містами, експортуючи продукти, такі як хліб, худобу, хутро, рабів і отримуючи взамін вино, дорогу кераміку та інші товари.

Однак успіхи в економічному розвитку призвели до збільшення майнової нерівності та соціальної диференціації у скіфському суспільстві. Традиційні родові структури поступово розпадалися через збільшення приватної власності, майновою нерівністю, розвитком рабства. Найзаможніші особи володіли кращими земельними ділянками, пасовищами, великими стадами худоби, табунами коней та рабами. Уже в V столітті до н. е. Геродот відзначав скіфських багатіїв, серед яких найбільш поважними вважалися ті, хто мав «найбільше майно», і бідних скіфів, які вважалися найнижчими за походженням.

³¹ Іванов В. М. Історія держави і права України : підруч. Київ : МАУП, 2007. 552 с.

Отже, в Скіфії, серед загальної маси вільних землеробів і скотарів, виділялася панівна верхівка. Ця верхівка містила у собі царську династію, військову аристократію, дружинників, родоплемінну знать, яка зливалася з оточенням правителя, та багатих торговців. І саме в цьому соціальному стані концентрувалися основні багатства, джерела яких були досить різноманітними. Грабіжницькі воєнні походи продовжували бути важливим засобом збагачення, але з часом експлуатація вільних общинників, данників і рабів набула все більшого значення. Також торгівля, особливо хлібом, з грецькими містами на Північному Причорномор'ї становила істотний прибуток. Важливо зазначити, що у скіфів було дуже багато жерців як окремої соціальної групи, оскільки вони служили своїм богам – неба, вогню, війни, домашньому вогнищу тощо.

Серед скіфського суспільства найбільшу частину становили вільні общинники. Вони відбували військову службу, сплачували різні податки та виконували обов'язки перед владою. Скіфи-орачі, які стали залежними від степових кочівників, перебували в складному становищі.

У скіфському царстві з центром в Криму основну частину міського населення становили вільні ремісники і торговці.

Нижче в соціальній ієрархії скіфського суспільства розташовувалися раби. Головним джерелом рабства у скіфів були військові полони і підкорення сусідніх народів. У виробництві рабство не мало вирішального значення, хоча кількість рабів серед скіфів була значною. Зазвичай вони використовувалися для домашнього господарства, охорони худоби і навіть як товари в торгівлі з грецькими містами³².

Основними джерелами права у скіфів були звичаї, рішення народних зборів, постанови царів³³.

Скіфи, за Геродотом, ретельно уникали запозичення чужоземних звичаїв, зокрема еллінських. Упродовж всього свого існування вони суворо дотримувалися усних традиційних норм звичаєвого права. На просторах великої території Скіфської держави існували різні групи населення, які жили згідно із своїми власними правовими нормами. Наприклад, таври в Криму та неври, що мешкали на південь від річки Прип'яті, зберегли свої власні звичаї та племінні об'єднання³⁴.

Норми права у скіфів відзначалися захистом приватної власності. Приватне володіння охоплювало домашніх тварин, стада, що вважалися

³² Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. Знач. твір.

³³ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Знач. Твір.

³⁴ Там само.

важливим показником багатства, житло, господарський інвентар, оброблялися поля та інше. Цивільні операції, пов'язані з приватною власністю, викликали появу цивільних зобов'язань. Угоди формулювались усно і підтверджувались присягою. Власність на землю перебувала в управлінні царя, який встановлював порядок використання нею – земля регулярно розподілялася між родовими общинами за допомогою жеребкування.

Військові та сімейні звичаї відігравали важливу роль у житті скіфів. У сім'ї панував чоловік, практикувалося багатоженство. Наприклад, у полігамних сім'ях, що були поширені серед скіфів, звичай диктували ведення родоводу за батьківською лінією та панівну роль чоловіка. Привілейоване становище належало старшій дружині. Жінка перебувала у володінні чоловіка і після його смерті переходила до власності спадкоємця. Спадщина передавалася лише по чоловічій лінії. Одружені сини мали право на частину спадщини ще за життя батька, а батьківський маєток передавався недільним чином до наймолодшого сина (система мінорату, від лат. *minor* – менший).

Військові звичаї скіфів були дуже жорстокими. Основний закон – безпощадність до ворогів і вірність бойовим побратимам. Скіфи вживали кров першого ворога, якого вони убивали, як напій, а також створювали чаші з черепів ворогів та сагайдаки зі шкіри правих рук вбитих ворогів. Вони прикрашали своїх коней зброєю ворогів, носили плащі зі шкіри вбитих противників та вчиняли багато інших подібних обрядів.

Найнебезпечнішими злочинами були ті, що були спрямовані проти царя та його ближчого оточення, і за них передбачалася сувора кара. Вбивство царя або змова проти нього вважались важливими проступками. Скіфи вірили, що неправдива присяга може принести хворобу царю, тому вона також каралася смертю. Були злочини проти власності (крадіжки, грабіж тощо), проти особи (убивство, перелюбство, образа). Порушення віровідступництва і невідповідність законам також каралися смертною карою. Навіть власні члени родини не були захищені від такого покарання – вони були вбиті, як у випадку з відомим мудрецем Анахарсісом та царем Скілом, які віддавали перевагу грецьким звичаям та обрядам.

Система покарань не мала чітких норм. Найпоширенішими карними заходами були кара смертю, вигнання за межі держави та ампутація правої руки. Визначення покарання за конкретний злочин було у владі суддів, які мали необмежені повноваження в їх інтерпретації. Протягом тривалого часу кровна помста була важливою частиною системи правосуддя серед скіфів.

2.3. Античні поліси (міста-держави). Основні джерела права

Міста-держави давньогрецького світу, розташовані на південній частині Балканського півострова та Малій Азії протягом VIII–V ст. до н. е., заснували колонії у заморських землях, включно з Північним Причорномор'ям. Серед них – Ольвія на правому березі Бузького лиману (тепер поблизу села Парутине, Очаківський район Миколаївської області), Тіра біля Дністровського лиману (сучасний Білгород-Дністровський, Одеська область), Херсонес (розташований на території сучасного Севастополя), Пантікапей (місце сучасної Керчі в Криму), Керкіниду (сучасна Євпаторія в Автономній Республіці Крим), Німфей на західному березі Керченської протоки (тепер частина міста Керч).

Багато з цих колоній швидко перетворилися на міста та важливі ремісничі центри. Проте навала гунів, кочових племен з Північного Китаю, у IV столітті припинила існування античних міст-держав у Північному Причорномор'ї.

Загалом розвиток античних держав та їхнього права в північнопонтійському регіоні поділяють на кілька періодів: – архаїчний (кінець VII – перша чверть V ст. до н. е.); – класичний (друга чверть V – третя чверть IV ст. до н. е.); – елліністичний (остання третина IV – середина I ст. до н. е.); – римський (друга половина I ст. до н. е. – третя чверть III ст. н. е.); – пізньоантичний період (кінець III – перша половина VI ст.). Ця періодизація базується на хронологічних особливостях змін у праві та властивостях переходу систем управління державами від одних моделей до інших³⁵.

Грецькі колонії Північного Причорномор'я були рабовласницькими містами-державами. Серед вільних жителів міст-держав виділялися різні соціальні групи, включно із судовласниками, купцями, власниками ремісницьких майстерень, землевласниками, а також лихварями тощо. У цих містах також були прості вільні жителі, серед яких були землероби, ремісники, дрібні торговці.

Повноправними громадянами були виключно чоловіки, які народились у місті. Вільні громадяни, серед яких жінки та іноземці, не мали політичних прав. Значна частина населення складалася з рабів, які позбавлені прав та перебували під абсолютною владою рабовласників.

У державному устрої античних міст Північного Причорномор'я

³⁵ Гавриленко О. А. Історія держави і права України: стародавня доба : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2011. 64 с.

відзначається схожість з античними полісами Греції. За формою правління ці міста були республіками. Спочатку вони функціонували як демократичні, де в управлінні головну роль відігравав демос (населення міста). Проте, починаючи з I століття до н. е., вони перетворилися на аристократичні республіки, де вирішальну роль в управлінні відігравала невелика група рабовласницької аристократії. Вищим органом влади були народні збори, в яких мали право брати участь усі чоловіки віком від 25 років. До їх компетенції входило ухвалення законів, вибори посадових осіб, регулювання морської торгівлі, укладання договорів, регулювання грошової системи тощо.

Управління складалося з ради міста, суду присяжних і головного жреця міста, який відповідав за релігійні ритуали. Раду міста очолював голова, і він, разом із секретарем Ради, обирався на однорічний термін. Послідовно до Ради були підпорядковані інші виборні органи управління, зокрема магістратури (колегії) та окремі посадовці-магістри. Ці органи відповідали за конкретні сфери управління, такі як фінанси, військові справи, будівництво, водопостачання, торгівля тощо. Міста-держави Північного Причорномор'я також мали судові органи, які займалися розглядом і вирішенням різноманітних питань.

Джерелами права в містах Причорномор'я були рішення народних зборів, декрети рад міст, розпорядження магістратів, місцеві звичаї.

Для аналізу розвитку правових питань у причорноморських полісах велике значення має дослідження знайдених археологами епіграфічних написів юридичного змісту. Ці написи є надзвичайно цінними для історико-правової науки, оскільки вони є найбільш об'єктивними джерелами, доступними в наш час. Епіграфічні написи, виявлені під час археологічних розкопок давніх міст-держав, дозволяють дослідникам ретельно аналізувати аутентичні тексти юридичного характеру, такі як закони, декрети, постанови, присяги та угоди. Вони відображають суттєві риси права від VII століття до нашої ери. Однією з найвідоміших пам'яток державного права полісів Північного Причорномор'я є присяга громадян Херсонесу, що визнана дослідниками кінця IV – початку III століть до нашої ери.

Свідченням про розвиток цивільного права є, серед іншого, збережені плити з текстами різноманітних угод майнового характеру. Наприклад, відомо про мармурову плиту, знайдену в Херсонесі в 1890 році, на якій був вибитий акт про продаж або оренду земельних ділянок, з визначенням їхньої площі та переліком сторін угоди. Цей документ має дату приблизно 60–70 років до нашої ери (III століття до н. е.). Крім того, серед пам'яток міжнародного права кінця I тисячоліття до нашої

ери особливе місце відводиться угодам, які уклалися між окремими державами³⁶.

В античних містах-державках Північного Причорномор'я майнові питання регулювалися нормами права. Приватна власність включала як нерухоме майно (основною частиною була земля та будівлі), так і рухоме майно (таке як худоба, риба, зброя, одяг).

У державах Північного Причорномор'я власністю на нерухомість, таку як земля та будівлі, мали право володіти лише громадяни. Водночас верховна власність на землю належала громадянській общині полісу, а в Боспорській державі – царю. Між державною та приватною земельною власністю був нерозривний зв'язок. Припускалося, що приватна власність на землю походить від державної, та сама державна власність існує у формі приватної власності. Тому архонти, які обіймали посади, щорічно повідомляли про збереження майна, належного громадянам. Назва земельних ділянок виникала від слова «жереб» (клерос), означаючи ділянку, яку особа отримувала від громади внаслідок жеребкування. Право власності на рухоме майно поширювалося й на інші категорії осіб, включно з іноземцями, негромадянами, які постійно проживали на території цієї держави, вільновідпущеників і інших. Основними об'єктами права власності були засоби виробництва, насамперед у формі нерухомого майна. До цієї категорії відносилися, передусім, земельні ділянки, такі як клери та ойкоси (господарства) грецьких колоністів, які утворювали невеликі і великі поселення. Ойкоси функціонували як господарські одиниці, належали окремим родинам і володіли землею. Правителі Боспорського царства також були значними власниками землі. Крім того, ремісничі майстерні займали видатне місце серед об'єктів права власності.

У цих містах було розвинене зобов'язальне право, де зобов'язання виникали з різноманітних договорів, включно з купівлею-продажем, позикуою, поклажею, підрядом, орендою, а також з договору дарування майна, включно з храмами.

В античні часи правові зобов'язання в полісах Північного Причорномор'я були класифіковані на ті, що виникали з договорів та ті, що виникали внаслідок заподіяння шкоди. Були «вільні» та «невільні» зобов'язання.

Інструментом зобов'язального права були угоди, які містили різноманітні правочини. Залежно від кількості учасників, правочини були поділені на односторонні, двосторонні та багатосторонні; вони

³⁶ Там само.

мали два або більше учасників й називалися договорами.

У полісах Північного Причорномор'я процес регулювання різних видів договорів був вже досить розвинений. Зазвичай договори вимагали наявності згоди між сторонами, і хоча вони не вимагали особливих формальностей, багато з них укладалися в письмовій формі. При цьому, залежно від типу договору, документ міг бути підписаний обома сторонами (як у випадку договору купівлі-продажу) або лише однією зобов'язаною стороною (як у хірографічному договорі позики). Зазвичай виконання договорів супроводжувалося використанням задатку, застави або за допомогою поручительства третіх осіб.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися нормами звичаєвого права.

Починаючи з кінця VII–VI ст. до н. е. в античних державних утвореннях, що виникли на території Північного Причорномор'я, виникли поступово окремі аспекти кримінального права. Ці аспекти були імпортовані до міст, таких як Херсонес, Ольвія, Пантікапей, інших полісів, переважно з афінської правової системи через метрополії, такі як Гераклея Понтійська та Мілет.

Поняття злочину в античних містах-державих Північного Причорномор'я визначалося як дії, що завдали шкоди державі, громаді або конкретній особі. Тільки вільні громадяни можуть бути суб'єктами злочину, тимчасом як раби, якщо вони скоювали злочин, несли матеріальну відповідальність перед своїм господарем.

До найважчих злочинів належали державні злочини, такі як зрада, змова, спроба ліквідації демократичного устрою міста-держави, розголошення державної таємниці. Злочинами державного характеру в античних полісах, передусім, вважалися діяння, спрямовані проти самостійності та демократичної системи полісу, такі як державна зрада, зокрема продосія, а також посягання на державну цілісність і встановлення тиранії. Парапресбейя, тобто нечесне виконання послами своїх обов'язків, вважалася серйозним посадовим злочином. Громадяни суворо каралися за хабарництво, і ця практика передбачала різні аспекти, такі як дача хабаря, підкуп, відомий як декасмо, а також прийняття хабаря, відомого як дорон. Прикладом порушень цих норм є анонімний лист до магістрата, написаний на свинцевій пластинці, знайдений в Ольвії. Контрабанда, тобто незаконне переміщення матеріальних цінностей через державний кордон, також була відомою практикою в античних державах. Відомі злочини проти правосуддя.

Категорія військових злочинів була відносно обмеженою. Існувало

загальне поняття «астратеї», яке охоплювало такі дії, як ухилення від військової служби, втеча зі служби та дезертирство. У давньому світі відомі були і спеціальні юридичні терміни, що визначали окремі види військових злочинів: ліпостратія, що відповідало ухиленню від військової служби; ліпотаксія, що належала до дезертирства; ліпонавтія, що означала самовільне залишення корабля, тобто дезертирство з корабля; анавмахія, що визначало дезертирство під час морської битви або відмову від участі у морській битві.

Щодо злочинів проти особи, до них належали вбивство, заповідання тілесних ушкоджень та образа. В античних державах була класифікація вбивств, яка враховувала їхню законність або незаконність, а також умисел або випадковість вчинку. Відмічалось вбивство, що було виправдане законом, таке як вбивство злодія на місці злочину, якщо він протистояв затриманню. Окремо, за засобами вчинення злочину, виділялося «фармакон», що означало отруєння. Також до цієї категорії злочинів варто віднести заповідання тілесних ушкоджень, особливо навмисно. В античних державах широко поширені були злочини, що порушували чесність особи, такі як «аїкія», що містила фізичні напади (зокрема побої), «ієрея», що містила образу словами.

Серед майнових злочинів виділялись крадіжка майна, пошкодження та знищення чужого майна. Також були відомі злочини проти релігії, а також проти сім'ї та моральності. Серед злочинів, що стосуються релігії, одним з найсерйозніших був асебея, який містив у собі відкрити невіру у богів та безбожництво. Також вважали злочином відмову від встановлених культових форм та обрядів, їхнє перекручення або включення до них чаклунства і подібного. Ці дії також часто каралися вигнанням. Тяжким злочином вважалося порушення священних місць, зокрема присвячених богам, і це містило у собі викрадення, знищення або пошкодження священних об'єктів, незалежно від їхньої природи. Цей злочин називався ієросілією і зазвичай карався смертю. Поміж іншими злочинами, які порушували сімейні та моральні цінності, виділяли подружню зраду (моїхея), безшлюбність чоловіків (агамія), ледарювання та бездіяльність (аргія), а також відмову утримувати літніх батьків і батьківську зобов'язаність (ситой) та інші подібні злочини.

За вчинені злочини передбачалися різні види покарань залежно від виду та тяжкості злочинів, включно із смертною карою, штрафами, конфіскацією майна, вигнанням із міста та позбавленням деяких громадських прав.

Судовий процес у містах-державках був обвинувально-змагальним, тобто він розпочинався та проводився з ініціативи зацікавлених осіб³⁷.

Юрисдикційний процес містив кілька стадій: 1) порушення справи – відбувалося за письмовою скаргою до відповідного магістрату; 2) просклесія – заклик до відповідача прибути у визначений день до магістрату, в компетенції якого був розгляд справи; 3) анакрісія – попереднє слідство; 4) судочинство – безпосередня діяльність суду щодо здійснення правосуддя; 5) стадія виконання судового рішення (вироку)³⁸.

2.4. Боспорське царство (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.)

Боспорське (Боспор – давньогрецька назва Керченської протоки) царство з центром у Пантікапеї виникло внаслідок об'єднання античних міст-держав на початку V ст. до н. е. (480 р. до н. е.) й об'єднувало територію Керченського і Таманського півостровів, а також південне узбережжя Азовського моря до гирла Дону.

Боспорське царство досягло найвищого розвитку в IV–III ст. до н. е., а потім спостерігався поступовий занепад цієї держави. На початку I ст. н. е. Боспорське царство було підпорядковане Понтійській державі, а згодом перейшло під контроль Римської імперії.

У середині III ст. н. е. на Боспорське царство спрямували напади готських племен, що призвели до значних руйнувань. Остаточно державу зруйновано наприкінці IV століття під час нападу гунів. Після цього Боспор увійшов до складу Візантійської імперії, і це означало припинення існування Боспорського царства.

Боспорське царство за формою правління було рабовласницькою монархією. Впродовж тривалого періоду грецькі міста, що входили до складу цього царства, зберігали свою автономію, власні органи самоврядування, такі як народні збори, ради міст та обрані посади. Правителем держави був спадковий цар. Виконавчі функції влади покладалися на призначених царем придворних: міністрів, секретарів, охоронців скарбів, а також управителів сіл.

Загальна ситуація в Боспорському царстві та інших державах Північного Причорномор'я різко змінилася після нападу гунів, який

³⁷ Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. Зазнач. твір.

³⁸ Гавриленко О. А. Зазнач. твір.

призвів до падіння античних міст-держав. У пізнішому періоді історії Боспорського царства під впливом римських імператорів державу було поділено на округи, керівництво якими покладалось на призначених царем намісників.

Стосовно права Боспорського царства, треба зазначити, що відомостей збереглося мало. Тут існувала власність на землю (як державна, так і приватна), рабів, худобу, інше майно. Серед договорів дослідники називають купівлю-продаж, дарування тощо.

Правова система Боспорського царства, так само як і в інших скіфських державах та грецьких містах-колоніях, визначала захист інтересів рабовласників. Земля належала державі та царю, і тільки вони мали право розпоряджатися нею. Крім того, деякі землі також належали храмам. Землевласники користувалися землею, виконуючи певні обов'язки перед царем як верховним власником.

Серед найсерйозніших злочинів вважалися змова проти життя царя, повстання проти царської влади, зрада держави, спілкування з політичними емігрантами тощо. За такі порушення передбачалася смертна кара з конфіскацією майна засудженого. Виконання судових рішень покладалося на судових виконавців.

Характеристика держави та права Скіфії, а також античних міст-держав і Боспорського царства дозволяє зробити деякі висновки: по-перше, рабовласницька форма держави та права є історично першою; по-друге, з часом рабовласницька система вичерпала себе і відкрила шлях для розвитку більш прогресивної феодальної системи; по-третє, у зв'язку з цим на місці рабовласницької держави та права в Закавказзі, Середній Азії та Північному Причорномор'ї виникла феодальна система³⁹.

Таким чином, у першому тисячолітті до н. е. розвиток на території України був нерівномірним через збігання різних племен та народів. Перші держави, що виникли тут, формувалися в різний час та спосіб. Скіфська держава володіла єдністю влади та верховною власністю на ресурси. Грецькі колонії Північного Причорномор'я сприяли розвитку демократії завдяки поєднанню державної та приватної власності.

Виникали та розвивалися зв'язки між Скіфською державою, грецькими містами-державами, Боспорським царством і землеробами

³⁹ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Ззнач. твір.

Полісся та Лісостепу. Вплив грецьких та римських політичних та правових інститутів, економічних та культурних досягнень сприяв розвитку ранньослов'янського населення Середньої Наддніпрянщини.

Контрольні питання до теми 2

1. Розкрийте особливі риси державного устрою грецьких міст-держав.
2. Які відмінності системи управління в Боспорському царстві і в Скіфській державі?
3. Вкажіть на специфічні риси державного устрою степових народів.
4. Охарактеризуйте джерела та основні риси права грецьких міст-полісів півдня України.
5. Охарактеризуйте джерела та основні риси права Скіфського царства.
6. Які державні утворення виникли у зв'язку з великим переселенням народів?
7. У чому полягала специфіка організації суспільства в антів?

Тема 3 ДЕРЖАВА І ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСІ (IX–XIV ст.)

Основні поняття, терміни та категорії, до засвоєння: баскак, бояри, варяги, васалітет, Великий Князь, верв, воєвода, волостель, волость, вотчина, віра, віче, данина, десятинна система управління, домен, династія, князь, намісник, полюддя, посадник, смерд, соцький, тисяцький, холоп, церковна десятина, челядь.

3.1. Походження слов'ян. Союзи племен VI–IX ст. та утворення централізованої ранньофеодальної держави

До середини I тисячоліття н. е. слов'яни, як одне з найбільших етнічних утворень серед давньоєвропейського населення, сформувалися приблизно в середині I тисячоліття до н. е. та населяли територію, що простягалася між Ельбою на заході, Волго-Окським межиріччям на північному сході, озером Ільмень на півночі і Північним Причорномор'ям на півдні. Процес розселення слов'янських племен мав масштабні розміри і призвів до формування східних, західних та південних слов'ян, які поступово диференціювалися.

У писемних джерелах початку нашої ери, таких як праці Плінія Старшого та Тацита, згадується, що слов'яни відомі як «венеди». За даними візантійських, готських та інших джерел, венеди в подальшому поділилися на склавинів (пращури південних слов'ян), венедів (західних), анти (східних) в II–III ст. У період розпаду родового ладу та зародження станового суспільства слов'янські племена формували союзи, які ще не були державами, але вже мали деякі їхні ознаки.

На півночі територія розселення венедів розтяглася до лівого берега річки Прип'яті, а на півдні – до меж Лісостепу і Степу. Венеди вели осілий спосіб життя і займалися орним землеробством.

Одним із важливих союзів був Антський племінний союз або Держава антів (IV–VII ст.). Територія антів простягалася від лісів Полісся до Чорного моря та від Карпат до Дону. Анти займалися землеробством, тваринництвом та ремеслами. Високого рівня досягло ремесло. Анти налагоджували міжнародні зв'язки із сусідніми народами, особливо з Візантією.

У перші століття н. е. слов'янські племена, як і інші народи, були втягнуті в загальні процеси Великого переселення народів, невід'ємні від війн як оборонного, так і завойовницького характеру. Саме в ці часи в українських племенах виникає виборна посада вождів (царів), що концентрують у своїх руках військові функції, яких у джерелах називають «рекси».

Зокрема, Антський вождь Бож та інші, включно з Доброгастом та Пирогастом, були відомі письмовим джерелам. Важливу роль відігравали народні збори, які ухвалювали рішення щодо політичних, економічних та військових питань. Найближче оточення вождя Божа налічувало 70 «вельмож», які утворювали раду племінного союзу. Народні збори регулярно скликалися. Анти мали добре організовані війська. Поступово влада вождів ставала все міцнішою, що призводило до поглиблення майнової та соціальної нерівності в суспільстві. Форма управління серед антів була відома як «військова демократія».

У господарстві широко застосовувалася праця рабів. Існувала работоргівля. Військо відігравало в суспільстві важливу роль і було невід'ємним від державного апарату. Водночас зберігалось ще народне віче, на якому вирішувалися актуальні питання політичного, економічного, військового характеру.

Проте у 602 р. Антський племінний союз розпався через внутрішні та зовнішні фактори, зокрема аваро-слов'янські війни.

Антський союз фактично був першою спробою прямих предків українського народу створити державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті. Подібні спроби в історії були також відомі, наприклад, держава волинян та інші.

Важливими факторами формування Київської Русі була етнічна спільність українських племен, боротьба з кочівниками та Візантією, а також піднесення Києва як центра політичної, військової, релігійної та економічної організації слов'янства.

Найдавніші літописи згадують про такі слов'янські племена в українських землях в VI–VII ст.: поляни, які оселилися біля Києва; сіверяни, що жили над рікою Десною; деревляни, розташовані на південь від річки Прип'яті; дуліби, які початково мешкали над рікою Західний Буг, а пізніше оточили себе новими назвами – бужани та волиняни; уличі, які спочатку були у верхній частині Дніпра, а потім переселилися на заході під тиском азійських орд; тиверці, що заселяли територію вздовж річки Дністер; хорвати, які, ймовірно, проживали на Підкарпатті та ін. З плином часу в житті цих племен відбувалися різні зміни. Наприклад, уличі та тиверці спочатку проживали на території

вище по Дніпру, але потім відступили на захід під тиском азійських орд. Дуліби прийняли нові назви – бужани і волиняни. Назви деяких племен вказують на існування родоплемінних зв'язків та походять від їхніх предків (наприклад, «радимичі» від Радима, «в'ятичі» від В'ятка). Інші назви племен пов'язані з характером їхньої території (поляни – земля, придатна для обробітку, деревляни – територія, багата на ліс). Та були й племена, чії назви вказували на політичні центри (наприклад, «волиняни» від Волині – сучасний Грудзін в Польщі, «бужани» від Буська – сучасна Львівська область). Незважаючи на деякі відмінності у мові, культурі та побуті, ці племена склали єдину етнічну та культурну спільність.

Слов'янські племена очолювали представники знатних родів, які здобули популярність завдяки багатству, військовим досягненням тощо. Найбільш талановиті та енергійні стали князями, і з часом їх влада стала успадкованою. Ця динаміка відзначала початок перетворення племен у їхні союзи та феодалні князівства. Отже, до часу утворення Київської Русі існувало понад 100 слов'янських племен, які об'єднувалися в 14 великих союзів, таких як поляни, деревляни, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі й ільменські слов'яни. Наприклад, союз племен радимичів об'єднував вісім племен, в'ятичів – шість. За союзом закріплювалася назва племені, яке об'єднало їх.

Розвиток феодалних аспектів у суспільно-економічній структурі та перетворення органів племінного самоврядування в органи державної влади привели до трансформації союзів племен у «княжіння» та «землі» державного типу. Політичну організацію княжінь очолювали князі союзів племен, при цьому влада князів окремих племен ставала проміжною ланкою. Влада князів набула спадкового характеру, і виникли слов'янські князівські династії.

На території басейну трьох річок – Росі, Росавиці і Росави, що розташована на правому березі річки Дніпро, в VI ст. сформувався союз племен полян. Цей союз племен став осередком об'єднання східних слов'ян і ймовірно дав назву майбутній державі «Русь». Згуртованість слов'янських князівств навколо Києва спричинила становлення нової держави – Русі. У часи її зародження мешканці називали свою державу «Руською землею» або «Руссю», і починаючи з XII ст. – «Україною» і «Вкраїною». Створення Київської держави відбувалося на фоні постійної загрози з боку сусідніх кочових племен, таких як угорці, хозари, чорні клобуки та інші. Початок державотворчих процесів в історії пов'язують із створенням союзу племен полян в

Середньовічному Подніпров'ї.

Важливими передумовами для формування ранньосередньовічної держави східних слов'ян були такі фактори:

1. Економічний розвиток, включно з підвищеною продуктивністю праці завдяки сприятливим кліматичним умовам, багатим природним ресурсам та удосконаленню знарядь праці, а також з піднесенням міст як центрів ремесла та торгівлі, з розвитком торговельного шляху «з варягів у греки», що пролягав вздовж Дніпра від Скандинавії до Візантії.

2. Зростання майнової і соціальної нерівності в суспільстві.

3. Перехід від родової общини (громади) до сусідських структур, які об'єднували невеликі сім'ї.

4. Виділення панівної верхівки, яку становили воєводи племен та старшини, від яких залежала більшість селян і міщан.

5. Остаточне формування союзів племен, які стали перетворюватися в князівства на племінних землях.

6. Необхідність захищати свої землі від нападів варягів, хозарів і інших войовничих кочових племен⁴⁰.

У 882 році була заснована Київська Русь, а князюванням Олега (882–912 рр.) завершився процес формування державної спільності східних слов'ян.

3.2. Теорії походження Давньоруської держави

Є велика кількість наукових концепцій і гіпотез стосовно виникнення державності у східних слов'ян. Серед них найпоширеніші:

1. Норманська теорія. Прихильники цієї теорії стверджують, що нормани (представники Скандинавії) стали засновниками Руської держави, підкріплюючи це деякими аргументами:

- Відомості, зафіксовані у «Повісті временних літ», які розповідають про прибуття князів – варягів – Рюрика, Сінеуса та Трувора на Русь у 862 році, заснування ними держави в Новгороді і подальше переміщення центру до Києва.

- Згадка венеціанцем Іоаном Дияконом у 860 році про облогу Русі «норманськими племенами» під час Царградської кампанії.

- Згадки арабських авторів (Фергані, Ібн – Ростех), які також звертались до Русі як до норманської.

⁴⁰ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Зазнач. твір.

- Скандинавське походження імен перших князів, бояр, купців, такі як Олег, Ігор, Ольга, Свінелд.

- Аргумент неонорманістів, що спільні кольори на прапорах Швеції та України – жовтий та синій – є додатковим свідченням на користь норманської теорії.

2. Антинорманська теорія. Згідно з цією концепцією, заснування східно-слов'янської держави та сам термін «Русь» мають виключно слов'янські корені та походження.

У цьому контексті треба виділити погляд М. Грушевського, який спроектував власну «схему руської історії». Вчений акцентував на тому, що ключовою датою в історії українського народу є IV століття нашої ери. Точно в цей період на теренах Подніпров'я, Подністров'я і Побужжя сформувалася об'єднана спільнота слов'янських племен, відомих як анти, і М. Грушевський ідентифікував їх як пращурів українців.

Анти визначалися як одна зі складових східних слов'ян, які поселялися між Дніпром та Дністром, а також на сході від Дніпра, практично на території сучасної України. Перша відома згадка про анти датується 375 роком нашої ери, а остання – 602 роком нашої ери.

Сучасні українські історики, зокрема М. Брайчевський і Ю. Павленко, стверджують, що анти та літописні поляни ідентичні, і називають їх антсько-полянською конфедерацією. Джерела з Візантії свідчать про високий статус цих груп серед слов'ян. Самі анти жили на принципах народного управління (демократії), індивіди не володіли окремою владою. Однак як загрозу вони обирали царя-рекса, авторитет якого приймався на увесь народ. Бож та його сини Мезамир, Ардагаст були такими вождями, і влада передавалася у спадок. Але після загибелі Божа та його синів спадкоємної одноособової влади над усім антсько-полянським об'єднанням вже не відновлювали. Вони перейшли під управління представників вищого аристократичного стану. Засновник Києва, напівлегендарний Кий, був одним із таких представників.

Ю. Павленко висловлює припущення, що Кий разом із іншими «володарями антськими», можливо, очолював походи на Балкани середини VI століття та, можливо, був лідером антського посольства до Константинополя. Після миру з Візантією та неуспішного військового походу на Середнє Подунав'я Кий повернувся до свого поселення на Дніпрі, де встановив свою «князівську» – одноосібну спадкову владу, яка поширювалася лише на певну частину полян-антів, що проживали в регіоні Києва.

Зникнення антив з історичної арени на початку VII ст. пояснюється

розгромом антського племінного союзу аварами. Однак, на думку М. Брайчевського, «зникнути або податися в невідомому напрямку народу, який налічував кілька мільйонів осіб, було б надзвичайно складно». Антсько-полянська конфедерація не повністю зникла, але змінила свою форму. Різні її частини почали жити окремим життям. Наприклад, придунайські анти орієнтувалися на союз з Візантією, а наддніпрянські поляни-анти наблизилися до своїх союзників, відомих як «роси», і стали основою етнічної спільноти Київської Русі у VIII ст.

Отже, антсько-полянська конфедерація є першою відомою спробою пращурів українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті. Необхідно також зазначити, що видатний дослідник історії Русі Б. Рибаків виводить назву «Русь» від імені союзу слов'янських племен на Середньому Подніпров'ї, який взяв ім'я одного з цих племен – «рос» або «рус», відомого ще в VI столітті поза межами слов'янського світу. Його дослідження свідчать, що це сталося наприкінці VIII – на початку IX ст. У той час Русь як держава та народ були відомі не тільки в інших слов'янських країнах, але також за межами слов'янського світу. Цікаво, що руський літописець відрізняв Русь від варягів і навіть від інших слов'ян. На територіях, де проживали поляни, сіверяни і древляни, збереглися численні географічні назви, пов'язані з назвою «Русь», такі як Росава, Рось, Роставиця та інші. І коли на Русі виникли кілька міст із назвою Переяслав, серед них першим було місто з назвою Переяслав-Руський, розташоване на території сучасної України. Тому в науковому обігу вживається також назва «Україна-Русь» для опису Київської Русі.

3. Теорія пантюркізму. У західній історіографії виникають спроби пояснити історію Київської Русі з позицій пантюркізму. Відповідно до цієї теорії, династія київських князів мала тюркське походження, а Русь сформована під впливом Хозарського каганату. Спочатку вважали, що хозари були представниками тюркської мовної сім'ї, але сформувалися на основі угро-фінського субстрату і лише пізніше пройшли тюркизацію. Професор О. Пріцак з Гарвардського університету (США), який є українцем за походженням, пропонує відмовитися від твердження, що поляни були слов'янами, і, замість цього, висуває теорію, що поляни насправді були хозарами. За його концепцією, одна з родових гілок полян стала спадкоємницею роду Кия, який заснував місто Київ.

4. Болгарська теорія стверджує, що Київ був заснований у VI ст. мешканцями Болгарії, зокрема братом хана Великої Болгарії, Курбатом, який мав ім'я Шамбат. Згідно з цією теорією, навколо Київського

князівства в подальшому утворилася держава-імперія з болгарським правителем Угером Лачиною (князем Ігорем). Під час формування цієї концепції вчені опиралися на архіви давніх болгарських літописів, зокрема на рукопис «Історія Джагфагра», а також на поему Шамсі Башту «Легенда про доньку Шана». Додаткову підтримку отримали від свідчень візантійського імператора Костянтина Порфирородного, який згадував про інше ім'я Києва – Самбатос.

5. Сучасна концепція розвиває переконання вітчизняних дослідників, що Руська держава пройшла кілька етапів у своєму формуванні.

Вихідним пунктом для становлення державності були племінні об'єднання східного слов'янства, які були зафіксовані в «Повісті минулих літ», кількість яких сягала близько 15. Поступово ці об'єднання перетворювалися на племінні князівства з власною територією, властивою культурою, побутом, звичаями, і, зрештою, вони мали ознаки державності.

Другим етапом формування держави було виникнення ранньої державності в дніпровських та ільменських слов'ян, з центрами в Києві та Новгороді відповідно. Консолідація кожного з них відбувалася в різних політичних умовах. У кінці VIII – на початку IX століття у Подніпров'ї, раніше за інші східнослов'янські землі, склалося утворення з виразними ознаками державності. Первісним територіально-політичним ядром Руської землі було полянське племінне князівство, яке керувалося місцевою правлячою династією. Єдність цієї території базувалася вже не на родовій спільноті, а на політичних засадах. Руська земля вже являла собою самостійне державне утворення.

Важливим кроком у розширенні кордонів Руської землі стало об'єднання новгородських і київських земель. Цю об'єднувачу дію в 862 році здійснив князь Олег з династії Рюриковичів, за допомогою відомого захоплення Києва. Політичний переворот і зміна правлячих династій сприяли розвитку об'єднувачих процесів. Київ було визнано «матір'ю градів руських», і його влада поширилася далеко на північ, зокрема як на слов'янські, так і на неслов'янські племена та нації.

Отже, більшість сучасних дослідників Русі вважають, що саме східні слов'яни заснували державу, хоча вони не заперечують впливу норманських племен і Хозарського каганату на політичний, економічний і культурний розвиток цієї держави⁴¹.

⁴¹ Захарченко П. П. Зазнач. твір.

3.3. Суспільний та державний лад Київської Русі

Держава Київська Русь більшістю дослідників визнається ранньофеодальною. Це означає, що вона виникла під впливом формування феодальної власності та розпаду суспільства на два основні класи: феодалів (власників земельних угідь) і феодально-залежного населення (зазвичай селян, які обробляли дрібні земельні ділянки, передані їм у користування умовою відбування служби або сплати певних платежів).

Цей поділ, що визначав соціальний ландшафт Києво-Руської держави, став більш виразним з розвитком феодальних майнових відносин. У межах зазначених класів населення Київської Русі існували окремі групи, які відрізнялися не лише економічно, але й юридично, оскільки ці різниці мали вплив на їхні права та обов'язки.

Соціальне значення панівного стану феодалів (князів, бояр, а згодом і духовенства), насамперед, ґрунтувалося на володінні землею. Найбагатшими на Русі були князі (Великий Князь Київський, місцеві князі). Великий Князь Київський вважався власником усієї землі й держави. Уже в X ст. почало формуватися великокнязівське доменіальне володіння. З кінця X ст. формувалося доменіальне володіння залежних від великих удільних князів. Крім того, князі заводили власні господарства, які дістали назву «жизнь» (вотчина). Як верховний власник землі, Великий Князь мав право на частину додаткового продукту з підвладної території, що вилучався через податки (данина, судові збори).

Феодальна власність на землю мала ієрархічний характер. Великий Князь та удільні князі роздавали земельні ділянки боярам і дружинникам на правах умовного володіння. Така форма феодального землеволодіння відома як помістя. Крім того, існувало безумовне землеволодіння – вотчина. Юридичний статус обох цих форм землеволодіння відрізнявся трохи, але мав спільну рису: в умовах верховної власності держави (князя) на землю приватне землеволодіння не було абсолютною юридичною нормою. Це стосувалося не лише помісного чи вотчинного землеволодіння, але й церковного землеволодіння (яке виникло наприкінці X ст.) і не було захищеним від можливості конфіскації з боку великих князів. Ця система деякою мірою забезпечувала економічну підпорядкованість.

Основою стану феодалів Київської держави було боярство. Джерелами формування боярства були місцева родоплемінна знать і

князівські дружинники, що осідали на землях (умовне володіння) і ставали великими землевласниками. Бояри поділялися на дві групи – «великих» та «малих», і разом із князями становили правову еліту держави, землі. «Великі» бояри ставали тисяцькими й воєводами, «малі» – займали нижчі посади у князівському судово-адміністративному апараті. Особливе місце серед боярства на Русі X–XII ст. належало огнищанину – головному управителеві князівських маєтків. Зокрема, у віданні огнищанина був увесь адміністративний апарат княжого господарства – збирач княжих прибутків, завідувач княжими стайнями і табунами. До категорії «малих» бояр писемні джерела відносили урядових чиновників: соцьких, десяцьких, тіунів (тивунів), дворецьких та інших. У виконанні своїх управлінських функцій вони опиралися на вирників, митників, мечників, дітських, печатників, яких набирали із дворян – слуг князівського двору.

Серед станів, що мали особливе становище у суспільстві, варто відмітити князівську дружину. Вона брала активну участь у воєнних кампаніях, придушенні соціальних конфліктів та у керуванні державними справами. Дружина поділялася на дві групи: старшу і молодшу. Старша дружина, також відома як «княжі мужі», складалася з найближчих консультантів князя та брала участь в обговоренні адміністративних, військових та економічних питань. Знаючи свій статус і перебуваючи у васальних стосунках з князем, старші дружинники нерідко мали власні військові підрозділи, відомі як дружини. Молодша дружина, часто називана «гридь», відігравала ключову роль у військових справах та ставала лідером народного ополчення в разі потреби. Молодші дружинники також виконували різноманітні судові, адміністративні та господарські обов'язки в службі князя. Отже, дружина князя об'єднувала в собі військову знать, професійних воїнів та представників княжого адміністративного апарату.

Феодално-залежне населення містило три групи: особисто вільні селяни (смерди), напіввільні (закупи, рядовичі, ізгої) і раби (холопи).

Найбільшою групою на Київській Русі були смерди. Термін «смерд» використовувався для опису особисто вільних селян, які проживали на державних («окняжених») землях і виконували обов'язки, такі як збирання данини (спершу – «димув», який з часом перетворився на земельний податок, що вимагали від рала або плуга) та виконання службових обов'язків (наприклад, постачання транспорту для потреб князівської адміністрації, будівництво міст і фортець тощо). Згідно з деякими дослідниками, таких як М. Чубатий, група смердів

обмежувалася у правах, зокрема в праві спадщини. Інші, як П. Толочко, вважали, що смерди могли бути як особисто вільними і виконували обов'язки на користь князя, держави та церкви, так і мати феодално-залежний статус. Проте становище останніх було ближче до вільного, ніж до рабського.

У Київській Русі, людей, які втратили «законний» зв'язок із своїм соціальним середовищем, називали ізгоями. Ця категорія містила колишніх смердів, які втратили власні землі та засоби виробництва, збанкрутілих купців, членів духовенства, що не могли виконувати церковні обов'язки, а також князів, які втратили свої престולי. Відповідно до давньоруського закону, їх охороняли як вільних людей, і за вбивство ізгоя встановлювалася штрафна сума у 40 гривень, що відрізнялося від покарань за вбивство залежних осіб, де штраф становив п'ять гривень. Отже, ізгоєм називали особу, яка втратила своє колишнє соціальне середовище через різні обставини, такі як розорення, викуп із холопства, або виходу з громади.

Закупи становили окрему групу сільського населення з юридичного погляду. Вони являли собою колишніх смердів, які відпрацьовували отриману грошову позику («купу») від землевласника. Під час роботи в господарстві цього землевласника вони фактично втрачали значну частину своєї правової самостійності, і порівняно зі смердами опинялися в становищі, що було близьким до невільників. Наприклад, коли закуп втік від свого господаря, він перетворювався на повного холопа, інколи називаного «обельним». За крадіжку, яку вчинив закуп, господар відповідав правово, але це не обов'язково знімало статус закупа як повного холопа. Землевласник мав право на накладення фізичних покарань на закупа, проте закони «Руської правди» визнавали певні права для нього. Зокрема, якщо закуп виконував свої обов'язки добросовісно, господар не мав права на його майно і свободу. У випадку, коли господар бажав продати закупа, останній отримував свободу, а господар повинен був сплатити штраф князю за порушення права на вільну особу, а саме за спробу обмежити її свободу.

Існували три основні шляхи формування закупництва. Особою, яка ставала закупом, міг бути вільний член громади, смерд-данник або колишній невільник-челядин. Як соціальне явище, закупництво, особливо в XII ст., відіграло ключову роль у соціально-економічному житті населення руських земель.

Близькими до закупів були рядовичі – люди, що потрапили в економічну кабалу, юридично оформивши свій стан спеціальним

договором – «рядом», який мав дві форми – договір-найм і договір-позика. Окремі вчені (Я. Толочко) вбачають у рядовичах своєрідний різновид закупів. Подібно до закупів, рядовичі також мали певний захист перед законом. Наприклад, господар, який порушував умови договору, підлягав покаранню. Такими порушеннями могли бути самовільні зміни умов позики, зменшення площі земельної ділянки, наданої феодалом для рядовича, та інші, подібні дії.

Суспільний поділ в Київській Русі завершувався групою невольників, відомих як холопи або челядь. Ця група людей, очевидно, не користувалася жодними правами і була практично лише об'єктом правового регулювання. Рабів розглядали як речі, які можна було продавати, дарувати або передавати спадково. За вбивство холопа феодал практично не несе жодної відповідальності. Феодалне законодавство визначало декілька джерел рабства, а саме:

- самопродаж (або продаж батьками дітей) у рабство;
- одруження з рабинею без договору з її власником;
- нездатність погасити борги;
- покарання за вчинений злочин;
- народження від рабині;
- потрапляння в полон під час війни.

Проте треба зазначити, що становище холопа не було довічним. За службу «за добре» холопа могли відпустити на волю, іноді це залежало від рішення суду. Однак усе це було в руках власників, які мали абсолютну владу над холопами перед законом.

Щодо населення давньоруських міст, можна виділити дві основні категорії: міську аристократію та міські низи.

До першої категорії належали князі, бояри, князівська адміністрація, багаті купці, а також заможні ремісники і вище духовенство. У їхніх руках зосереджувалися значні матеріальні ресурси та багатства.

До другої категорії міського населення входили ремісники, дрібні торговці та челядь. Велика частина цієї групи людей у X–XI ст. перебувала в залежності від своїх панів і мешкала на їхніх власних садибах. Проте в XII–XIII ст. у містах спостерігалось раптове зростання особисто вільного населення, яке оселилося у спеціальних районах, відомих як посади. Також важливо зазначити, що значну частину міського населення на Русі становили мешканці, які працювали в галузі

сільського господарства⁴².

За формою управління Київську Русь можна класифікувати як ранньофеодальну монархію.

На вершині державної влади був Великий Князь. Органи влади містилися в союзі боярську раду та віче.

Посада Великого Князя передбачала, що це міг бути тільки член родини Володимира Великого. Протягом існування Київської Русі зареєстровано лише один випадок, коли на княжий трон в Галичі сів не член цього роду, а боярин Владислав Кормильчич. У розумінні населення того часу Україною правив весь рід князів, і кожен член цього роду мав право на владу. Повноваження та вплив князя були необмеженими і залежали від його авторитету та реальної сили, на яку він міг покладатися. Головно, князь був як воєначальник, і йому належала ініціатива походів та їх організація. Князь керував адміністрацією та судом, і він повинен був «володіти і судити». Мав право встановлювати нові закони та змінювати старі.

Наприклад, Ярославичі вирішили замінити систему кровної помсти на грошові штрафи. Князь Київський також збирав податки від населення та штрафи за порушення законів. Він мав вплив на церковні справи, як видно з літопису, де зазначено, що Ярослав і Ізяслав II наказували скликати собор єпископів та обирати митрополита.

Боярська рада, на початку відома як рада дружини князя, була невід'ємною частиною княжої адміністрації. Консультація з дружиною, а згодом з боярами, була моральним обов'язком князя. У «Поученні...» Мономах зазначав, що наради з боярами були постійними і щоденними. Незважаючи на це, боярські ради не перетворилися на державний орган з чітко визначеною структурою, функціями та повноваженнями.

Віче являло собою орган влади, який існував з давніх часів родової організації суспільства. Періодично, разом із зростанням влади князів, віче втрачало свою активність, проте, коли вплив київських князів ослаблювався, воно відроджувалося. Перша згадка про віче в Києві є в літописі 1024 року, коли Мстислав, переможець Ярослава, не зміг вступити на київський трон через відмову киян і віча.

Зазвичай князі визнавали право віча на обрання, затвердження або відхилення князя. Обраний князь мусив укласти угоду з вічем, яку називали «рядом». Зміст цих «рядів» не зберігся, але припускається, що це були договори між князем і населенням, де визначалися обов'язки князя перед народом.

⁴² Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2011. 944 с.

Порівняно з іншими регіонами, віче в Київській Русі не набуло такого розвиненого парламентського характеру, як, наприклад, в Новгороді чи Пскові. Воно не мало чітко визначеної компетенції, порядку скликання, інколи його скликав князь, інколи воно збиралося без його волі. Порядок проведення вічових зборів та особи, що їх очолювали, залишаються неясними. Голосування на вічах не підраховували, рішення ухвалювалося на основі підтримки визначної більшості присутніх. У вічах брали участь голови родин. Загалом можна зробити висновок, що ні боярська рада, ні віче не перетворилися на постійні державні органи з чітко визначеними структурою та функціями.

У Київській Русі не було чітко визначених централізованих органів управління. Довгий час існувала десятинна система (з тисяцькими, соцькими та десятниками), яка була спадщиною військової демократії і виконувала адміністративні, фінансові та інші функції. Поступово цю систему витісняла двірцево-вотчинна форма управління.

Адміністративний поділ князівств був недостатньо чітким. Літописи згадують волості та погости. У містах князі керувалися через посадників, які були представниками князя. Адміністративні та судові функції в містах також виконувалися княжими тіунами, вірниками, мечниками та отроками.

Сільська територіальна громада верв була органом самоуправління. Місцева адміністрація зазвичай забезпечувалася за рахунок населення.

Поступово влада князів та їх адміністрації поширювалися на міста та землі, які не перебували під владою бояр. Боярські вотчини поступово набували імунітету та звільнялися від юрисдикції князів. Населення цих вотчин повністю підлягало боярам-власникам.

Щодо організації перших церковних структур у Київській Русі, інформація про це є обмеженою. Фотій, патріарх Константинополя, зазначав, що в 864 році єпископа було вислано до Русі на прохання князя. Однак інформація про ранні церковні структури є обмеженою. Зміна відбулася за часів Володимира Великого, який у 988 році не лише прийняв християнство, але й провокував зміни в управлінні церквою. Перші десятиліття християнства на Русі відзначалися домінуванням грецьких митрополитів, які були вислані патріархом Константинополя без згоди князів. Однак з часом Київська митрополія вирішила бути більш автономною і обирала свого митрополита самостійно.

У XI–XII ст. православ'я у своїй масі виявляло толерантне ставлення до інших релігій. Торгові відносини з різними народами,

такими як варяги, німці, угри, поляки, араби та іудеї, сприяли толерантності в релігійних питаннях. Наприклад, в XII столітті ірландські купці заснували костюл св. Діви у Києві⁴³.

3.4. Особливості державно-правового механізму Галицько-Волинського князівства

У період роздробленості в Галицько-Волинському князівстві, як в інших князівствах Русі, державна влада належала князю. Особливостями влади князя було те, що: 1) з одного боку, він спирався на боярсько-патриціанську верхівку й був пов'язаний з нею спільними інтересами, однак намагався зосередити всі державні функції у своїх руках, тобто стати «самодержцем»; 2) з іншого – бояри намагались обмежити владу князя і зробити його своїм знярядям.

Територіальна близькість князівства та його зв'язки з Польщею, Угорщиною та іншими державами тодішньої Центральної Європи сприяли тому, що у Галицько-Волинському князівстві були деякі елементи західного права, які не були притаманні іншим князівствам Русі.

З часом титул Великий Князь було замінено на короля (у 1253 р. Данило після тривалих переговорів з Римом погодився прийняти королівський сан).

Новий князь приймав престол за особливим церемоніалом, в якому брала участь боярська верхівка. Князь вважався єдиним та найвищим представником влади; він мав такі ознаки князівської влади, як герб, печатку, корону (вінець), прапор тощо.

Літописець, описуючи коронацію Данила, зазначає, що папа Римський прислав послів: вони принесли вінець (королівську діадему або корону), скіпетр (жезл) та коруну (королівський сан – так звану «державу», кулю з хрестом зверху).

Князю належала законодавча, виконавча і судова влада, водночас він залежав від соціальної верхівки, що визнавала себе представником всього населення країни і вимагала бути допущеною до участі в управлінні справами князівства.

Віче (народне зібрання) не відігравало такої ролі, як у Київській Русі, проте значний вплив на державне життя мали бояри. Це було зумовлено їх фінансово-економічною могутністю, тобто треба говорити

⁴³ Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-е вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 471 с.

про існування інституту боярської ради, однак князь намагався послабити його вплив.

Найбільшої могутності галицьке боярство набуло в період боротьби за Галицьке князівство у перші десятиріччя XIII ст. Бояри тоді добирали собі князів і намагалися зробити їх залежними. В той час повинна була існувати особливо міцно організована боярська рада.

Найближчим серед княжих сановників у XIII ст. був дворський (дворецький). Така його назва пов'язана з його основною діяльністю – княжим двором.

Серед інших сановників у літописах згадується печатник (складав текст грамот, використовував печатку для княжих документів, зберігав її тощо).

Територія Галицько-Волинського князівств поділялася на округи, які називалися волостями. Це були Белзька, Галицька, Городоцька, Жидачівська, Коломийська, Львівська, Перемишльська, Теробовельська, Ярославська, Сяноцька, Самбірська та інші волості. На чолі волостей були управителі, яких призначав князь.

Міста поділялися на сотні і вулиці, серед населення перевагу мала боярсько-патриціанська верхівка. З XIV століття в деяких містах князівства поширюється магдебурзьке право та встановлюється міський устрій.

Судова влада була поєднана з адміністративною: в особливо важливих справах суд здійснював сам князь. Своїм церковним правом і судом користувалася церква.

Грошовою одиницею були гривня, кун, монети, гроші і денарії.

«Вої» і «дружина» були основними формами військової організації («вої» – загальне народне ополчення, яке князь використовував для особливих потреб, наприклад ведення воєнних дій), дружина складалася з бояр. У XIII столітті князі почали організовувати свої власні полки, що були підвладні лише князю, являли собою організоване та сильне військо.

Саме князь Данило Романович започаткував такі зміни і значну увагу приділяв поліпшенню військової справи: сам керував новим військом, яке було створено на основі народного ополчення (селян і дрібних бояр), за участь у бойових діях платив їм грошима.

Заслугою князя Данила було те, що він подолав боярську олігархію і створив Галицько-Волинську державу, яка являла собою особливий політичний організм: на відміну від роздрібненої на князівства Київської держави вона стала на шлях політичної консолідації – під сильною князівською владою Галицька і Волинська землі об'єдналися в

одне князівство, зберегла територіальну єдність.

У період монголо-татарського поневолення Галицько-Волинське князівство стало тим «щитом», який захистив Польщу та інші західні держави від татарської агресії.

Причинами занепаду Галицько-Волинського князівства була боротьба за владу між князем та боярством, що в підсумку призвело до того, що воно стало жертвою агресії з боку Польщі і припинило своє самостійне існування.

Однак досягнення періоду Галицько-Волинської держави були досить вагомими та такими, що мали вплив на Польську та інші європейські держави того періоду.

3.5. Система права. Суд і процес

Утворення Київської держави супроводжувалось формуванням феодального права. Найдавнішою його формою були звичаї, що склалися у процесі спілкування людей, увійшли в звичку, побут і свідомість певної групи чи всього населення. Звичай став основним засобом регулювання поведінки людей у первісному суспільстві. З виникненням держави панівні стани пристосували деякі звичаї до своїх інтересів, санкціонували та забезпечували їх використання примусовою силою держави. Так виникло звичаєве право, що стало важливою формою права у рабовласницьких державах. Воно поширювалося також і в період феодалізму (до виникнення абсолютної монархії).

Уже з X ст. виникає князівське законодавство. Ще за часів Олега у договорі з греками 911 р. є згадка про приписи «руського закону». Особливе значення мають статuti князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, які внесли важливі нововведення у фінансове, сімейне і кримінальне право. Найголовнішою пам'яткою права Київської Русі є Руська Правда, що зберегла своє значення і в наступні періоди історії й не тільки для українського права. Крім того, Руська Правда має чимале значення не тільки як пам'ятка законодавства Київської держави, а й як джерело пізнання розвитку державної організації та господарства, подібно до капітуляріїв франкського короля, засновника династії Каролінгів Карла Великого.

Історія Руської Правди складна. Питання про її походження, а також і час складання її найдавнішої частини ще повністю не досліджене. Деякі автори (наприклад, академік Б. Греков) відносять її появу навіть до VII ст. Однак більшість сучасних дослідників

пов'язують Руську Правду з ім'ям Ярослава Мудрого. Суперечливим залишається і питання про місце видання цієї частини Руської Правди. У літописі вказується Новгород, але чимало авторів називають Київ.

Початковий текст Руської Правди не зберігся до нашого часу. Однак історія розвитку цієї пам'ятки права відзначається тим, що сини Ярослава значно розширили та змінили його зміст у другій половині XI століття, що призвело до створення Правди Ярославичів. На сьогодні відомо існування 106 рукописних копій Руської Правди, які були складені у період XIII–XVII століть. Ці копії зазвичай поділяють на три редакції: Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з цих редакцій відображає певні етапи розвитку феодалізму на Київській Русі.

Коротка редакція є найдавнішою і складається з Правди Ярослава (також відомої як Найдавніша Правда), Правди Ярославичів, відомої як Статут Ярославичів, а також Покону вірного та Статуту мостників. Особливо важливим джерелом є Статут мостників, який відіграв значну роль у новгородському адміністративному законодавстві. Цей документ регулював організацію мостіння (брукування) головних торгових магістралей у Новгороді та доріг, що ведуть до пристаней і міського торгу.

Правду Ярослава Мудрого було, ймовірно, створено у 30-х роках XI століття. Норми цієї пам'ятки права відображали соціальні відносини ранньофеодального періоду. Хоча інститут кривавої помсти існував з певними обмеженнями, він відіграв важливу роль. Закони забезпечували захист життя, тілесної недоторканості та честі членів дружинної знаті та їхнього військового обладунку, а також челяді. Проте відсутні норми, що стосувалися захисту феодальної земельної власності.

Правду Ярославичів було створено у 50–60-х роках XI століття. На відміну від Правди Ярослава, ця редакція чітко визначає феодальний характер регульованих нею соціальних відносин. Більшість норм спрямовані на захист князівської феодальної власності, земельних прав князя тощо. У цій редакції чітко виражена специфіка феодального права як привілею, де різні соціальні групи мають різний рівень захисту. Владні стани забезпечувалися законним захистом набагато ефективніше, ніж інші верстви населення. Наприклад, штраф за вбивство селянина чи холопа становив 5 гривень, тоді як за вбивство князівського дружинника – 80 гривень.

Щодо точної дати написання Розширеної редакції Руської Правди, дослідники не дійшли єдиної думки. Деякі відносять її створення до часу правління Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), інші – до

правління його сина Мстислава. Також є невизначеність щодо часу написання складових частин цієї редакції – Суду Ярослава Володимировича та Статуту Володимира Мономаха. Розширена редакція Руської Правди містила перероблені та доповнені норми Короткої редакції, і вона відображала інтереси феодалів, захищаючи їхню власність на землю, закріплюючи безправ'я холопів, які ставали кріпаками. Вона також обмежувала майнові та особисті права різних категорій феодально залежного населення.

Скорочену редакцію Руської Правди більшість дослідників вважає найпізнішою, її створення пов'язане з XV чи навіть XVII століттям. Вплив християнства значно вплинув на розвиток правової системи Київської держави. Церква використовувала різні норми канонічного права, особливо візантійського, яке базувалося на римському праві, адаптованому до феодальних реалій. Церковні статuti князя Володимира Святославича та князя Ярослава Володимировича вже існували на початку Київської держави. Ці статuti були перероблені в XIII–XIV століттях, проте їх початкові варіанти належали до епохи існування Київської держави. У їх основі лежать встановлення названих київських князів, де визначалися форми і розміри матеріального забезпечення церкви та межі церковної юрисдикції стосовно столичної київської митрополії. Ці статuti, особливо завдяки участі князів та митрополита Іларіона, набули значення на всій Русі.

Подальший розвиток церковних статутів містив нові норми, що відбивали зміни у відносинах між світською та церковною владою під час розвитку феодальних відносин та еволюції державного устрою і церковної організації. Ці статuti відображали статус християнської церкви в державі, зокрема установлювали привілеї для служителів церкви щодо збирання «десятини» – десятої частки доходів, яку сплачувало залежне населення. Початково «десятина» була призначена на будівництво та утримання Десятинної церкви в Києві, але згодом перетворилася на загальний феодальний податок, який сплачували церковні установи.

Руська Правда закріплювала приватну власність. Знищення маркувань власності на бортових деревах санкціонувалося штрафом у розмірі 12 гривень. Цей штраф служив захистом принципу приватної власності. Посилення захисту феодальної власності на землю було вже викладено в Короткій редакції Руської Правди.

Феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів, боярських і монастирських володінь. Початково вона формувалася через освоєння вільних земель холопами та залежними

селянами, пізніше використовувалася прямим захопленням сусідніх територій. Князі роздавали землі своїм дружинникам, слугам, рільничим робітникам. Редакції Руської Правди відображали розвиток феодальної вотчини, включно з палацом власника, житлом слуг, місцем для челяді та залежними селянами, господарськими спорудами.

Зобов'язальне право також розвивалося в цей період. Договори купівлі-продажу, позики, поклажу, наймання та інші стали загальнопоширеними. Договір-позика був особливо докладно регульований. Після повстання киян проти лихварів у 1113 році Володимир Мономах впровадив обмеження щодо відсотків для позичальників, що дещо звузило лихварські практики. Стягування відсотків було обмежене двома роками, після цього позичальник повинен був повернути лише позичену суму. Якщо позичальник вже сплатив відсотки протягом трьох років (це становило 150 % суми позики), то він втрачав право на повернення позики. Позиками можуть бути не лише гроші, але й інше рухоме майно, такі як коні, інструменти тощо.

Спадкове право характеризувалося відверто класовим підходом законодавця. У бояр та дружинників спадкування могли отримувати як сини, так і дочки, тоді як у смердів без синів майно вважалося виморочним і переходило до князя. Тривалий час було спірним питання щодо наявності спадкового права за заповітом у Київській Русі, але законодавство і практика підтверджували його існування. Під час спадкування за законом, тобто без заповіту, сини мали перевагу, і дочки не отримували спадщину. На синів покладався обов'язок одружити сестер. Спадковість поділялася порівно, але молодший син мав перевагу, отримуючи двір батька. Незаконні діти не мали спадкових прав, за винятком випадку, коли їхня мати була рабинею, у такому разі вони отримували свободу.

Сімейне право в Київській Русі розвивалося відповідно до канонічних норм. Перед прийняттям християнства, шлюбно-сімейні відносини регулювалися звичаєвим правом, яке існувало і після хрещення. У цей період існували такі явища, як викрадення наречених і багатоженство. Наприклад, князь Володимир Великий мав п'ять дружин і кількасот наложниць до хрещення.

Після прийняття християнства встановилися нові принципи сімейного права. Моногамія (одношлюбність), утрудненість розлучення, безправність позашлюбних дітей та суворі покарання за позашлюбні зв'язки стали загальноприйнятими. За візантійським правом існував низький шлюбний вік (12–13 років для нареченої і 14–15 для

нареченого). Для шлюбу потрібна була згода наречених і батьків, а також відсутність близького споріднення. Третій шлюб не допускався. Церква мала великий вплив на питання розлучення, і розлучення було дуже рідкісним явищем.

У справах, які належали до церковного суду, застосовувалися єпитимії (покаяння), калічницькі кари (осліплення, відрізання носа, вух), тюремне ув'язнення. Смертна кара не була записана в Руській Правді, але історичні джерела свідчать про її застосування за виступи проти феодальної влади і зраду князя.

Суб'єктом злочину могла стати будь-яка людина, крім холопа, за дії якого відповідав його пан. Система покарань була простою і м'якою. Покарання зводились до конфіскації майна та вигнання з общини. Грошові покарання також були поширеними.

Судові функції виконували представники адміністрації, включно з князем. Також існували церковні органи, які брали участь у судових процесах. У деяких випадках судові докази містили покази свідків, ордалії (випробування залізом і водою), присягу і зовнішні ознаки. Досудова підготовка справи містила гоніння сліду, де сліди злочинця вважались доказом вини.

Староруське право ще не знало чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесом, хоча, зрозуміло, деякі процесуальні дії (наприклад, гоніння сліду, звід) могли застосовуватися тільки за кримінальними справами. У будь-якому випадку і за кримінальними, і за цивільними справами застосовувався змагальний (обвинувальний) процес, під час якого сторони були рівноправними. Обидві сторони в процесі називалися позивачами⁴⁴.

Отже, могутня Київська Русь відіграла значну роль у світовій історії. Виникнення та розвиток Давньоруської держави залежали від інтеграційних процесів через зовнішні та внутрішні фактори. Вона стала об'єднавчим центром східнослов'янських народів. Держава була удільною ранньофеодальною монархією, очолюваною Великим князем. Відсутність системи престолонаступництва та невизначеність міжкнязівських відносин породжували конфлікти. Боярська рада та міжкнязівські з'їзди втілювали аристократичний устрій, але не сприяли розвитку парламентаризму. Перехід до двірсько-вотчинної системи відбувся зі зміцненням феодалізму. Органи влади здійснювали судові функції, захищаючи інтереси вищих верств населення.

Право Київської Русі формувалося під час еволюції Давньоруської

⁴⁴ Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 320 с.

держави. Звичай був основою для писаних джерел права, до яких належать також міжнародні договори, князівське законодавство та церковні статuti. Найважливішою пам'яткою давньоруського права є Руська правда, в якій найповніше розкрито характерні для того часу правові норми. Право Київської Русі було правом привілеїв, що сприяло інтересам вищих верств. Залежне населення перебувало поза законом.

Галицько-Волинське князівство продовжувало традиції українського державотворення за умов феодальної роздробленості. Воно не дало Польщі захопити західні українські землі. Вплив західноєвропейського права призвів до поширення системи магдебурзького права в містах, юрисдикції якого підпорядковувалися тільки іноземці.

Контрольні питання до теми 3

1. Назвіть основні причини виникнення Київської Русі.
2. Охарактеризуйте суспільний устрій Київської Русі.
3. Опишіть відмінності двірсько-вотчинної системи управління від десятичної.
4. Розкрийте функції владних інститутів у Київській Русі.
5. Назвіть основні напрями розвитку права в Київській Русі.
6. На підставі тексту «Руської правди» охарактеризуйте систему покарань у Київській Русі.
7. Назвіть особливості суспільного ладу, державного устрою та правової системи Галицько-Волинського князівства.

Тема 4

ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД (XIV–XVII ст.)

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: копний суд, лава, литовські статuti, люстрації, магдебурзьке право, магістрат, магнати, міщанство, парламент, фільварок, церковне звичаєве право, церковні селяни, сейм, стан, унія, шляхта.

4.1. Включення переважної більшості українських земель до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського й Польського королівства та їхнє правове становище

Утвердження Литви на українських землях розпочалося в 1340 р., коли литовський князь здійснив захоплення князівського столу в Галичині та Волині. Цей процес був посилений після поразки литовських князів від німецьких хрестоносців Тевтонського ордену на річці Страві. У 1349 р. польський король Казимир вирішив використати цю ситуацію і здійснив вторгнення на територію Галичини, яку було захоплено литовцями. Спроби поляків приєднати Волинь до своєї корони завершилися невдачею. Зрештою поляки і литовці поділили території, які раніше були частиною Галицько-Волинського князівства. За договором 1366 року, Галичина, а також землі Холмщини та Белзщини перейшли до Польщі, а решта Волині дісталася Великому князівству Литовському.

Литовці також розширили свій вплив на білоруські території, включно з Полоцьким князівством та Вітебським. Згодом Мінська земля також стала частиною Литви. Деякі території, такі як Турово-Пінське князівство та Берестейщина, стали залежними від Литви.

У 50-х рр. XIV ст. Велике князівство Литовське розпочало експансію на Наддніпрянську Україну. Ця експансія спрощувалася тим, що Золота Орда переживала період міжусобиць і розпалася на кілька областей. Литовський князь Ольгерд використав цю ситуацію і розширив свою владу на Чернігівщину та Новгород-Сіверську землю. Проте навіть в такій ситуації Золота Орда залишалася сильною силою. Після розгрому ординців на річці Сині Води та приєднання Києва до

Литви, Київський князь Володимир, ставши князем київським, ще довго платив дань ординцям.

Крім того, литовці розширили свої впливи на московські території, приєднавши Смоленське князівство до своєї держави у 1386 р. Останньою українською територією, яка була приєднана до Великого князівства Литовського у 1411 р., стала Подільська земля.

Тож на початку XV століття сформувалася держава, яка включала в себе території сучасної Литви, Білорусії, більшої частини України (Волинь, Київщина, Поділля та частина Східної України) і західних земель російської федерації (Смоленська, Калузька, Тульська та Орловська області). Держава офіційно називалася Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським, але в історичній літературі часто використовується назва Литовсько-Руська держава для вказівки на її склад, який містив значну частину українських, білоруських та російських територій.

На жаль, незважаючи на велику територію та вплив, Велике князівство Литовське залишилося у складі міжнародної арени під загрозою від Тевтонського ордену, Кримських татар, а також Московського князівства. Тиску на державу не зменшилося, і ця ситуація спонукала Литву шукати союзника для забезпечення своєї безпеки⁴⁵.

Початок XVI ст. відзначався великою політичною та соціальною напруженістю у Великому князівстві Литовському. Різні соціальні та національні групи висловлювали різні погляди та прагнення. Польські магнати вимагали повного об'єднання Польщі та Литви в єдину державу, тимчасом як литовці прагнули до унії з Польщею, зберігаючи політичну самостійність Литви. Білоруські та українські магнати виступали проти зближення з Польщею, і деякі з них виявляли симпатії до Московського князівства.

У XVI столітті на політичній сцені виникла нова сила – шляхта, її інтереси були спрямовані на об'єднання Литви та Польщі. Шляхта в Литві прагнула обмежити владу магнатів і отримати привілеї, якими користувалася польська шляхта. Польські верхи прагнули приєднати до Польщі українські землі, які були під владою Литви. Цей намір знайшов підтримку серед значної частини української шляхти.

У січні 1569 року в Любліні відбувся польсько-литовський сейм. Литовці представили новий проєкт унії, але поляки не підтримали його. Тоді литовські делегати покинули сейм, що призвело до негативних наслідків для Литви. Поляки ухвалили рішення про приєднання Волині

⁴⁵ Захарченко П. П. Зазнач. твір.

та Підляшшя до Польщі. Пізніше Київщина та Брацлавщина також добровільно приєдналися до Польщі. Ця дія була виконана, можливо, з бажанням не відрізати українські землі державними кордонами. Навіть якщо ці землі були приєднані на історичних підставах, фактично вони ніколи не належали Польщі.

1 липня 1569 року литовські делегати повернулися на сейм, і був підписаний акт Люблінської унії, який об'єднав Корону (тобто Польщу) і Велике князівство Литовське в єдину державу – Річ Посполиту. Згідно з умовами Унії, вони обирали спільного короля, який одночасно був проголошений Великим князем. Сейми тепер були об'єднані, але грошова система залишалася спільною. Польська та литовська шляхта мали право на володіння землями в обох частинах держави. Однак герби, фінанси, адміністрація та військо залишилися окремими. Велике князівство Литовське зберегло давньоруську мову та II Статут як чинне законодавство.

Люблінська унія призвела до значних втрат для України та мала негативні наслідки для національного життя і традицій. Україна була розчленована, більшість її земель, такі як Галичина, Волинь, Поділля, Підляшшя, перейшли до Польщі. Ця подія стала найбільшою втратою України, яка опинилася під владою різних держав та втратила свою національну самобутність⁴⁶.

4.2. Суспільний та державний лад на теренах України (XIV–XVII ст.)

У Литовсько-Руській державі виділялись такі соціальні верстви.

Боярсько-шляхетська аристократія: ця верства містила у собі князів, які мали руське князівське походження і володіли великими земельними володіннями, що часто називалися латифундіями. Це була привілейована верства, до якої не було змоги увійти, навіть за наявності багатства і високих державних посад. Титул князя передавався лише спадково від батька до сина. Наймогутніші князівські роди отримували ім'я «княжата головні», тоді як інші, які мали шляхетне походження, але були меншими за розміром володінь, називалися «княжата повітники». Обидві групи князів користувалися різними привілеями, такими як право видавати власні накази та листи, давати землі за певних умов, встановлювати незалежні податки і повинності для своїх підданих, а також володіти незалежними судами, включно з правом на

⁴⁶ Музиченко П. Зазнач. твір.

смертну кару. Основна різниця полягала в тому, що «головні» князі були повними суверенами своїх володінь і навіть могли вийти зі складу держави. Княжата-повітники не мали цього права. До реформи 1564–1566 років «головні» князі також мали право особистої підсудності тільки перед великим князем, а не перед місцевими органами влади. Службові князі не мали цього права. Вони також мали право отримувати персональні повідомлення від імені Великого Князя про початок військових дій, персональні запрошення на сейм від Великого Князя та використовувати червоний (королівський) віск для своїх печаток, відмінно від зеленого, яким користувалася інша шляхта.

Головним князям дозволялося мати власні військові підрозділи, які були зобов'язані в разі воєнних дій приєднатися до загального литовського війська. Прикладами були князі Острозькі та Радзивіли, які мобілізували певну кількість кінних воїнів.

Магнати (пани): ця верства, хоч і не мала князівських титулів, володіла старовинними родинами, спадковими володіннями та певними привілеями. Вони підпорядковувалися лише великому князю, мали власні військові підрозділи з власними стягами, право домініального суду над своїми підданими, були членами панів – ради. У панів – ради брали участь 50 родів, і лише 4 з них були українськими.

Шляхта складалася з середніх і дрібних земельних власників, які отримували земельні ділянки в обмін на особисту військову службу. У XVI ст. доступ до шляхетського стану став спочатку обмеженим, а перед Люблінською унією – практично неможливим. Шляхта мала широкі політичні та економічні права, такі як право обіймати всі державні посади в країні, виняткове право в суді, спеціальні заходи безпеки і право розпоряджатися майном своїх підданих.

Путні бояри (панцерні слуги): ця верства була проміжною між шляхтою і селянством. Вони мали назву «путні» через те, що виконували «пушу» (подорожню) службу, яка містила у собі обов'язки кур'єра та гінця Великого Князя. Також вони займались будівництвом та ремонтом фортечних споруд. Вони склалися з бояр, які стали зубожілими, а також представників заможних селянських родин. Після Люблінської унії отримали рівні права з панами та шляхтою.

Духівництво поділялося на римо-католицьке і православне. Римо-католицьке духівництво було звільнене від податків згідно з привілеєм 1387 року. Чотири єпископи ставали постійними членами князівської ради. Проте становище православного духівництва було гіршим. Великий Князь мав право втручатися у внутрішні справи православної церкви, вищі духовні ієрархи не обирались, а призначались князем.

Церква не мала своїх представників у центральних органах державної влади.

Міщани становили приблизно 15 % всього населення і поділялися на три категорії:

- Патриціат: до цієї категорії належали високопоставлені купці та грошові позикодавці, майстри цехів, а також провідні чиновники станового місцевого самоврядування і суду.

- Бюргери: ця група містила дрібних купців і торгівців.

- Міський плебс: складався з позацехових ремісників (партачів), міської бідноти і слуг.

Міста поділялися на королівські, приватновласницькі і церковні. У XIV–XV століттях урбанізація українських міст здійснювалася через надання «німецького права» групам переселенців з німецьких земель, а пізніше – у вигляді магдебурзького права, яке поширювалося на мешканців багатонаціональних українських міст. Православним селянам відводилося спеціальне місце проживання в місті, вони були позбавлені права брати участь у діяльності органів міського самоврядування та обмежені у правах на ремесла і торгівлю.

Міщани, які користувалися самоврядуванням, виконували як загальнодержавні обов'язки, так і обов'язки, встановлені місцевою владою, такі як утримання міської адміністрації, сплата міських податків, церковних десятин.

Селянство було найчисленнішою соціальною групою на українських землях Великого князівства Литовського і поділялося на:

Особисто вільних або «похожих»: вони могли в будь-який момент покинути землевласника, мали особисту власність і сплачували податки. Ця категорія містила тяглих селян, ремісників та службових селян.

Чиншові селяни: ці особи користувалися земельним наділом і сплачували натуральний податок (чинш). У разі тривалого користування землею набували право власності на неї.

Напівзалежне селянство: ця категорія називалася «закупами» або «непохожими». Вони не мали права вільно покинути землевласника, поки не погасили борг. Після погашення боргу ставали вільними, в іншому випадку залишалися рабами.

Залежне населення. До цієї категорії належали раби і отчичі. Раби перебували у власності господаря і мали обмежені права, але зберігали особисте майно та отримували «місячину» (певну кількість продуктів харчування на місяць). Вони могли бути свідками на суді, але не могли свідчити проти свого власника. Отчичі були кріпаками, які мали певні майнові права, але були особисто залежними від землевласника і

повинні були сплачувати чинш (податок) за користування землею⁴⁷.

В еволюції державного устрою Великого князівства Литовського дослідники виокремлюють такі три етапи.

Перший етап (XII–XIV ст.). Під час цього періоду верховна влада була в руках князівського роду. Вирішення найважливіших питань як внутрішніх, так і зовнішніх, відбувалося на снємах, які називалися «старі думи». Участь в них брали всі дорослі члени князівського роду, включно з авторитетними жінками.

Другий етап (XV століття). Влада Великого Князя посилилася, і до нього перейшли законодавчі функції. Він ліквідував удільні князівства та місцевих князів, замінюючи їх намісниками. З 1413 р. Великий Князь оточувався державною радою, яка складалася з обласних правителів, тобто намісників. Згодом ця рада отримала назву «пани – рада».

Третій етап (кінець XV – початок XVI ст. до Люблінської унії в 1569 р.). Цей період відзначався розвитком державних органів. Привілеєм 1492 р. було легалізовано статус пани – ради, і привілеєм 1506 р. її права розширилися, ставши органом законодавчої влади.

Пани – рада мала у своєму складі приблизно 80 осіб, зокрема 4 католицькі єпископи, представників місцевої адміністрації та центральної влади. У середині XV століття в Литві виникла і шляхетська вальна рада. Але до ухвалення II Литовського статуту в 1566 році ця рада не мала значущого впливу на формування державної політики. Лише після цього статуту більша частина законодавчих повноважень перейшла до вального сейму. Решта залишалася в компетенції Великого Князя Литовського.

Сейм у Литві був станово-представницьким органом монархії. Починаючи з 1507 року до його складу обиралися лише представники шляхти. Великий Князь більше не передавався у спадок, але сейм повинен був затверджувати того представника князівської династії, який мав управлінські здібності.

У Литві не існувало окремих органів виконавчої влади, і владу не поділяли на гілки. Управлінські функції не були відокремлені від законодавчих і зосереджувались у князя, в раді панів та в сеймі. Місцеві органи влади виникали після ліквідації удільних князівств і містили намісників, які представляли князівську владу на місцях. Сільські громади, відомі як копи, також виконували важливі функції у місцевому самоврядуванні.

Важливе місце в системі місцевого самоврядування належало сільським громадам або копам. Управління в громаді здійснювали

⁴⁷ Захарченко П. П. Зазнач. твір.

обрані на віче строком на один рік старець чи отаман та громадська рада. Вони забезпечували збір податків, розподіляли обов'язки між членами громади. Старцеві разом із громадською радою належало право здійснення громадського або копного суду⁴⁸.

4.3. Система судових установ на українських землях, їхній становий характер

Організацію судів та розвиток правової системи на українських землях в період Великого князівства Литовського можна поділити на три основні етапи.

Перший етап (від середини XIV століття до 1385 року): в цей період місцеве право зберігало свою головну роль у всіх аспектах судової системи. Зміни торкнулися в основному структури та функцій судових установ. На цьому етапі був створений суд Великого Князя для вирішення справ з підлеглими князями.

Другий етап (від 1385 року до 1566 року) – після укладення Кревської унії в 1385 році, великокнязівські удільні князівства були ліквідовані, а «воєводи» замінили князів. Тоді почався активний процес проникнення західно-європейського і польського права на українські землі. Судова система пройшла помітні зміни. Судові установи містили:

- Господарський суд: розглядав найважливіші справи та справи, які Великий Князь вибирав для свого особистого розгляду. Суд господаря був найвищою апеляційною інстанцією.

- Комісарський суд: складався з комісарів, яких призначав Великий Князь на окремі процеси. Він розглядав земельно-межові спори та справи, пов'язані з великокнязівською земельною власністю та шляхетською власністю.

- Межовий суд: суд щодо кордонів князівств та розгляд земельних спорів удільних князів.

- Асесорський суд: складався з суддів, які були членами ради панів. Розглядали будь-які справи за дорученням Великого Князя.

- Маршалківський суд: працював за особистим дорученням Великого Князя. Судді мали право ухвалювати рішення без погодження з князем, і проти таких рішень можна було подавати апеляцію.

Третій етап (від кінця XVI століття до Люблінської унії в 1569 році): у цей період правова система продовжувала розвиватися. На заміну адміністративним одиницям, удільним князівствам прийшли

⁴⁸ Там само.

воєводства. Також з'явився шляхетський вальний сейм. Усі ці зміни поклали початок подальшому розвитку правової системи на українських землях.

У судовій системі Великого князівства Литовського було декілька типів судів:

Суди при дворі Великого Князя:

Маршалок двірський: особа, що керувала князівським господарством.

Великий маршалок: особа, яка відповідала за обслуговуючий персонал князя під час його перебування в різних місцях. Він скликав засідання панів – ради, наглядав за порядком на них, та представляв послів. Також він розглядав справи, пов'язані із злочинами, вчиненими у місцях перебування князя, замахами на князя, на раду панів чи депутатів сейму.

Суд ради панів: цей суд існував приблизно сто років до ухвалення II Литовського статуту. Він функціонував разом з Великим Князем і розглядав всі справи, які надходили до розгляду Великого Князя, включно зі скаргами на старостів і воєвод.

Приятельський, компромісний або полюбовний суд – суд, де приватні особи обирали суддю – добровольця та домовлялися заздалегідь про свою згоду підкоритися будь-якому рішення цього судді. Вирок цього суду підтверджувався князівським судом, який перевіряв його відповідність правовим нормам.

Доменіальні суди: спочатку це були суди приватних власників, які вирішували справи залежних та напівзалежних осіб. Згодом їх компетенцію розширили на все селянство. Доменіальні суди діяли на основі привілейних судових грамот, виданих владою землевласникам. Вищою апеляційною інстанцією для них був Великий Князь Литовський.

Міські суди – автономні суди у містах, які мали магдебурзьке право. У таких містах, крім міської ради, яка була законодавчим та адміністративним органом, існувала лава присяжних – судова установа міста. Головою суду та водночас управителем міста був війт, а у відсутність останнього такі ж обов'язки виконував лентвійт. Лаву присяжних (до 12 суддів) обирали мешканці міста. До компетенції міського суду входили усі цивільні справи та частина кримінальних, які не належали до особливо тяжких. справи, такі як підпал, вбивство шляхтичів тощо, розглядалися державними судами, де присутній був один з членів лави присяжних. Шляхта не була підсудна міському суду, і у разі підозри щодо шляхтича у вчиненні злочину, міська влада могла

лише затримати його і передати підсудність державному суду. Зважаючи на низький рівень освіти суддів у міських судах та тривалі традиції, вони часто вирішували справи не згідно з магдебурзьким правом, а відповідно до місцевих звичаїв.

У судовій системі на українських етнічних територіях існували копні суди, які мають цікаву історію та функції. Спочатку ці суди були органами самоврядування, а пізніше перейняли функції судового органу. Вони збиралися для вирішення суперечок між сусідами, громадянами одного населеного пункту (мала копа), всією громадою (велика копа), а також між жителями окремих громад (згромаджена копа). Територія копи складалася з декількох десятків сіл, і на них розглядалися як цивільні, так і кримінальні справи, в яких злочини були скоєні на копній території.

У цивільних справах найбільше суперечок виникало щодо власності та володіння земельними ділянками, невиконання умов різних зобов'язань, а також справи шлюбу та сімейні справи. У кримінальних справах переважали майнові злочини, такі як крадіжка, пограбування, розбій та підпал. За ці злочини часто застосовувалася смертна кара, зокрема повішення, спалення та четвертування.

Судовий процес у копних судах містив три стадії. Перша стадія, відома як «гаряча копа», передбачала, що найближчі родичі та сусіди потерпілого були зобов'язані розшукати злодія по гарячих слідах. Фактично ця стадія виконувала роль попереднього слідства: проводилися обшуки, збиралися докази тощо.

Друга стадія передбачала збори великої копи, яка містила усіх «мужів» копного округу. На цьому засіданні проводилось судове слухання та виносився вирок. У випадку призначення смертної кари, для її виконання збирався ще один особливий склад суду, відомий як «завита» копа.

Апеляційною інстанцією для копних судів стали гродські суди після судової реформи середини XVI ст.

За своїми повноваженнями та рівнем самостійності копні суди були прирівняні до інших судових органів, на них поширювалися загальні правила Литовського статуту щодо «пересуду» та «пам'ятного» податку, які збиралися з підсудних на користь суддів. Судді користувалися такими ж гарантіями захисту, як і члени державних судів.

Проте з поширенням експлуатації селянства та легалізацією кріпацтва III Литовським статутом права копних судів були обмежені, і судочинство над селянами почало переходити до їхніх власників.

Незважаючи на це, на Правобережній Україні копні суди функціонували як самостійні суди до першої половини XVII століття.

У додаток до копних судів існували також церковні суди, які розглядали справи осіб духовного стану, розлучення, а також справи монастирських селян. Проте їх компетенція та суворість покарань були значно вужчими порівняно із судами Руської держави.

Третій період організації та діяльності судових органів в історії Великого князівства Литовського охоплює період від введення II Литовського статуту у 1566 році до остаточного розпаду Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Саме цим статутом було практично завершено загальну судову реформу, яка була розпочата в 1564 році Белзьким привілеєм.

Згідно із II Литовським статутом, князівство Литовське було поділено на староства, які, зі свого боку, поділялись на повіти. Судовою реформою передбачалося створення в кожному повіті трьох типів судів: земського, гродського та підкоморського.

Земський суд посідав особливе місце в системі повітових судів, оскільки він був єдиним судом тогочасної системи, який не залежав від адміністрації. Складався він із трьох членів: судді, підсудка та писаря. Вони обиралися шляхтою і затверджувалися королем. Членами земського суду могли стати лише «люди добрі, побожні, цнотливі, годні, у праві здатні, писати спроможні», тобто шляхтичі повіту. Священникам, представникам повітової адміністрації, земським судцям іншого повіту, а також іноземцям було заборонено обіймати посаду в суді. Земський суд збирався тричі на рік на судові сесії, які називали «роками» або «каденціями». Зазвичай тривалість кожної сесії становила три тижні, і засідання проводилися щодня, крім неділі та великих християнських свят. Земський суд розглядав справи, які підпадали під «право посполите» та справи, пов'язані із земською військовою службою.

На земський суд покладалася і важлива функція контролю за діяльністю та правомірністю рішень гродського суду. Відсутність на засіданні земського суду без поважних причин призводила до відповідальності, і така відсутність могла бути виправдана лише за умови об'єктивних обставин, таких як хвороба, служба «государева» чи шляхетська або перебування за кордоном.

Суворими покараннями закон захищав честь судців і загалом усіх учасників судового процесу. За образу судді передбачалося покарання у вигляді півторамісячного ув'язнення в міській в'язниці. За заподіяння тілесних ушкоджень судцям передбачалося позбавлення честі та навіть

смертна кара. Важливо зазначити, що образа з боку судді, підсудка чи писаря також каралася шістьма днями арешту. Заподіяння тілесних ушкоджень учасникам судового процесу, чи то разом, чи то окремо, призводило до смертної кари.

Гродський або замковий суд не був відокремлений від адміністрації. Главою гродського повітового суду був староста чи воєвода, який водночас був і старостою центрального повіту свого воєводства. Проте через зайнятість господарськими справами повіту староста не завжди міг виконувати судові обов'язки. У цьому випадку він делегував ці обов'язки своєму заступнику, підстарості, який, крім судових функцій, виконував інші адміністративні та господарські обов'язки. Підстароста призначався воєводою серед осіб шляхетного стану. Гродський суддя та писар також були членами гродського суду.

Підстароста, гродський суддя і писар мали відповідати певним вимогам, крім шляхетного походження. Вони повинні були мати високі моральні якості і розумові здібності, знати чинне право, знати руську (державну) мову, мати ценз осілості у повіті і бути уродженцями Литовсько-Руського князівства. Всі члени суду призначалися, а не обиралися, як у земському суді.

Гродський суд розглядав справи про тяжкі кримінальні злочини, за які передбачалася смертна кара. Для виконання вироків гродського суду гродська адміністрація мала в'язницю та ката для виконання смертної кари, а також для проведення допитів і катувань.

Юрисдикція гродського суду охоплювала не лише шляхту, але й не привілейовану частину населення: селян, служилих людей, міщан, бояр і всіх, хто працював на панських маєтках. Мешканці міст, які користувалися магдебурзьким правом, були за межами компетенції гродських судів.

Підкоморський суд був спеціальним повітовим судом, який розглядав земельні спори, пов'язані з визначенням кордонів маєтностей. Підкоморій призначався князем і виконував судові функції. У суді зазвичай було присутнє лише одне основне посадове обличчя – підкоморій або коморник. Він ухвалював рішення з виїздом на місце спору і проводив судові засідання. Ці сесії повинні були відбуватися через шість тижнів після повідомлення про них сторонами справи. У суді розглядалися справи, які виникали з умисного чи необережного порушення кордонів маєтностей або їх незнання.

Свідками на підкоморському суді могли бути лише християни різних станів, за умови їхньої доброчесності, сліпої віри в Бога та відсутності сумнівів у них. У справі зазвичай було не менше дев'яти

свідків, які перед судом присягали підкоморієм на свій духовний і моральний стан і правдивість у свідченнях. Якщо сам підкоморій був стороною у справі, вирішення питання здійснював земський суд.

Апеляційною інстанцією для всіх трьох повітових судів був Великий Князь Литовський. Важливу роль у всіх цих судах відіграв також возний, посадова особа, що збирала необхідні докази, виїжджала на місце події, фіксувала факти смерті та заподіяння тілесних ушкоджень і була в суді в ролі офіційного свідка.

Після Люблінської унії 1569 року в Речі Посполитій була проведена нова реформа судової системи з метою зменшення кількості апеляційних справ, які розглядалися єдиною апеляційною інстанцією – Великим Князем Литовським. Оскільки з 1501 року великим князем став і король польський, кількість таких справ значно зросла. Тому з 1578 року був створений Луцький трибунал – вища судова установа для Волинського, Брацлавського і Київського воєводств, які стали частиною Польщі внаслідок Унії 1569 року. Запровадження окремого трибуналу свідчило про те, що ці землі зберігали певну автономію, включно із судовою системою.

У положенні про Луцький трибунал було сказано, що правосуддя має здійснюватися на підставі Литовського статуту, і польське законодавство тимчасово не діяло на Правобережній Україні. Судді трибуналу, які склалися з 13 осіб, обиралися шляхтою на сеймах трьох зазначених воєводств. Трибунал складався на один рік, після чого його переобирали. Цей трибунал розглядав світські і церковні справи, хоча представників духовенства в ньому не було. Також він був вищою апеляційною інстанцією для правобережних українських воєводств. Луцький трибунал існував протягом 10 років – до 1589 року.

У цій судовій системі не було чіткого розмежування між кримінальним і цивільним процесами. Позивача називали «стороною поведовою» або «істцем», а відповідача – «стороною отпорною» або «позваним». Вік осіб, які могли бути суб'єктами злочину, встановлювався з 16 років. Обидві сторони мали право залучати адвокатів, яких називали «уповноваженими», які могли бути особами будь-якого стану чи суспільної верстви, за винятком священників, суддів і інших судових чиновників.

Попередні слідчі дії проводилися возним. У присутності свідків він здійснював огляд місця злочину, фіксував смерть, визначав ступінь тілесних ушкоджень та оцінював завдану шкоду. Висновки возного фіксувалися у спеціальних книгах, які слугували доказами на суді та могли бути підставою для затримання підозрюваного. Відомості про

нього реєструвалися в іншій книзі, яку народ називав «чорною».

Потерпілий мав можливість помиритися зі злочинцем на будь-якій стадії процесу. Родичі або сторонні особи мали право викупити злочинця від покарання, навіть у випадку засудження до страти.

У разі злочину, вчиненого дітьми, їхні батьки були зобов'язані доставити обвинувачуваних до суду. Інакше батьки самі підлягали відповідальності, але без покарання, пов'язаного із позбавленням волі. Смерть обвинуваченого не припиняла кримінального переслідування, і відповідальність перекладалася на дорослих дітей або родичів, які підлягали лише штрафним санкціям.

Головною метою покарання вважалося відшкодування збитків потерпілому. Держава отримувала компенсацію за судові витрати та утримання злочинця тільки в тому разі, коли було повністю задоволено позов потерпілого чи його родичів. Якщо коштів, зібраних з продажу майна злочинця, вистачало тільки на компенсацію матеріальної шкоди потерпілому і нічого більше, то державні органи не отримували жодних грошей.

Судовий вирок отримував назву «декрет» і вирішувався суддею одноосібно або від імені колегії протягом трьох днів після останнього судового засідання. Вирок міг бути умовним, якщо сторона заявляла про намір подати апеляційну заяву, або остаточним, якщо таких намірів не було. Звернення до господарського суду чи суду ради панів як апеляційних інстанцій не передбачало жодних грошових витрат з боку позивача та відповідача.

У цій системі докази містили особисті зізнання, письмові документи, огляд місця злочину, свідків, присягу та жереб. Зізнання під час тортур використовувалися лише у справах, пов'язаних із підозрою у вчиненні крадіжки під час попереднього засудження підозрюваного⁴⁹.

4.4. Джерела права

Українські землі Литовсько-Руської держави користувалися різними джерелами права, які відігравали важливу роль у регулюванні правових відносин. Серед основних джерел права виділялися:

1. Руська правда: норми Руської правди мали великий авторитет і впливали на подальший розвиток законодавства в регіоні. Їх використовували як основу для інших джерел права.

2. Звичаєве право: деякі соціальні відносини регулювалися

⁴⁹ Там само.

нормами звичаєвого права, які сформувалися внаслідок історичного розвитку суспільства. Люди свідомо чи під впливом громадської думки й влади дотримувалися цих норм.

3. Великокнязівське законодавство (привілеї): містили обласні, земські та міські привілеї, які встановлювали норми права для різних територій. Вони були видані великими князями й королями Польщі та Литви.

Найпершими загально-земськими привілеями, які можна вважати за перші такі акти, видані були в 1387 році за правління Великого Князя Ягайла.

Перший з цих привілеїв, виданий 20 лютого 1387 р., був спрямований на розширення католицизму в Литовсько-Руській державі. За допомогою цього привілею Великий Князь намагався змусити якнайбільше вільних селян і шляхту перейти на католицьку віру.

Другий привілей, виданий 22 лютого 1387 року, адресувався католицькому духовенству і доповнював перший. Згідно з цим актом, усе католицьке духовенство виключалося із державної юрисдикції. Привілей зобов'язував усіх жителів Великого князівства Литовського перейти на католицьку віру. Заборонялося укладати шлюби з православними, а маєток, переданий католицькому духовенству, звільнявся від усіх служб і обов'язків на користь держави. Цей крок спрямовувався на встановлення повного контролю католицького духовенства над населенням, що проживало на їхніх землях, і був першим кроком у юридичному закріпаченні селян.

Третій привілей, виданий 28 квітня 1387 р. з нагоди Кревської унії, впроваджував адміністративні установи за польським зразком в Литовсько-Руській державі. У ньому йшлося про призначення воєводських і повітових суддів.

4. Судебник Казимира IV 1468 року містив норми, які регулювали судові процедури та права громадян, що застосовувались в регіоні.

5. Важливими джерелами права були статuti, які містили норми, що регулювали різні сфери суспільного життя.

6. Магдебурзьке право: відіграло велике значення у правовій системі та регулювало права й обов'язки міських громад.

7. Канонічне право: православне та католицьке канонічне право містило норми, що регулювали церковні відносини та мораль. Правовими джерелами православної церкви були кормчі книги – «Номоканон» і церковні статuti київських князів Володимира і Ярослава. Найвідомішим католицьким джерелом права, яке діяло у

Великому князівстві Литовському, був «Звід канонічного права» 1532 р.

З часом як важливі джерела права в Литовсько-Руській державі становлять міжнародні договори, різноманітні князівські грамоти, привілеї великих князів, королів польських та постанови польсько-литовських сеймів. Ці джерела права відігравали важливу роль у регулюванні правових відносин на українських землях Литовсько-Руської держави.

Насамперед це договори Литовсько-Руської держави з Прусським і Лівонським орденами, з Новгородською та Псковською республіками, з Московським князівством. Але головну роль у долі українських земель стали відігравати договори з Польщею. Кревській акт 1385 року заснував персональну унію Литовського князівства з Польщею; Віденська угода 1401 року – союз взаємної охорони та безпеки; Городельська угода 1413 року – персональну унію, нарешті, Люблінська унія 1569 року – реальну єдність двох держав.

Ці акти містять, передусім, норми конституційного та адміністративного права.

Правове регулювання союзних відносин між Великим князівством Литовським та Польщею, а також юридичне закріплення суверенітету Литовсько-Руської держави було формалізовано двома історичними угодами: Островською угодою 1392 року та Городельською унією 1413 року.

Городельська унія містила норми, які мали провокаційний характер і спрямовувалися на зміцнення та поширення католицизму. Привілей містив неправдиве твердження про те, що землі Великого князівства Литовського були включені до складу Польського королівства за згодою князів, панів, шляхти, посадовців і бояр Великого князівства. Згідно з цим актом, всі некатолики, насамперед православні, які становили більшість населення, були позбавлені змоги обіймати державні посади. Городельський привілей викликав релігійну ворожнечу в державі та намагався підірвати єдність Великого князівства Литовського.

У привілеях 1432 і 1434 років православна шляхта отримала рівні права з католиками, що можна вважати найважливішими правовими актами в процесі об'єднання та консолідації шляхетного стану.

Значущим кроком у розвитку законодавства Великого князівства Литовського був привілей Казимира з 1447 р., який детально встановив права магнатів та шляхти, а також містив норми з кримінального, цивільного і конституційного права. Важливим положенням була ст. 12 привілею, яка надавала феодалам право виконувати судові функції щодо

залежного населення. Ця обставина посилила залежність населення від феодалів. Привілей 1447 р. можна розглядати як головний правовий акт, що заклав основи юридичного закріплення кріпосної залежності селян. По-друге, привілей обмежував передачу державних земель і посад іноземцям, запобігаючи проникненню польських феодалів у Велике князівство Литовське та закріплюючи територіальну цілісність держави.

Привілей 1447 р. також розширив коло осіб, які мали права шляхти, незалежно від їхнього віросповідання. Отже, привілеї 1432, 1434 і 1447 р. стали юридичною основою для оформлення прав шляхетного стану. У Віденському привілеї 1457 р. визначалася ситуація іноземців у Литві.

Крім загальних законодавчих актів, з середини XV століття видавалися привілеї для окремих воєводств і повітів, відомі як обласні привілеї. Ці акти надавали автономію українським землям, що входили до складу Литовського князівства, і були ґрунтовані на староруському праві, уточнюючи головні положення Руської правди, наприклад привілеї Київської та Волинської земель 1494, 1507, 1529 р. тощо. Важливий був загально-земський привілей 1492 р., який підтверджував усі права та привілеї, що були визнані у попередніх законодавчих актах. Однак він також обмежував владу Великого Князя та зміцнював становище магнатів, визначаючи його правовий статус як вищого посадового поста в державі, виділяючи конституційний характер цього привілею. Привілей установлював основні принципи міжнародної політики, регулював систему оподаткування, заохочував справедливі судові рішення та встановлював терміни розгляду справ у судах. Наступні загально-земські привілеї, видані в 1529, 1547 і 1551 р., лише підтверджували законність раніше виданих привілеїв.

Велике значення в правовій системі Литовсько-Руської держави мали збірники законодавства. Першим таким збірником законів був Судебник Казимира IV, ухвалений у 1468 р. Законодавче закріплення обласних привілеїв явно відображало автономний характер земель, які були їм надані, докладно визначало норми місцевого звичаєвого права. Наприклад, судовий процес для киян відбувався виключно в Києві з участю киян і згідно з місцевим правом. Обласні привілеї надавали значний акцент на захист майнових і особистих прав багатших верств населення. Наприклад, Волинський привілей 1509 р. містив обіцянку держави не порушувати власницькі права жителів цієї землі.

Ці привілеї також гарантували право вдів на спадкування власності після смерті чоловіків і забезпечували жінкам право на вільний вибір партнера для шлюбу без втручання посадових осіб.

У XVI ст. видавалися міські привілеї, які виводили міста з підпорядкування органам місцевої адміністрації і закріплювали особливі міські управлінські органи, за аналогією з правами німецьких міст за магдебурзьким правом. Прикладами таких міських привілеїв можуть бути привілеї, які надавали право самоврядування Луцьку (1432), Житомиру (1444) та іншим містам.

У XVI ст. всі найважливіші законодавчі акти у Великому князівстві Литовському ухвалювалися за участю Великого Князя, ради панів та сейму. Законними вважалися акти, ухвалені радою панів з або без участі Великого Князя, а також акти, ухвалені сеймом, навіть без участі Великого Князя.

У XVI ст. розвиток нормотворчості призвів до звуження сфери дії звичаєвого права та акцентування на важливості законодавства. Суверенітет Вального сейму містив оголошення війни, встановлення військової повинності та обрання Великого Князя. Нормативні акти, що ухвалювалися сеймом, мали різні найменування, такі як ухвала, ухвала земська, постанова, конституція, устава, статут, грамота, привілей, лист, універсал, артикул. Ухвалу часто визначали як сам акт ухвалення рішення сейму, а уставою – сам документ, що містив зміст ухвали сейму. Підготовка сеймових ухвал починалася із законодавчої ініціативи, що належала господарю та раді панів. Депутати сейму не мали законодавчої ініціативи, але їхня діяльність може стати підставою для видання законодавчих актів. Статути 1566 і 1588 років прямо вказували на обов'язок депутатів сейму привозити листи з побажаннями місцевих сеймів щодо потреб держави. Подання чолобитних могли здійснювати міщани, купці, ремісники та селяни, вони зазвичай призводили до видання великої кількості різноманітних законодавчих актів, включно з обласними, міськими та волоськими привілеями. Багато з таких актів починалися з фрази «Били нам чолом», і подання чолобитних мало обмежень, оскільки право населення подавати їх базувалося на давньому звичаї і вважалося непорушним.

Підготовка проєктів нормативних актів мала важливе значення під час ухвалення сеймових постанов. Більшість проєктів розроблялися юристами-практиками, які працювали у державній канцелярії. Час від часу створювалися спеціальні комісії для підготовки законопроєктів, в яких брали участь як практики, так і вчені, а також депутати сеймів, що представляли інтереси місцевого населення.

Обговорення і ухвалення закону відбувалися під час засідань сейму або ради панів. У XVI ст. Великий Князь не мав законодавчих повноважень. Але іноді були випадки, коли Великий Князь, порушуючи

закон, видавав конституційні акти без згоди сейму і ради панів. Наприклад, у 1569 р. Сигізмунд II Август видав привілей про відторгнення Підляшшя та України від Великого князівства Литовського і приєднання їх до Польщі.

Під час обговорення закону всі депутати сейму мали право висловити свою думку. Рішення ухвалювалися одногосно або більшістю голосів.

Заключною стадією законотворчого процесу було оприлюднення закону. Порядок оприлюднення сеймових постанов був встановлений статутом 1588 р. Згідно з цим статутом, депутати сейму, після повернення у свої повіти, повинні були повідомити воєводу або старосту про своє повернення. Потім скликався місцевий сеймик, на якому депутати повідомляли про всі рішення Вального сейму. Посадові особи на місцях зобов'язані були інформувати населення про ухвалені рішення, оголошуючи їх «на торгах і при костелах».

Закон набував чинності, як правило, з моменту його ухвалення. Якщо в законі не було вказано термін дії, то вважалося, що він діяв «на вічні часи».

Статути являють собою цінні документи для історії законодавства та культури литовського, українського і білоруського народів. Тому виникли запити на перейменування Статутів як «литовських», що може призвести до спотворення їхнього походження та суті.

Відомо, що Статут 1529 р. мав в основі норми, розроблені на основі адміністративної та судової практики, він базувався на звичаєвому праві України, Литви та Білорусії. Це відображено в його назві: «Права писані дані панству Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського та інших через найсвітлішого пана Жигимонта, за Божою милістю короля Польського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Жемайтійського, Мазовецького та інших».

Статути 1566 та 1588 р. мали назви: «Статут Великого князівства Литовського 1566 року» і «Статут Великого князівства Литовського 1588 року». Ці назви наголошували на загальнодержавному характері Статутів і відображали інтеграцію правових норм України, Литви та Білорусії. Тому правильно називати Статути повними найменуваннями з відповідним порядковим номером, наприклад «Статут Великого князівства Литовського», а не «Литовський статут», що може спотворювати їхнє історичне походження.

У Великому князівстві Литовському кодифікація права розпочалася в 1501 р., коли Великий Князь Олександр декларував, що

буде дотримуватися «права Статута в отчизні нашій». Правова кодифікація розпочалася в 1514 р., а проєкт Статуту був поданий на розгляд сейму в 1522 р., остаточний текст було затверджено на Віденському сеймі лише в 1529 р. Статут було ухвалено як закон, що обов'язково діяв для всіх жителів Литовсько-Руської держави, незалежно від їхнього соціального статусу. Джерелами Статуту були звичаєве право, великокнязівські привілеї, норми Руської правди і римське канонічне право.

Усі три Статути містили у собі норми конституційного права. Ці норми були особливо прогресивними у Статуті 1529 р. Підканцлер Лев Сапега вводив ідею правової держави, яка мала на меті захист прав та свобод громадян. У цьому Статуті керівник держави підкорявся закону.

Покарання у вигляді виволання застосовувалося лише до шляхти і супроводжувалося конфіскацією майна та іншими видами додаткових покарань. Також існувало тюремне покарання на різний термін, яке можна було відбувати у різних умовах. Суд вирішував, яке покарання застосувати за вчинений злочин. За законами Статутів, жодна особа не могла нести покарання за дії іншої особи, кожен несе відповідальність за свої вчинки⁵⁰.

Отже, руйнація Давньоруської держави призвела до того, що її землі опинилися під контролем сусідніх держав, передусім Литви і Польщі. Українські території, що стали частиною Литовського князівства, мали значний вплив на його державно-правовий розвиток. Завдяки високому рівню культури, сталій правовій системі та традиціям, ці території сприяли еволюції князівства в Литовсько-Руську державу. Національні традиції української державності не були забуті, але їхній розвиток був обмежений місцевим самоврядуванням.

Литовсько-руське право багато в чому продовжувало давньоруське звичаєве право. Литовські статути, такі як Статут Казимира IV, були видатними пам'ятками права для литовців, українців і білорусів. За змістом і високим рівнем законодавчої техніки вони вважаються одними з найпрогресивніших документів європейської юридичної думки того часу.

Після Люблінської унії 1569 р. українські землі увійшли до Речі Посполитої і втратили свою автономію. Території, що були захоплені Польщею, стали об'єктом колонізації та католицької експансії. Українське селянство втратило особисті та майнові права під тиском магнатів і шляхти.

Незважаючи на польську колонізацію, українські землі зберегли

⁵⁰ Музиченко П. Зазнач. твір.

власну правову культуру. Політичне представництво українського народу перейняла православна церква. Православні братства в містах стали захисниками національних прав і традицій.

У цих умовах Запорозька Січ стала центром визвольного руху в Україні і головним фактором українського державотворення.

Контрольні питання до теми 4

1. Охарактеризуйте державний лад Великого князівства Литовського.
2. Охарактеризуйте правове становище населення Великого князівства Литовського.
3. Назвіть і надайте характеристику основним категоріям селян Великого князівства Литовського.
4. Назвіть характерні риси організації управління в містах з магдебурзьким правом.
5. Які зміни відбулися у суспільному становищі на українських землях після Люблінської унії?
6. Охарактеризуйте розвиток права на українських землях після Люблінської унії.

Тема 5

ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКУ ДОБУ (XVII–XVIII ст.)

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: військова рада, гетьман, клейноди, кіш, кошова старшина, курінь, паланка, посполиті, реєстрові козаки, січ, універсали.

5.1. Виникнення українського козацтва та його правовий статус

Коріння українського козацтва сягають кінця XII – першої половини XIII ст. Інтенсивний процес «покозачення» українських громад відбувся у другій половині XV та на початку XVI ст., переважно серед тих, хто був незадоволений ситуацією в польсько-литовській державі. Це становило загрозу для польського уряду. На нових землях, особливо в Наддніпрянщині, утворилася особлива козацька спільнота. Козаки об'єднувалися в громади і вирішували всі важливі питання на загальних радах. Соціальний та національний склад козацтва був досить різноманітним. Зокрема, у 1552–1554 рр. український магнат Дмитро Вишневецький (відомий як Байда) об'єднав окремі групи козаків і створив Запорозьку Січ на острові Мала Хортиця. Ця унікальна військова формація поділялася на 38 військових підрозділів, відомих як курені.

Курінь був основною низовою військовою одиницею, очолюваною курінним отаманом і складалася з декількох десятків козаків. Курінні отамани обиралися на один рік і виконували господарські, фінансові та військові обов'язки в межах куреня. Вони також керували адміністративними та судовими питаннями у своєму курені.

Декілька куренів об'єднувалися в сотню, якою керував сотник. Він мав адміністративні, військові, господарські та фінансові обов'язки та служив суддею в цивільних справах.

Група сотень складала полк, очолюваний полковником, який опирався на адміністративну команду, зокрема кошового обозного, полкового писаря, полкового суддю, полкових хорунжих і бунчужних.

Кіш, очолюваний гетьманом, був центральним органом управління

і об'єднував паланки, територіальні одиниці Запорозької Січі, кожну з яких очолював полковник.

Загальновійськова рада була найвищою інстанцією управління Запорозькою Січчю і збиралася двічі на рік, на Різдвяні свята та на Покрову. Вона ухвалювала рішення щодо війни і миру, військових походів, вислуховувала звіти і обирала на посади найвищих посадових осіб на термін одного року.

Найвищою адміністративною, військовою, судовою та духовною владою в Запорозькій Січі був кошовий отаман, а пізніше – гетьман. Жінкам було заборонено входити на територію Запорозької Січі, і постійно там мешкати мали право тільки неодружені чоловіки.

Треба зауважити, що соціальний статус козака визначався не за походженням чи майновим статусом, а за тривалістю перебування на Січі. За фактичними даними, на території України виникла унікальна в Європі військово-територіальна формація, яка стала основою для відродження української державності в середині XVII ст.

Починаючи з 1572 р. польські королі намагалися привернути запорозьких козаків до оборони південних кордонів своєї держави. Для цього складалися спеціальні списки – реєстри, за якими козаків залучали до королівської служби. Польська влада надавала реєстровим козакам певні пільги, такі як звільнення від податків, звільнення від юрисдикції польського панства, право на купівлю-продаж землі, торгівлю та промисли, забезпечення зброєю та одягом. Однак ця спроба контролювати Запорозьку Січ за допомогою реєстрового козацтва не призвела до припинення українського національно-визвольного руху.

Під час селянсько-козацького повстання 1637–1638 рр. польський уряд, обурений підтримкою повсталим народом козацтва, ухвалив постанову «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». У цьому документі практично були анульовані права реєстрових козаків «на вічні часи», зокрема їхнє право обирати старшин і займатися козацьким судочинством. Тож два полки реєстрових козаків повинні були постійно перебувати на Запоріжжі, щоб запобігти там втечам.

Сейм обирав комісара, який надавав військову та судову владу над реєстровими козаками. Посади полковників і осавулів були доступні лише для шляхти, і козакам було дозволено проживати лише в королівських маєтностях Корсунського, Черкаського і Чигиринського старостів. Реєстр обмежував соціальну базу формування козацтва, і в Ординації передбачалося створення спеціального загону з підвищеною зарплатою для запобігання «козацькому свавіллю».

Статус реєстрового козака не був чітко визначеним та гарантованим нормами. На практиці польська адміністрація мала змогу в будь-який момент викреслити козака з реєстру. Зменшення або припинення реєстру впливало на верхівку реєстрового козацтва, яка зазвичай походила з української шляхти.

Отже, українське козацтво XVI–XVII століть було різноманітним і поділялося на запорозьке, реєстрове та козацтво прикордонних міст, яке мало обмежений правовий статус. У процесі майнового розподілу козацтва формувалася верхівка, яка мала великий вплив на події в Запорозькій Січі.

5.2. Запорозька Січ: військово-адміністративна організація і роль в державотворенні

Система управління на Запорозькій Січі виникла на основі військової організації, що призвело до того, що державні органи, адміністративно-територіальна структура та посади містили в собі елементи як військової, так і цивільної структури.

У XVI–XVII століттях відзначався значущий розквіт Запорозької Січі. В аспекті військової організації, Січ поділялася на курені, кількість яких може сягати 38, та територіально – на паланки, зазвичай від 5 до 8. Запорозьке козацьке самоврядування, яке виникло на Запоріжжі, стало основою для майбутньої української державної організації. У Січі функціонувала соціальна система з активною участю козацької громади в ухваленні важливих рішень щодо внутрішнього та зовнішнього життя Січі:

1. *Військова рада.* Військова рада містила всіх козаків і розглядала найважливіші питання. Збиралася за потреби, а також регулярно 1 січня і 1 жовтня. Ради також скликалися на рівні куренів і паланок.

2. *Військові посадовці.* Січ мала численних військових начальників, таких як кошовий отаман, військовий суддя, писар, обозний, та курінні отамани.

3. *Похідні та паланкові начальники:* полковники, писарі, осавули керували підпорядкованими їм групами.

Вся військова старшина обиралася військовою радою на один рік. Військова старшина на Запорозькій Січі складалася з кошового отамана (гетьмана), військового судді та військового писаря. Ці посади обиралися щорічно 1 січня Військовою радою. У період миру військова старшина виконувала адміністративні та судові функції, а під час

військових походів очолювала Запорозьке військо, передаючи свої повноваження наказній старшині.

Кошовий отаман (гетьман) мав вищу військову, адміністративну та судову владу, але його влада була обмеженою. Він звітував перед Військовою радою, і його повноваження обмежувалися річним терміном перебування на посаді.

Другою важливою посадою був військовий суддя, який також був заступником кошового отамана та начальником артилерії. На Запорозькій Січі військовий суддя відіграв роль другої за важливістю службової особи. Він був відповідальний за проведення судових розглядів справ козаків і мав компетенцію призначати начальника артилерії.

Військовий писар відповідав за керівництво канцелярією та ведення всіх письмових справ Запоріжжя.

Військовий осавул був відповідальний за збереження порядку на Січі, мав обов'язок наглядати за охороною кордонів, забезпечувати запасами продовольства військо та виконувати інші важливі обов'язки.

Наприкінці XVI століття на Запоріжжі функціонувало військо, яке вже мало відносно організовану структуру. Його лідером був кошовий отаман (пізніше – гетьман). Основними бойовими підрозділами були полки, які склалися з 500 мушкетів. Кожен полк поділявся на сотні, а сотні, зі свого боку, на десятки. Посади кошового отамана (гетьмана), полковника, сотника та отамана, який командував десятком (пізніше – курінним отаманом), обирались.

У своїх офіційних листах та документах вони зазвичай називали себе Військом запорозьким. Основною складовою цього війська була піхота, і вони також були обладнані гарматами. Звичайний козак був оснащений мушкетом, пістолетом, шаблею, ножом, списом, іноді використовував лук і стріли.

Чисельність Запорозького війська не була постійною і на кінець XVI ст. становила приблизно 15 тис. козаків. Крім того, Січ мала свій флот, який складався з великих човнів, відомих як чайки або байдаки. У часи походів на Крим і Туреччину вирушало 100–150 чайок.

Треба зазначити, що Запорозька Січ мала свої символи, такі як печатка – герб і січовий прапор. Печатка Запорозької Січі містила герб із зображенням козака, який тримав рушницю на плечі, а також мав при собі шаблю та спис, вбитий у землю поруч з ним. Січова короґва (прапор) мала червоний (малиновий) колір. На лицьовому боці короґви був зображений святий Архангел Михаїл в білому вигляді, а на

зворотному боці – білий хрест, оточений небесними світилами⁵¹.

Це свідчило про перетворення Січі в демократичну і військово-адміністративну організацію, подібну до держави. Запорозька Січ визнавалася як республіка безпосереднього управління, де законодавча влада належала всій козацькій громаді, а не лише представникам, що є можливим лише в малих республіках. За кількістю населення на Запорозькій Січі проживало приблизно 5–6 тис. козаків, а в усіх Вольностях Запорозьких – декілька сотень тисяч. Козаки займалися господарською діяльністю, полюванням, риболовлю та солеварінням. Торгівля також мала велике значення, оскільки козаки не могли виробляти всі необхідні речі для життя, тож до Січі приїжджали купці.

Запорозьке козацтво було багатонаціональним, і на Січі мешкали різні етнічні групи, зокрема українці, литовці, поляки, московити, греки та інших. Усі ці елементи внесли свій внесок у розвиток Січі. Також треба зазначити, що сімейним козакам дозволялося приїжджати на Січ, але вони не могли тут проживати зі своїми родинами, і їх називали не товаришами, а посполитими чи зимовчаками. Козаки, незалежно від свого статусу, вважали себе членами славного низового Запорозького війська і товариства.

Загалом Запорозька Січ не мала всіх ознак держави, але вона була особливим державним утворенням, яке об'єднувало демократичну республіку з елементами військово-адміністративної організації, і вона відіграла важливу роль у відродженні української державності. Запорозька Січ займала території від Кременчука до Дніпрового лиману і була символом боротьби за свободу і незалежність⁵².

5.3. Джерела та найважливіші правові інститути окремих галузей права

Запорозька Січ мала власну правову систему, оскільки козаки, насолоджуючись свободою і незалежністю від державних чиновників, твердо дотримувалися традицій предків. Незважаючи на те, що на території України існували різні джерела права, такі як Литовські статuti, акти королівської влади, канонічне та магдебурзьке право, в Запорозькій Січі їх не визнавали. Головним їхнім правовим джерелом було звичаєве козацьке право, яке зміцніло у сфері козацьких суспільних відносин.

⁵¹ Музиченко П. Зазнач. твір.

⁵² Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Зазнач. твір.

У Запорозькій Січі не було писаного закону, і протягом усього її існування вони користувалися українським звичаєвим правом. Це право регулювало судову діяльність, порядок укладання договорів, користування майном і земельними угіддями, правила воєнних дій, а також визначало види злочинів і відповідні покарання.

Існування писаних законів на Запоріжжі було ускладнене кількома факторами. По-перше, історія запорозьких козаків була досить короткою, і вони не мали можливості розвинути, систематизувати і оформити писане право. По-друге, життя козаків в основному полягало у походах і війнах, що не сприяло створенню писаних законів. По-третє, козаки боялися, що писані закони можуть обмежити їхні права і свободи.

За словами І. Грозовського, основу козацького права становили специфічні суспільні відносини, що склалися в козацькій громаді, вони використовували трансформовані норми давньоруського права, адаптовані до конкретних історичних умов, а також позичали елементи з традицій і правових норм інших народів.

Норми звичаєвого права запорожців можна поділити на дві частини: «право публічне» і «право приватне». «Право публічне» регулювало важливі суспільні відносини в запорозькій громаді, такі як організація влади і управління, воєнні справи, володіння і користування землею і майном, судочинство та відповідальність за злочини. «Право приватне» стосувалося цивільних відносин, таких як право власності на особисте майно, угоди і відповідальність за завдану шкоду.

Протягом існування Запорозької Січі найбільший розвиток отримали норми «права публічного», які стали основою козацького права. Норми «права приватного» виникали і функціонували у зв'язку з існуванням приватної власності козаків на частку здобичі після військових походів, полювань і рибальства.

Упродовж XVI–XVII ст. козацькі права залишалися малорозвиненими, і тільки у XVIII ст. «приватне право» почало розвиватися, в основному поза межами Запорозьких Вольностей, тобто поза Січчю. Козацьке право мало кілька характерних рис, таких як усне вираження (у більшості випадків), консерватизм, суворість, і воєнний характер. Козацькі традиції, обряди і норми звичаєвого права були добре відомі серед українського населення. Козацьке право підтримувало ідею рівноправності всіх членів суспільства, волелюбність і незалежність запорожців, а також готовність до самопожертви у захисті нації та Батьківщини від іноземних загарбників.

Звичаєве право Запорозької Січі особливу увагу приділяло регулюванню як цивільних, так і кримінальних відносин. У Січі не

розрізняли чітко між цивільним і кримінальним порушеннями. Система кримінальних норм була досить розвиненою і встановлювала відповідальність за злочини з ефективністю, характерною для звичаєвого права запорозьких козаків.

Запорозька Січ відіграла важливу роль у захисті України від татарських нападів. Після зміцнення своїх позицій козаки регулярно вирушали у походи проти Криму, Туреччини, навіть до Стамбула, наводячи паніку серед татар і турків і вивільняючи тисячі невільників з татарсько-турецького полону. Наприкінці XVI ст. і в XVII ст., зокрема під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, запорожці активно боролися з «бусурманами».

Походи запорожців поширили славу Запорозької Січі по всій Європі, і на Запоріжжя приїжджали різні іноземні посольства. Європейські країни, які воювали з турками, прагнули укласти союз з козаками. Загони запорожців воювали в Молдавії, Польщі, Семигородці, навіть у Франції і брали активну участь у повстаннях українського народу проти іноземного гніту під проводом таких лідерів, як К. Косинський, Т. Трясило, С. Наливайко, Г. Лобода й інші.

Крім запорозьких козаків, були також реєстрові козаки. Вже у 1572 р. король Сігізмунд Август санкціонував утворення оплачуваних козаків. Спочатку їх було лише 300, але пізніше їх кількість зросла до 6–8 тис. Реєстрові козаки були включені до складу польського кордонного війська та підпорядковані польським офіцерам і шляхті. Вони мали численні привілеї, такі як звільнення від податків, право купувати землю, вільний підприємницький розвиток і право на судочинство.

Наприкінці XVI і у першій половині XVII ст. Україна стала свідком численних народних повстань, які охопили практично всю центральну і східну частину країни. Ці повстання мали важливі історичні наслідки і були передвісниками Національно-визвольної війни, яка розпочалася під проводом Богдана Хмельницького у 1648–1657 рр.

Українські політичні групи та козаки намагалися протестувати перед королем і сеймом, висловлюючи свої скарги на безправ'я і злочини, які вчиняли польські феодалі і шляхта в Україні. Але їхні звернення залишалися без відгуку, і політична ситуація в країні погіршувалася. Насильство над українським народом і беззаконня з боку польського панства і шляхти продовжувались, і сприяли цьому і низка обставин, таких як слабкість королівської влади в Польщі, зростаюча влада магнатів, відомих як «королівські сини», знуцання шляхти, анігіляція православної релігії та інші⁵³.

⁵³ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Зазнач. твір.

5.4. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького та спроба відродження української державності

Напередодні Національно-визвольної війни в Україні соціально-економічні, політичні та національно-релігійні конфлікти значно загострилися. Обіцянки козацькій старшині і православної шляхті про рівні права з польською шляхтою та поліпшення умов життя для поляків не виконувалися, і їм більше не довірили. Польський гетьман в Україні М. Потоцький зауважував у той час, що «не було жодного села чи міста, де б не лунали заклики до бунту та плани на шкоду своїм панам і орендарям, часто жаліючись на образи і утиски».

У січні 1648 р. на Запорозжжі козаки знову підняли повстання, і коли до них приєднався Б. Хмельницький, ця рушійна сила розпочала Національно-визвольну війну. На початку 1648 року Хмельницький переміг польське військо, відправлене для придушення повстання, під Жовтими Водами та під Корсунем. Козаки та повстанці обирають Б. Хмельницького гетьманом України, передаючи йому клейноди, які вони взяли у польського гетьмана М. Потоцького, в якого також вони визнали Хмельницького гетьманом. Незабаром повстання охоплює всю Україну: Лівобережжя, Подніпров'я, Правобережжя, Східну Галичину та Волинь. Селяни руйнують маєтки панів і шляхти, палить адміністративні будівлі, знищують документи та привілеї, що підтверджували їхню кріпосну залежність і обов'язки. Повстанці називають себе козаками, і багато з них приєднуються до Б. Хмельницького. Селяни відмовляються виконувати панські повинності та сплачувати податки. Все це призводить до унікального історичного явища, властивого лише Україні – «покозачення» селян.

Всенародна боротьба, яка охопила всю Україну, була справжньою революцією – національно-визвольною та антикріпосницькою за своєю сутністю та розмахом, оскільки революції можуть мати різні аспекти, а не лише соціально-економічні.

Революція – це корінна зміна існуючого політичного ладу, соціально-економічних та інших відносин з обов'язковою участю народу. Без активної участі народу це не революція, а лише переворот. Тож події визвольної війни 1648–1657 рр. безсумнівно можна оцінити як революцію.

Повстання охопило всю Україну. Реєстрове козацтво, незадоволене «Ординацією війська Запорозького реєстрового», також

приєдналося до повстанців.

Польський гетьман М. Потоцький, наляканий цими подіями, повідомляв до Варшави, що козаки мають намір не тільки об'єднатись проти установлених влади та порядків у Речі Посполитій, але й отримати абсолютну владу в Україні. У Польщі поширювалися чутки, що «Б. Хмельницький у Білій Церкві створив центр війни, назвавши себе руським князем», і що козаки мають намір створити власну державу – Руське князівство. Але спочатку, ймовірно, коли Б. Хмельницький розпочинав повстання, він не мав на меті створити незалежну українську державу. Судячи з його перших листів до короля, спочатку він прагнув створити автономне князівство з центром у Києві, де всі державні посади були б покладені виключно на православну шляхту та козацьку старшину. Однак після того, як у війну проти польської влади долучились широкі верстви населення, польські можновладці почали масово тікати з України, а територія залишилася без влади та адміністрації, це вимагало негайного створення державної структури. Тоді Хмельницький змінив свої погляди та мету. На початку 1649 р. він сповістив комісарів польського короля про ці зміни.

Звісно, Україна в той час не мала розвиненої державно-адміністративної структури, оскільки на державні посади було допущено лише католиків, зокрема поляків і полонену українську шляхту. Тому організаторами нового місцевого уряду стала козацька старшина, а їхньою зразковою моделлю державного управління стала Запорозька Січ.

Після вражаючої перемоги військ Хмельницького у вересні 1648 р. у великій битві під Пилявцями вони вирушили на захід. Вже в жовтні 1648 р. війська Хмельницького наблизилися до Львова і оточили місто. Максим Кривоніс здолав Високий замок – оборонну фортецю, після чого Львів не міг тривалий час захищатися. Проте, намагаючись уникнути руйнування міста, оскільки це була українська земля й у Львові проживала велика українська громада, гетьман вирішив здійснити облогу Львова за викуп (у сумі 365 тис. золотих), і зняв облогу.

У 1649 р. польський король Ян Казимир видає універсал, в якому визначає Б. Хмельницького як гетьмана поза законом і обіцяє нагороду в 10 тис. золотих за його голову. Він закликає шляхту взяти участь у поході проти повстанців, і польська армія разом зі шляхтою вирушає в похід на Україну.

Українська та польська армії зіткнулися літом 1649 р. під Зборовом (сучасна Тернопільська область). Зусиллям козаків і їхніх

союзників – кримських татар – вдалося оточити польські війська. Розуміючи, що битва може завершитися поразкою, король Ян Казимир надіслав листа Хмельницькому та кримському хану з пропозицією укласти перемир'я та розпочати переговори.

Козацька старшина та гетьман висунули низку вимог, зокрема:

1. Збереження всіх історичних Вольностей Війська Запорозького.
2. Встановлення реєстру козаків на 40 тисяч осіб.
3. Скасування Берестейської унії.
4. Створення автономної козацької території з видаленням польських військ і католицького духовенства з цієї території і заборонаю їхнього перебування там.
5. Призначення на всі посади на території автономії лише осіб православної віри.
6. Включення київського митрополита до Сенату.
7. Заборона проживання єзуїтів в українських містах.
8. Гарантування повної амністії повстанцям.

Після перемовин, коли стало зрозуміло, що кримський хан підписав вигідний для Хмельницького мир, 8 серпня 1649 р. був укладений Зборівський договір. У «Декларації його королівської милості Війську Запорозькому» визначалася межа козацько-української території, яка пролягала по лінії Дністер-Ямпіль-Брацлав-Вінниця-Погребище-Паволоч-Коростишів-Димер-Дніпро-Остер-Чернігів-Ніжин-Ромни. У реєстр Війська Запорозького було внесено 40 тис. осіб, і їм підтверджувалися всі традиційні козацькі вольності. На території автономії було заборонено перебування польських коронних військ, і всі посади повинні обіймати лише православні особи. Крім того, київському митрополиту було надано місце в Сенаті, а єзуїти були заборонені в українських містах. Загалом цей договір підтвердив автономію української державності на певній території під владою Речі Посполитої, хоча державну незалежність України було складно здійснити, оскільки Річ Посполита залишалася потужною силою, і Україні бракувало надійних союзників.

Зборівський мир не був виключно позитивним для України, оскільки з ним поверталися попередні землевласники – магнати та шляхта, і масово отримували свої володіння. Українські селяни, які не входили до козацького реєстру, поверталися під панування своїх попередніх панів та зобов'язані були виконувати свої попередні обов'язки. Це призвело до невдоволення серед широких верств населення, зокрема селян, міщан та звичайне козацтво. Селяни, які становили основну частину війська, покидали його і долучалися до

полків отаманів, які не визнавали договору і не підписували його. В окремих регіонах України, зокрема на Подніпров'ї, селяни вибухали в повстання.

Б. Хмельницькому загрожувала «чорна рада» через підписання договору. Він був змушений вимагати від старшинської адміністрації припинити повстання силою і покарати тих, хто порушив мир. Це було викликано не лише невдоволенням серед населення, але й загрозою нового вторгнення магнатської та шляхетської армії на звільнену територію.

Зборівський мир не був довготривалим, оскільки поляки постійно порушували його, вторгаючись в Україну. У березні 1651 р. вони напали на місто Красне на Поділлі, де загинув один з кращих полковників Хмельницького – Нечай. Хмельницький, розуміючи важливість об'єднаної боротьби з Річчю Посполитою, розпочав активний пошук союзників. Він провів переговори з Московією, Молдавією, Угорщиною, Кримом та Швецією. Однак кожна з цих країн мала власну політику та інтереси і не поспішала допомагати Україні. Допомогу запропонували султан Туреччини і господар Молдавії Василь Лупул, але вони висловлювали свої умови та мали свою ненадійність як союзники. Тож внутрішні та зовнішні обставини ускладнювали позицію Б. Хмельницького.

З 28 по 30 червня відбулася ще одна велика битва під Берестечком (нині Рівненська область) проти поляків. Спочатку битва розвивалася вигідно для українського війська. Проте в рішучий момент татари знову підвели. Ймовірно, вони були підкуплені польською владою і відступили з поля бою, прихопивши з собою Б. Хмельницького. Гетьман, очевидно, намагався переконати їх повернутися на бій, але це завдало серйозної шкоди українським силам, і поразка стала неминучою. У битві загинуло від 20 до 30 тис. козаків і селян, хоча сучасні українські дослідники вважають ці цифри завищеними і оцінюють кількість загиблих на рівні 6–7 тисяч.

Б. Хмельницький, звільнившись з татарського полону, розпочав нові переговори з поляками. На той момент Брацлавщина і Чернігівщина вже були окуповані польськими військами, і українська адміністрація була ліквідована.

18 вересня 1651 р. під Білою Церквою було підписано Білоцерківський мирний договір між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою. Цей договір суттєво обмежив територію та автономію української держави. Згідно з ним:

- Територія обмежувалася Київським воєводством.

- Козацький реєстр було скорочено до 20 тисяч чоловік.
- Столицею став місто Чигирин.
- Військо Запорозьке зберігало православну віру.
- Українська автономія включала Україну до складу Речі

Посполитої.

- Угода між Хмельницьким та кримським ханом була розірвана.
- Польські пани та шляхта отримували право повертатися до своїх маєтків і мати колишніх підданих.

Проте цей мир існував недовго. У травні 1652 р. біля села Батіг відбулася битва між козацьким та польським військами, яка завершилася повною поразкою поляків. Ця перемога підняла моральний дух українського війська і вирішила долю Білоцерківського миру.

У грудні 1653 р. козацьке військо під командуванням Богдана Хмельницького оточило польську армію під Жванцем, де король Польщі був приголомшений ситуацією та готовий був капітулювати. Однак татари знову втрутилися, уклавши окремих мир з поляками, тим самим зберігши їх війська. Хмельницький змушений був прийняти умови миру на тих же засадах, як і Зборівський мир.

У 1652–1653 рр. керівництво козацької старшини в Україні почало зміцнюватися, збільшувався авторитет та вплив їх адміністрації, розвивалася правова система. Однак загалом політичне та економічне становище в Україні залишалось складним. Війна, постійні напади татар, врожайні провали, ізоляція від інших країн і зовнішніх ринків, загальна мобілізація людських та економічних ресурсів – все це негативно впливало на розвиток держави.

Відроджена українська державність фактично виросла із Запорозької Січі, яка проводила самостійну політику та налагоджувала зв'язки з різними державами. Із самого початку Національно-визвольної війни фактична влада перейшла до Запорозького війська. Генеральний уряд під керівництвом гетьмана виконував роль кабінету міністрів та займався організацією держави. Вся територія була поділена на полки і сотні. Військові старшини виконували функції цивільної влади. Судова система набула козацького характеру. Податкова система була змінена – всі податки та данини, які раніше надходили до польської влади, тепер переходили до військової скарбниці. Уряд України активно розвивав дипломатичні стосунки з іноземними державами і склав реєстр війська.

У 1648 р. під час національно-визвольної боротьби, український народ передусім вивів польську адміністрацію з України, що зумовило необхідність негайного створення власної національної держави. У будівництві цієї держави головну роль відіграли українська шляхта та

козацька старшина.

Національно-визвольна війна українського народу, яка тривала з 1648 по 1657 р., завершилася визволенням значної частини українських земель від влади Речі Посполитої. Під керівництвом Богдана Хмельницького у результаті цієї війни формувалася Українська Козацько-Гетьманська держава. Запорозька Січ відіграла важливу роль у її становленні. Згідно зі Зборівською угодою від 1649 р., Річ Посполита визнала автономію України. Проте після перемоги українців над польською армією під Батогом у 1652 р. Україна стала незалежною державою.

Основними ознаками Української Козацько-Гетьманської держави («Війська Запорозького») були:

- територія, на яку поширювалася влада гетьмана;
- адміністративно-територіальний поділ на полки, сотні і курені;
- публічна влада;
- власна система права;
- збройні сили;
- податкова система;
- державні символи;
- суверенітет;

– мова та інші культурні цінності. Офіційною назвою козацької держави було Військо Запорозьке, існування якої тривало від 1649 до 1783 р. Однак сучасний український народ називав цю державу Україною або Гетьманщиною. Перед молодого державою стояли дві основні завдання: внутрішні – забезпечення нормального функціонування економічної системи, правопорядку, захисту українського населення тощо, та зовнішні – обрання незалежності і території. Ознаками вияву державної влади в Україні були: наявність органів публічної влади, територіальний поділ, введення власної податкової системи.

Під час формування української державності використовувався досвід військово-адміністративної влади, який був розроблений у Запорозькій Січі. Саме цей досвід військової організації полків і сотень був успішно перенесений на територію визволеної України. Це стало необхідним завдяки екстремальним умовам, які вимагали об'єднання і мобілізацію всіх національних ресурсів для боротьби. Така організація стала основною політичною, адміністративною, військовою і судовою владою в Україні.

Система органів публічної влади містила три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Сотенні, зі свого боку, військово-адміністративно були поділені на курені, які об'єднували від 20 до 30 козаків.

Формально вищим органом влади в цей період була військова

рада, але вона не діяла постійно і скликала лише для вирішення найважливіших питань, таких як ведення війни чи обрання генерального уряду. Фактично генеральний уряд володів вищою владою, повноваження якого охоплювали всю територію України. Генеральний уряд містив у собі гетьмана та його помічників, які формували раду генеральної старшини при гетьманові. У гетьмана лежали широкі державно-владні повноваження в галузях політики, війська, фінансів і правосуддя, і він видавав загальнообов'язкові нормативні акти, такі як універсали. Гетьман скликав ради і був у ролі найвищого судді. На початку національно-визвольної війни, Богдан Хмельницький залишався васалом польського короля і підписував документи як Гетьман війська його королівської милості Запорозького, але пізніше він прийняв титул Гетьман Війська Запорозького і був визнаний правителем України іншими сусідніми державами.

Генеральні старшини, подібно до Запорозької Січі, очолювали окремі галузі управління. Генеральний обозний вважався найвищою посадовою особою після гетьмана та відповідав за військові справи і матеріальне забезпечення. Серед інших генеральних старшин були генеральний бунчужний, генеральний писар, генеральний суддя та генеральний підскарбій, кожен з яких відповідав за конкретні аспекти управління державою.

На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд складався із полковника та полкових урядовців, які обиралися полковою старшиною. Сотенний уряд містив у собі сотника та його помічників. У великих містах управляли магістрати, малі міста, але привілейовані, мали отаманів. Звичайними містами керували городові, які обиралися, а в селах – сільські отамани.

Україна мала власну армію, кількість якої не була постійною. Наприклад, за Зборівським договором 1649 р., кількість зареєстрованих козаків становила 40 тис., а за Білоцерківським договором 1651 р. – 20 тис. У загальному обсязі впродовж 1648–1654 рр., армія сягала 300 тис. осіб.

Територія Української держави наприкінці війни охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя та степові області. Визволені території також поділялися на полки та сотні, які з літа 1648 р. розглядалися як територіальні одиниці, які включали весь місцевий населений пункт, а не лише козаків. За Зборівським договором, визволені території містили три воєводства: Київське, Брацлавське, Чернігівське, були поділені на 16 полків і 272 сотні. Пізніше, у 1650 р., кількість полків збільшилася до 20. Також важливо зазначити, що Запорозька Січ існувала як окрема адміністративно-територіальна

одиниця до 1783 р.

Для забезпечення фінансування державних потреб була введена податкова система, і всі верстви населення України сплачували податки, за винятком зареєстрованих козаків. У цей період Україна створила свою грошову систему.

Однією з особливостей української державності була виборність органів публічної влади та роль колективних органів, таких як ради. Це свідчить про деякі ознаки демократичної форми управління (республіканської). Україна була визнана рівноправним суб'єктом міжнародних відносин і підтримувала дипломатичні стосунки з різними іноземними державами, включно з Московією, Туреччиною, Молдавією, Угорщиною тощо.

Після Переяславської ради та укладення українсько-московського договору 1654 р. (Березневих статей) механізм управління, сформований під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, залишився збереженим. Для його ефективного функціонування необхідні були кваліфіковані кадри, і з часом козацькі установи стали готувати власних кадрів. Києво-Могилянська академія відігравала важливу роль у підготовці таких кадрів, де студенти набували різноманітні знання загальноосвітнього характеру, а також освіти в галузі права та адміністрування.

Вихованці канцелярських куренів стали основою для адміністративно-судових та фінансових органів держави⁵⁴.

Таким чином, поява козацтва відкрила нову епоху в українській історії, яка була визначена новим змістом і складом. Вступ до січової громади передбачав прийняття на себе зобов'язань служити власному народу і виконувати певні військові обов'язки. Аналіз організації козацького самоврядування і судової системи дозволяє стверджувати, що тут відбувалося відродження української державності. Система військово-адміністративної влади забезпечувала виконання внутрішніх і зовнішніх функцій, які є властивими державам. Запорозька Січ була не просто військовою організацією, але й автономним християнсько-демократичним державним утворенням, що виникло на руїнах княжої держави.

Основним джерелом права в Січі було козацьке звичаєве право, яке відкидало феодальну залежність і станову нерівність, регулювало процедури обрання старшини та судової діяльності, визначало правила воєнних дій, порядок землекористування, класифікувало види злочинів і систему покарань. Запорозькі «права і вольності» передбачали вільний вступ до козацького стану для всіх, незалежно від станової чи

⁵⁴ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Зазнач. твір.

національної належності, право участі в органах самоврядування, рівність у праві власності на землю і сільськогосподарські землі, можливість займатися промислами і торгівлею.

Під час Національно-визвольної війни 1648–1654 рр. була створена українська національна держава, яка отримала міжнародне визнання. Її приєднання до Московської держави призвело до обмеження і поступової ліквідації її автономії. Взаємодія демократичної у своїй основі української козацької держави та абсолютистсько-монархічної росії була можливою лише як тимчасове об'єднання, реакція на зовнішньополітичні фактори. Своєрідність системи управління Гетьманської держави полягала в поєднанні демократичних і монархічних принципів, з установами військово-адміністративної структури.

Важливим аспектом цього періоду був процес створення власної національної системи права в Україні. Гетьманські статті, що були своєрідними конституціями Гетьманщини, посідають важливе місце серед джерел права цього часу. Проте вони поступово обмежували саму державність Гетьманщини і обмежували сферу застосування власного законодавства, яке почало витіснятися законодавством царського уряду. Спроби створення власної української кодифікації права не були завершеними і законодавчо оформленими через втрату Україною своєї державності.

Отже, позитивними державно-правовими наслідками укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. було юридичне закріплення державного суверенітету України, що одночасно означало визнання її суб'єктом міжнародного права. Україна відстояла свій суверенітет у війні проти Польщі і продовжила процес становлення та розвитку національної державності. До негативних наслідків угоди 1654 р. треба віднести те, що вона передбачала обмеження суверенних прав та міжнародної правосуб'єктності України росією, а це стало підставою для царського уряду розпочати наступ на Українську державу.

Контрольні питання до теми 5

1. Розкрийте механізм організації влади в Запорозькій Січі.
2. Скільки куренів та паланок входили до складу Запорозької Січі?
3. Зазначте особливості статусу реєстрового козака.
4. Які особливості права Запорозької Січі?
5. Зборівський договір та його значення для формування української державності.
6. Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. та її значення.
6. Основні ознаки козацької держави «Війська Запорозького» 1649–1783 рр.

Тема 6

ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ, ЩО ВХОДИЛИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (КІНЕЦЬ XVIII–ПОЧАТОК XX ст.)

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: буржуазія, волость, громади, генерал-губернаторство, губернія, губернське правління, дворянські збори, депортація, коронний край, імперія, патент, революція «весна народів».

6.1. Ліквідація російським царизмом автономії Гетьманщини

10 листопада 1764 р. російська імператриця Катерина II видала наказ, відповідно до якого гетьману Кирилу Розумовському, якого 1750 року з дозволу попередньої імператриці Єлизавети Петрівни було обрано на Лівобережжі, необхідно було «добровільно» піти у відставку. Однією з причин такого рішення було намагання останнього українського гетьмана перетворити гетьманство у родову спадщину.

Для уникнення смуту та щоб заспокоїти жителів Гетьманщини, Катерина II видала «Маніфест до малоросійського народу», за яким для управління краєм утворювалася друга Малоросійська колегія (1764–1782 рр.) у складі чотирьох українців і чотирьох росіян. Президента і прокурора колегії мали призначати лише з росіян. Повноваження першого президента покладались на генерал-губернатора Малоросії графа Петра Рум'янцева. Серед помітних справ колегії варто назвати «Генеральний опис Малоросії», який здійснювався в 1765–1769 роках: майно України описувалось під контекстом поліпшення становища народу, а насправді щоб посилити податкову політику, унормувати привілейований стан старшини, узаконити кріпосне гноблення селян. Загалом ця колегія зробила багато чого для поступової та остаточної інкорпорації Гетьманщини до імперської російської системи.

Наступним важливим кроком на шляху ліквідації автономії українських земель була ліквідація військового оплоту нації – Запорозької Січі. Ще з середини XVIII ст. царський уряд переходить до рішучих дій щодо обмеження самоврядування на цих територіях. Автономне існування запорозького козацтва дедалі більше ставало

явищем несумісним з російським абсолютизмом: воно заважало у соціально-економічному плані (в період значного підвищення на світовому ринку попиту на зернові культури великі території плодючої землі на півдні належали Запорозькому Війську), а також не узгоджувалося і в політичному (Січ з її демократичними традиціями не вписувалась у структуру самодержавної росії). Лише боротьба Росії з Османською імперією за чорноморське узбережжя дещо подовжила термін існування Січі. І лише після завершення російсько-турецької війни 1769–1774 рр. вона втратила своє значення як стратегічний форпост проти турецької та кримсько-татарської агресії.

У 1775 р. Запорозьку Січ було ліквідовано де-факто і де-юре. У травні її знищили російські війська, а в серпні Катерина II підписала маніфест про її ліквідацію, заборонивши навіть саму назву «запорізький козак», а територія Січі була приєднана до Новоросійської губернії.

У 1781 р. царським указом Гетьманщина, як адміністративна одиниця імперії, ліквідовувалася, а на її території було утворено три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське.

Починаючи з 1783 р. указами імператриці закріпачувалися селяни Лівобережжя та Слобожанщини та ліквідовувався полковий та сотенний поділ намісництв. Старшинську владу замінили російською губернською і повітовою адміністрацією. Козацькі клейноди вивезли у Санкт-Петербург. У 1785 р. «Жалуваною грамотою» імператриці українська шляхта і козацька старшина зрівнялися в правах і привілеях з російським дворянством.

Отже, протягом другої половині XVIII ст. російською владою було уніфіковано систему управління та адміністративно-територіального поділу Гетьманщини, ліквідовано національні збройні сили українців, «приручено» українську еліту, що і призвело до повної ліквідації автономії українських земель у складі російської імперії.

6.2. Суспільно-політичний лад і право на українських землях у складі російської імперії (XIX – початок XX ст.)

На початку XIX ст. українські землі у своїй більшості на Лівобережжі, Правобережжі і на Півдні перебували у складі російської імперії. Галичина, Північна Буковина та Закарпаття були околицями Австрійської імперії.

За формою правління росія в першій половині XIX ст. залишалася абсолютною монархією. Українські землі в її складі офіційно називалися

Малоросією, а Південна Україна була відома як Новоросія. Важливо зауважити, що ці назви мали російське походження, але український народ продовжував називати Лівобережжя «Гетьманщиною».

У першій половині XIX ст. було завершено реформування намісництв у губернії, а також створено місцевий апарат управління на зразок губерній центральної Росії. Намісництва були ліквідовані згідно з указом Павла I «Про новий поділ держави на губернії» від 12 грудня 1796 р. У 1803 р. кількість українських губерній зросла до дев'яти: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Слобідсько-Українська (пізніше – Харківська), Таврійська, Херсонська та Чернігівська губернії. Територія кожної губернії, за винятком Криму, була поділена на повіти. Декілька губерній об'єднувалися в генерал-губернаторства, створення яких супроводжувалося частими змінами в адміністративно-територіальному поділі. У 1801 р. Київська губернія була об'єднана з Мінською губернією, а Волинська, Подільська, Полтавська і Чернігівська губернії входили до складу Малоросійського генерал-губернаторства. У 1832 р. з Волинської, Київської, Подільської губерній було створено єдине Київське генерал-губернаторство. У 1803 році Катеринославська, Таврійська і Херсонська губернії були об'єднані в одне генерал-губернаторство, а в 1812 р. разом із Бессарабією створили Новоросійське генерал-губернаторство. У 1835 р. були створені Полтавське, Харківське і Чернігівське генерал-губернаторства.

У першій половині XIX ст. самодержавство продовжувало проводити в Україні перебудову системи управління за російським зразком. У царських указах наголошувалось на обов'язковості для губерній України загальнодержавного управління і загального з іншими губерніями імперії їхнього правового становища.

У другій половині XIX ст. російська імперія, до складу якої входили українські губернії, залишалася абсолютною монархією. Вся повнота влади перебувала в руках царя. Функціонували центральні державні органи, такі як Державна рада, Рада міністрів (з 1861 року), міністерства, які були головними галузевими центральними органами державного управління. У цей період територія України в адміністративно-територіальному плані була поділена на губернії та повіти, а повіти – на волості, які містили кілька десятків сіл. Губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства, зокрема Київське, Чернігівське і Новоросійське.

Щодо джерел права, то на початку XIX ст. в різних частинах України, які входили до складу російської імперії до 1840-х рр., такі джерела відрізнялися між собою. У Слобідсько-Українській та

південних губерніях (Катеринославській, Таврійській і Харківській) джерелами права було російське законодавство, що сформувалося в період становлення абсолютної монархії в Росії, зокрема Соборне уложення 1649 р. та Військовий артикул 1715 р. Норми кримінального права також містилися в різних загальноросійських джерелах права, таких як устави, регламенти, іменні укази, установлення та маніфести.

У лівобережних і правобережних українських губерніях протягом першої половини ХІХ ст. правові відносини регулювалися Литовськими статутами у різних редакціях. На правобережних губерніях в основному застосовували норми Статуту 1566 р., тоді як на лівобережних – Статуту 1588 р. Впровадження Литовського статуту підтримувалося російським самодержавством, зокрема виданням російської версії тексту Статуту 1588 р. в 1811 р. Російськомовна редакція Литовського статуту була опублікована у двох книгах. Перша книга з 6 розділів містила норми матеріального права і частково процесуального права. Друга книга, яка містила 8 розділів, регулювала цивільні і кримінально-правові відносини та судовий процес.

Щодо цивільного права, в Україні зберігалася місцева правова система з моменту приєднання до Російської імперії і до 1840-х р. У губерніях Полтавській, Чернігівській, Київській, Волинській і Подільській залишалися чинними Литовські статuti 1588 р. та збірники магдебурзького права. Проте пізніше російська влада розпочала централізацію та уніфікацію права, анулювала існуючу систему права в Україні і поширила російське законодавство з деякими історичними особливостями на цій території.

Особливості цього процесу виявилися в регулюванні цивільних відносин на Лівобережній та частково на Правобережній Україні. Правобережна Україна була довго відокремлена від російської імперії і мала вплив Речі Посполитої. На території губерній Подільської, Волинської і Київської здебільше діяли кодифіковані норми.

На Лівобережній Україні, яка стала частиною Московської держави в 1654 р., діяла система місцевого «малоросійського права». Малоросійські правила містили норми Литовського статуту, магдебурзького права, козацького звичаєвого права та інші, сформульовані на основі козацьких звичаїв, рішень козацьких судів і поточного законодавства Козацько-Гетьманської держави (Війська Запорозького). У Правобережній Україні, крім норм Литовського статуту, магдебурзького права та козацького звичаєвого права, до малоросійських прав належали деякі нормативні акти «конституцій» польських сеймів, видані в період перебування українських земель у

складі Польщі.

Результатами роботи кодифікаційних груп, керованих А. Повстанським і Ф. Давидовичем, стали два проєкти: «Збірки місцевих законів для губерній і областей, приєднаних від Польщі» і «Зібрання громадських законів, діючих у Малоросії», які відомі як «Зібрання малоросійських прав» 1807 року. Однак ці кодифікації не отримали офіційного схвалення через зупинення діяльності комісії.

«Зібрання малоросійських прав» 1807 року відіграло важливу роль у розвитку правового регулювання цивільних відносин на українських землях, які входили до складу російської імперії у першій половині XIX ст.

«Зібрання малоросійських прав» 1807 р. містило три частини, поданих у п'яти книгах. Кожна частина поділена на розділи (42), а розділи, зі свого боку, на параграфи (1377). У першій частині (8 розділів, 303 параграфи) містилися норми, які визначали правоздатність і дієздатність осіб (пов'язані з народженням, статтю, віком, фізичною і моральною здатністю до укладення договорів), а також врегульовували порядок укладення шлюбу, майнові та особисті відносини між подружжям, батьками та дітьми. Друга частина (4 розділи, 289 параграфів) стосувалась дітей і їх прав, угод, наслідків незаконних дій тощо. Норми у цій частині були систематизовані в таких розділах: «Про загальні дії», «Про дії особистості», «Про угоди», «Про незаконні дії». Крім того, до цієї частини був доданий список цін на майно. Третя частина містила норми, які регулювали майнові відносини, такі як володіння та власність, способи набуття права власності, спадщина, земельне право, оброчне право, давність і багато інших аспектів.

Під час створення проєкту «Зібрання», Ф. Давидович додав посилання на джерела, з яких були взяті відповідні норми. Загалом було 1 255 таких посилань, і серед них найбільше було на Литовський статут 1588 р. (515 посилань). Далі розміщені посилання на Зерцало Саксонів (457), право Хельмінське (224), право Магдебурзьке (58) і Порядок прав цивільних (1). Однак у двадцяти випадках не було знайдено жодних посилань. Важливо відмітити, що у вступі було зазначено, що ці параграфи були розроблені на підставі звичаїв. Зміст «Зібрання малоросійських прав» підтверджував збереження правових традицій Київської Русі, Галицько-Волинської держави і містив у собі норми, запозичені з римського, німецького, польського і литовського права, що свідчило про її європейську орієнтацію. Водночас «Зібрання» виходило за межі Литовського статуту як за структурою, так і за змістом.

Незважаючи на важливу роль «Зібрання малоросійських прав» в

розвитку правового регулювання, його проект не був затверджений російською владою через суперечності з політикою самодержавства.

На початку XIX століття в російській імперії накопичився значний обсяг нормативно-правового матеріалу, який потребував систематизації. З розміщенням Соборного уложення 1649 р., яке вважалося чинним, а також законодавчих актів, виданих в епоху Петра I та його спадкоємців, систематизація російського права не проводилася. Було багато актів, що були видані в різний час і відображали різні етапи суспільно-політичного та економічного розвитку країни. У деяких випадках ці акти суперечили один одному, призводили до конфліктів у судах і не відповідали потребам суспільно-економічного розвитку. Зокрема, ця заплутаність та суперечливість законодавства не відповідали інтересам буржуазії та дворянства, що мали свої вимоги до правової системи.

Попередні спроби кодифікації права в російській імперії були невдалими. Складна ситуація в застосуванні правових норм призвела до створення кодифікаційної комісії в 1804 р., яка розробила проекти цивільного, кримінального та торгового уложень, але ці проекти не були ухвалені. У 1826 р. ця комісія відновила свою роботу і перетворилася на Друге відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, яке почало активно працювати над створенням зібрання законів.

Кодифікаційні роботи проводилися під керівництвом видатного російського громадського і державного діяча епохи Олександра I та Миколи I, М. Сперанського (1771–1839 р.). За декілька років було зібрано десятки тисяч нормативно-правових актів, на основі яких було створено «Повне зібрання законів російської імперії». Це зібрання містило більше 50 тисяч законодавчих актів з періоду з 1649 по 1825 р., подані в хронологічному порядку. «Повне зібрання законів російської імперії» вважається найбільш повним збірником законодавчих актів, і було видано в трьох виданнях. Перше видання (1830 рік) містило 40 томів законів (30 920 актів) та 6 томів додатків (покажчики, книги малюнків тощо). Друге видання (1881 р.) становило 55 томів (60 тисяч законів). Третє, незавершене видання (1913 р.), містило 33 томи і 40 тисяч законодавчих актів.

«Звід законів російської імперії» 1832 р. мав основу структури, що впливала з поділу права на публічне та приватне, який був характерним для прогресивних західних концепцій, що базувалися на принципах римського права. У цьому «Зводі законів російської імперії» вперше було виділено цивільне право як окрему галузь права. Цивільне законодавство, яке було чинним у всій російській імперії і поширювалося на українські землі, що входили до її складу, було

систематизоване у X томі «Зводу законів». До того ж цивільно-правові положення також містилися в томі IX (про права станів) і в томі XI, частина II (про торгові закони).

Перша книга десятого тому «Зводу законів» містила сімейне право, а цивільне право було концентроване в книгах з другої по четверту. Друга книга містила норми, що регулювали право власності та володіння, частково включно з положеннями зобов'язального права, пов'язані з угодами щодо передачі права власності. Третя книга містила положення про спадкове право та зобов'язальне право. У четвертій книзі містилися норми, які регулювали процедури укладання, виконання, забезпечення і припинення договорів.

Згідно з думкою В. Рубаника, цивільні закони можна було поділити на три групи: 1) закони, що стосувалися «союзу сімейних»; 2) загальні закони про майно; 3) межові закони.

На початку XIX ст. на українських землях російської імперії виявилася тенденція поширення загальноросійського законодавства на територію Правобережної та Лівобережної України і створення спеціальних норм для цих губерній, особливо у кримінальному праві. Прикладом цього слугує внесення указу в 1800 році, що стосувався покарань за крадіжки в цих губерніях. Згідно з цим указом, осіб, винних у крадіжках, після відбуття покарання наказувалося відправляти на службу в армію, а непридатних до військової служби висилати на поселення в Сибір. У 1828 р. було поширено загальноросійське законодавство на цих губерніях стосовно покарань за приховування втікачів та про позасудовий, поліцейський порядок вирішення кримінальних справ.

Російська влада активно працювала над припиненням втеч селян в Україні і виробляла низку указів, таких як «Про заходи з викорінення бродяжництва і утримання втікачів у західних губерніях» та «Про строки утримання бродяг у Київській арештантській роті цивільного відомства і про прописку їх після звільнення до міст і селищ Київського краю». У цих указах наказувалося віддавати втікачів на військову службу або ув'язнювати їх в арештантські роти. Тривалість відбуття покарання в арештантських ротах становила від 15 до 20 років для солдат і 25 років для рядового складу.

У 1825 р. спеціальним указом були поширені загальноросійські кримінальні норми стосовно покарань за подвійне шинкарство на правобережних і лівобережних губерніях. З 1821 р. було дозволено застосовувати місцеве кримінальне законодавство в губерніях Правобережної України лише тоді, коли в загальноросійському

законодавстві не було відповідних норм. Це положення було підтверджено в 1832 р. указом.

Магдебурзьке право було значущим джерелом кримінального права в привілейованих містах правобережних і лівобережних губерній. Міські лави, які функціонували в окремих містах цих регіонів, вирішували кримінальні справи відповідно до положень магдебурзького права. Проте політика царського уряду була спрямована на припинення існування магдебурзького права. Указом 1831 р. це право було анульоване в усіх магістратських і ратушних містах України, за винятком Києва, де відміну магдебурзького права оголосили 23 грудня 1834 р.

Українське звичаєве право, яке на початку ХІХ століття зберігало свою роль як джерело права, включно з кримінальним, практично втратило свою вагу в 1840 р. Лише сільські копні суди на Правобережжі (на Волині і Поділлі), розглядаючи окремі кримінальні справи, керувалися положеннями українського звичаєвого права, зокрема кримінальні аспекти. Це стосувалося особливо козацьких громад, які існували на українських землях. Лише в областях розташування українських козацьких військ (Бузьке, 1803–1817 рр.; Азовське, 1828–1865 р.; Дунайське (Новоросійське), 1828–1869 р.), де розглядали кримінальні справи, застосовували деякі положення українського звичаєвого права, які мали кримінально-правовий характер.

Під час анексії українських земель до російської імперії остання розпочала поступову асиміляцію і припинення існуючої правової системи в Україні. Її головними завданнями було систематизувати законодавство Правобережної і Лівобережної України, одночасно зі зближенням законодавчих джерел, з метою ліквідації особливостей українського права.

Уже в ХVІІІ ст. було кілька спроб систематизувати російське та, відповідно, українське законодавство. До початку ХІХ ст. у російській імперії нагромадився значний обсяг нормативно-правового матеріалу, який потребував систематизації. Проте систематизація російського права не проводилася з часів видання Соборного уложення 1649 р., яке діяло так само, як і законодавчі акти Петра І та його наступників. Була велика кількість законів, виданих на різних етапах розвитку суспільно-політичного і економічного життя країни. В окремих випадках ці закони суперечили один одному, спричиняли конфлікти і зловживання в судовій системі, і в цілому не відповідали потребам суспільно-економічного розвитку. Крім того, заплутаність і відсталість законодавства були несумісні з інтересами новонародженої буржуазії та

панівної дворянської верстви. Тож спроби кодифікації російського права завершилися невдачею.

Складна ситуація у застосуванні правових норм, що склалася в російській імперії на початку XIX ст., призвела до створення кодифікаційної комісії у 1804 р. Ця комісія приступила до розробки кількох проєктів кримінального уложення, які мали на меті систематизувати закони щодо злочинів та покарань. У 1806 р. був розроблений проєкт Г. Яценкова, хоча він не був опублікований, однак в подальшому отримав позитивні відгуки від дослідників.

Кодифікаційна комісія також підготувала декілька проєктів кримінальних кодексів у 1812, 1813 і 1816 р., серед яких виділяється проєкт уложення від 1813 року. Цей проєкт можна розглядати як результативну спробу систематизації кримінального законодавства, оскільки в ньому вперше було виділено загальну і особливу частини, узгоджено загальні положення і конкретний склад злочинів. Варто зауважити, що цей документ був своєрідним підсумком теоретичних підходів до кодифікації кримінального законодавства в російській імперії протягом першої половини XIX ст.

Крім розробки кримінального уложення, кодифікаційна комісія також працювала над проєктами цивільного і трудового уложень. Проте всі ці проєкти (кримінальне, цивільне і трудове уложення) не були ухвалені через опір реакційного дворянства, яке бачило в них вплив законодавства Французької революції, зокрема Французького цивільного кодексу 1804 р. та Французьких кримінальних кодексів 1791 і 1810 р. Ця опозиція призвела до припинення кодифікаційних робіт і до потрапляння М. Сперанського у немилість.

У 1826 році, в нових політичних умовах російської імперії, розпочалася робота щодо систематизації права. Основним завданням цього процесу було об'єднати всі закони російської імперії та уніфікувати правову систему на всій території імперії, включно з українськими землями. Ця робота була доручена другому відділенню канцелярії Його Імператорської Величності та очолена видатним економістом і юристом М. Балуг'янським, який походив із Закарпаття (1769–1847 рр.).

Цей процес кодифікації призвів до створення «Повного зібрання законів російської імперії», в якому особливу увагу було надано нормам кримінального права. Водночас відділення також працювало над укладенням «Зводу чинних законів російської імперії». У 1832 р. був створений цей 15-томний документ, об'єднаний у вісім книг, який містив чинні на той час законодавчі акти, розміщені у логічному

порядку. Одним з важливих аспектів «Зводу законів російської імперії» 1832 р. стало виділення кримінального права як окремої галузі права. Кримінальне законодавство, яке було чинним на всій території російської імперії, включно з українськими землями, було систематизоване в XV томах «Зводу законів». Джерелом кримінально-правових норм цього Зводу були положення, які містилися в Соборному уложенні 1649 р. та Військовому артикулі 1715 р.

Зауважимо, що Військовий артикул 1715 року вважається першим нормативним актом, який практично містив кримінально-правові норми, навіть за умов того, що він був спрямований на військово-кримінальне законодавство. У цьому документі були вміщені норми загального характеру, які були взяті з кримінального законодавства європейських країн. Завдяки Військовому артикулу було вперше введено поняття пом'якшуючих та обтяжуючих обставин, які дозволяли диференціювати відповідальність осіб, що вчинили злочини.

У період з 1840 по 1842 р. на українських землях, які були частиною російської імперії, головним джерелом кримінального права стало російське законодавство, яке повністю витіснило будь-які інші джерела кримінального права. З моменту введення в дію «Зводу законів російської імперії» на території України джерелами права стали норми кримінального права, подані у першому розділі книги першої тому XV «Зводу законів...».

Загальна частина першого розділу книги містила такі розділи: «Про сутність злочинів і різних ступенів вини», «Про різні види страт і покарань», «Про звільнення від тілесних покарань залежно від стану обвинуваченого», «Про види покарань залежно від вини», «Про звільнення від покарань, відстрочку і скасування», «Про наслідки покарань і цивільні судові стягнення за злочини», «Про дію кримінальних законів».

«Звід...» встановлював ієрархію злочинів, починаючи із злочинів проти віри на першому місці, далі йшли державні злочини, і на третьому місці розміщені злочини «проти уряду». Після цього слідували службові злочини чиновників, злочини проти безпеки, життя і прав соціального стану осіб, злочини проти статутів про обов'язки, статутів казенного управління та благоустрою тощо. Окремі розділи визначали покарання за «незаконне задоволення плотських страстей», за злочини проти прав на майно, за інші неправомірні дії. Створення таких уложень передбачало більш складну форму систематизації права, зокрема кодифікацію, яка означала не лише упорядкування наявних норм, але й доповнення, перегляд і узгодження конкретної групи правових норм, їх

об'єднання в єдиному нормативному акті.

Один із способів систематизації російського законодавства полягав у кодифікації кримінального законодавства і ця процедура була розпочата після видання «Зводу законів російської імперії». Під час розробки нового кодифікованого кримінального права проводили аналіз законодавства, судової практики та адміністративних рішень як у росії, так і в більшості європейських країн. Роботу над кодифікацією кримінального права розпочав М. Сперанський, і цей процес завершився після його смерті у 1839 р. Усвідомленням і підтримкою кодифікації кримінального права відзначалося ухвалення «Уложення про покарання кримінальні і виправні», яке було затверджено указом імператора Миколи I від 15 серпня 1845 р. і набуло чинності з 1 травня наступного року. З цього моменту судові органи в російській імперії, включно з українськими землями, під час ухвалення рішень у кримінальних справах повинні були спиратися лише на норми нового «Уложення...». У 1857 р. це уложення було внесено в том XV «Зводу законів...» з незначними змінами. Головною особливістю «Уложення про покарання» порівняно з попередніми нормативними актами було виділення загальної частини як окремого елемента в структурі кодифікаційного акта.

Подальша реформа кримінального законодавства в російській імперії в другій половині XIX ст. призвела до розробки та ухвалення «Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями» 20 листопада 1864 р. Цей Статут був кодифікованим правовим актом, який містив норми, що були вилучені з Уложення 1845 р. (всього було вилучено 652 статті) і визначав відповідальність за незначні злочини та проступки. Згідно з версією «Уложення про покарання кримінальні і виправні» від 1845 р., цей Статут був істотно реформований і на момент його публікації у 1866 р. він містив у собі 1711 статей (порівняно з 2 224 статтями Уложення 1845 р.).

У 1840–1842 рр. на українських землях, що перебували під владою російської імперії, була скасована чинність процесуальних норм Литовського статуту. З того моменту на цих територіях вважали чинними єдині загальноросійські джерела процесуального права. У першій половині XIX ст. основними джерелами права на цій території були Повне зібрання законів та «Звід законів російської імперії». Основні процесуальні норми містилися в X і XV томах «Зводу законів російської імперії...» та у Сільському судовому статуті 1839 р.

Кримінально-процесуальні норми були сконцентровані у «Зводі законів...» (книга II, том XV, понад 800 статей). Розслідування

кримінальних справ відповідно до закону було поділено на дві стадії: попереднє та формальне. Порушення кримінальної справи могло відбуватися на підставі подання, скарги громадян або ініціативи прокурора, слідчого або поліції. Попереднє розслідування виконували поліцейські органи, такі як нижні земські суди, управи благочиння, присутствія, до яких входили поліцмейстери, приватні та слідчі пристави.

У справах, пов'язаних із вбивствами кріпаками своїх поміщиків, попереднє розслідування проводили жандармські офіцери та представники дворянства. У разі вчинення найтяжчих злочинів суд першої інстанції формулював лише «думку» та направляв її до палати кримінального суду для винесення вироку. Особи мали право подати скаргу лише після виконання вироку, який передбачав застосування тілесних покарань. У разі необґрунтованої скарги особу, яка подавала скаргу, піддавали тілесному покаранню або ув'язненню⁵⁵.

Відбулися зміни й у державному ладі. На початку ХХ ст. російська імперія, до складу якої входили й українські землі, переживала подібні до розвинених країн процеси, входячи в нову стадію розвитку. Особливістю російського імперіалізму була висока концентрація виробництва і робочої сили на великих підприємствах, що робило цю імперію лідером у світі на початку ХХ ст., особливо у важкій промисловості, включно з Україною.

Указаний процес концентрації виробництва в промисловості супроводжувався злиттям капіталів, створенням монополій і концентрацією фінансового капіталу та фінансової олігархії. Банківський капітал російської імперії значною мірою представляв іноземні інвестиції.

На фоні цього об'єднання капіталістичних суперечностей із залишками феодальної структури сільського господарства, намаганням царського режиму зберегти існуючий порядок і поразками у російсько-японській війні відбулася революція 1905–1907 рр. Ця революція була буржуазно-демократичною за своїм характером і мала на меті вирішити основні завдання, такі як повалення самодержавства, встановлення демократичної республіки, ліквідація поміщицького землеволодіння, встановлення 8-годинного робочого дня, здійснення демократичних перетворень, зокрема виборність державних органів, гарантування прав і свобод громадян та вирішення національних питань.

Проте через численні причини ця революція зазнала невдачі, і царський режим знову набув верхньої руки, встановивши

⁵⁵ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Ззнач. твір.

третьочервневу монархію (червень 1907 р. – липень 1914 р.). Репресивний режим охопив всю російську імперію, а частиною політики царського уряду в цей період було посилення великодержавного шовінізму та національного утискання, включно з переслідуванням української мови і культури в Україні.

6.3. Суспільно-політичний лад і право на західноукраїнських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (кінець XVIII – початок XX ст.)

Західні українські землі (Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття) із середини XVIII століття входили до складу кількох держав, маючи різний юридичний статус.

Починаючи з середини XVII століття і закінчуючи останньою чвертю XVIII століття Східна Галичина була частиною Руського воєводства в складі Речі Посполитої. Північна Буковина, починаючи з кінця XIV століття і закінчуючи російсько-турецькою війною 1768–1774 рр., входила до складу Молдавської держави, яка тоді перебувала під протекторатом Османської Туреччини. Закарпаття належало до Трансильванського (Семиградського) князівства, яке також було під протекторатом Туреччини. У 1687 році під час Австрійсько-турецької війни війська Габсбургів захопили територію Трансильванії, а на Карловицькому конгресі 1698–1699 рр. Австрія домоглася міжнародного визнання своєї влади над Трансильванією, включно із Закарпаттям.

Унаслідок першого поділу Польщі в 1772 році Галичину приєднала Австрія, а в 1774 р., за умовами Кючук-Кайнарджійського миру між Росією і Туреччиною, Буковину захопили австрійські війська. Ще у першій половині XVI ст. (1526 р.) Австрія розширила свою владу на Угорщину, де також було Закарпаття. Після захоплення Галичини австрійський уряд об'єднав українські та польські землі в один адміністративний об'єкт, який мав назву «Коронний край», і його адміністративним центром був Львів. Також були встановлені офіційні назви Східної та Західної Галичини. У 1772 р., після поділу Речі Посполитої, Східна Галичина стала частиною Австрійської монархії і була відома як Королівство Галичини і Володимирії.

Територія Буковини під час російсько-турецької війни 1768–1772 рр. була звільнена російськими військами, але вже у 1774 р. ці землі були окуповані австрійськими військами і включені до

Габсбургської імперії, за винятком Кременецького повіту, який увійшов до складу Росії.

Отже, в другій половині XVIII століття західноукраїнські землі опинилися під владою Австрійської монархії, і їхнє правове становище визначалося цією головною обставиною. У 1775 р. було створено Галицький провінційний становий сейм, учасники якого представляли трое станів: магнатів і лицарів, духовенство та представники королівських міст. Компетенція сейму була обмеженою, і він скликався періодично для подання прохань (постулатів) імператору. Виконавчим органом сейму був постійний комітет з семи депутатів, обраних на шість років. Головою адміністрації королівства був губернатор, який призначався імператором, і відомий був своєю національною належністю до австрійців. У 1846 р. був проведений новий адміністративний поділ, і весь регіон Галичини було поділено на 74 повіти, які часом називалися староствами.

Основними адміністративними одиницями місцевого управління залишалися повіти, які очолювалися старостами та начальниками повітів. Найнижчими органами влади були сільські та міські гміни. На окремих фільваркових територіях, поміщики здійснювали адміністративну владу над своєю домашньою обслугою і челяддю маєтків.

У зв'язку з військовими і політичними подіями, австрійська влада встановлювала тимчасове правління з надзвичайними повноваженнями в окремих районах західноукраїнських земель. Наприклад, територія Північної Буковини з 1774 по 1785 р. керувалася військовою владою.

На початку XIX століття у Галичині працювало приблизно 3 тисяч службовців, проте лише 250 з них були місцевого походження. З 18 округних старост у 1783 р. тільки один був українець і один поляк. З 62 циркулярних комісарів 10 або 16 % були поляками, а всі інші належали до різних національностей, таких як німці, чехи, італійці. Серед 18 циркулярних секретарів не було жодного галичанина, і тільки 3 з 36 діловодів або 8 % були галичанами. Людей, які обіймали керівні посади, вибирали таких, які мали багатство та проходили навчання в австрійському бюрократичному державному апараті і були звиклі до прийому хабарів. У архівах Відня, Львова і Кракова зберігаються документи, що підтверджують корупційну поведінку австрійських чиновників в Галичині. Наприклад, один із перших старост львівського циркулу, граф Страсольдо, викрав велику суму державних грошей і втік за кордон. Свавілья стало найхарактернішою рисою циркулярних установ.

На Закарпатті основними адміністративно-територіальними

одинацями були жупи і комітети. Існувало чотири жупи: Бережанська, Мармароська, Ужгородська і Ужанська, які очолювали чиновники-жупи, призначені королем з вищої аристократії. Жупи були поділені на комітати, керівники яких – жупани комітатів (журати) мали 30–40 чоловік у своєму управлінні. Старости сіл були найнижчими посадовими особами, їх обирали феодали після урбаріальної реформи в 1764–1772 рр.

Місцевими органами самоврядування були представництва, але в кінці XVIII століття вони практично припинили існування. Замість них були створені комітетські збори як дорадчі органи при жупанах, в основному заможні верстви населення.

У 1867 р. Австрійська імперія стала Австро-Угорською монархією, яка складалася з двох держав: Цислейтанії (Австрія, Буковина, Галичина, Чехія) та Транслейтанії (Угорщина, Трансильванія, Фіуме, Хорватія, Славонія, Закарпаття). В імперії переважали австрійці та угорці як домінуючі нації.

Колоніальна політика австрійської влади гальмувала економічний розвиток західноукраїнських земель. Ці землі лишалися ринком збуту для австрійської промисловості і водночас були джерелом сировини для промисловості та сільського господарства. В інтересах аграріїв і капіталістичних монополій вводилися високі мита та підвищувався податковий тягар на населення.

Щодо органів місцевого самоврядування та судової системи, то після 1772 р. австрійський уряд обмежив права багатьох міст Західної України. Більшість невеликих міст були понижені до рангу сіл, а їхні мешканці стали кріпаками. У Львові магдебурзьке право було скасовано у 1786 році.

На території багатьох міст Західної України були створені «юридичні» дільниці, які вилучалися з підпорядкування міській владі та міському судочинству. Вони підпорядковувалися окремим відомствам.

У 1773 р. у Львові був створений Верховний суд як апеляційний орган для всіх нижчих судів Галичини. Пізніше замість нього був створений Королівський трибунал, який називали «імперсько-королівським». Цій установі було надано право помилування засуджених до страти селян, за винятком тих, хто вчинив особливо серйозні правопорушення. У цьому випадку таке право належало лише імператору. Найвищою інстанцією судового нагляду у 1780 р. став Галицький сенат, який фактично перебував у Відні. Одночасно зі створенням Королівського трибуналу при губернаторстві був створений суд у фінансових справах, а в 1775 р. – апеляційна рада.

Інститут адвокатури був запроваджений у західноукраїнських землях у 1781 р. Для управління справами адвокатури у Львові, Станіславі і Чернівцях були створені палати (колегії) адвокатів. Наприкінці XVIII століття сільські громади отримали право обирати своїх представників на суді, яких називали «пленопотентами».

Також у період з 1772 по 1786 рр., після приєднання західноукраїнських земель Австрійською монархією, відбувався процес заміни польського законодавства на австрійське. Правові норми, які стали обов'язковими на території Галичини, були зібрані у спеціальних збірниках, що містили у собі «накази і закони для всіх», «вироки», «мандати» та інші правові акти. Зазвичай ці документи були видруковані як польською, так і німецькою мовами. Все це робило західноукраїнські землі полігоном для впровадження нового законодавства Австрійської імперії. Наприклад, у 1797 р. був затверджений і введений в дію новий австрійський цивільний кодекс спочатку в Західній, а потім і в Східній Галичині, що замінив польське цивільне законодавство.

Австрійське цивільне законодавство закріплювало основні правові інститути феодальної власності. Поміщики продовжували володіти землею, і тільки наприкінці XVIII ст. на них були впроваджені податки, які були значно нижчими, ніж податки із сільських земель, що належали селянам. Також наприкінці XVIII ст. спостерігався процес парцеляції, або подрібнення селянських земельних наділів, які передавалися у спадщину.

У сімейному та шлюбному праві Австрії зберігалася церковна форма укладання шлюбу. Згідно з місцевим звичаєвим правом західноукраїнських земель діяла норма, яка передбачала, що після розлучення подружжя має право користування спільним майном. Цей порядок також був поширений у сільському середовищі. Деякі майнові спори, особливо щодо спадщини, які не були врегульовані подальшими законами, розглядалися на підставі законів Речі Посполитої, якщо вони застосовувалися до її поділу.

У 1786 р. було ухвалено загальну інструкцію для судів усіх інстанцій, яка регулювала порядок розгляду справ і містила дві частини. Перша частина стосувалася діловодства, а друга – безпосередньо визначала порядок судочинства.

У 1768 р. в Австрії було ухвалено новий кримінально-процесуальний кодекс під назвою «Терезіана», і цей кодекс поширили й на анексовану територію західноукраїнських земель. Кодекс містив дві частини: перша частина стосувалася процесуального права, а друга –

матеріального права. Система покарань в цьому кодексі була дуже суворою, а процес мав інквізиційний характер і включав широке застосування піддавання тортурам.

У 1787 р. було ухвалено новий австрійський кримінальний кодекс, який вже містив окремі положення, характерні для буржуазного кримінального права. У 1788 році як доповнення до нього було введено новий статут кримінального судочинства. Наприкінці XVIII ст. кримінальний кодекс набрав чинності у Галичині, а згодом і на всій території Австрійської імперії. Кримінальний кодекс 1787 р. містив певні прогресивні положення, такі як обмеження покарань смертю, але все ж залишався жорстким щодо покарань. У останній десятирічці XVIII ст. репресії дещо полегшувалися, але незабаром були ухвалені нові норми, спрямовані проти революційного руху.

У 1796 р. набув чинності західно-галицький кримінальний кодекс, який після апробації став основою загальноавстрійського кодексу 1803 р., відомого як Францішкана. Цей кодекс містив дві частини: перша регулювала питання про злочини, а друга – стосувалася норм процесуального права. Із змінами, внесеними у 1852 р., Францішкана діяв у Галичині до 1932 р.

У 1855 р. Кримінальний кодекс 1852 р. був доповнений військовим кримінальним кодексом, який зміцнив відповідальність військовослужбовців за державні злочини, а також були ухвалені інші закони.

Отже, австрійське законодавство, яке діяло в Галичині протягом понад півтора століття, було спрямоване на захист інтересів панівної верхівки та допомагало їй забезпечувати своє панування на західноукраїнських землях через відповідні органи державного апарату.

Отже, у XIX – на початку XX ст. на території України відбувалися схожі процеси у сфері державного устрою та права, які були спільними для російської імперії та Австро-Угорщини. Ці процеси суттєво вплинули на соціально-політичний лад України, особливо на становище селян.

Здійснилися важливі зміни у відносинах між феодалами та селянами. Селяни визволилися від панування поміщиків, і їм були надані особисті й соціально-економічні права. Розвиток промисловості призвів до формування буржуазії і найманих робітників, що змінило соціальну структуру міст.

На українських землях у складі російської імперії внаслідок реформ 1860–70-х рр. створювалися земські й міські органи місцевого самоврядування, впроваджувалася нова судова система і буржуазно-

демократичні принципи судочинства. Проте ці зміни мали свої обмеження і відбувалися з певним зволіканням, особливо на Правобережжі.

Схожі процеси відбувалися і на західноукраїнських землях, де посилювалися буржуазні тенденції у розвитку правової системи. Тут також вводилися нові кодифікації законів, які розширювали базу чинного права.

Революційні події в Росії в 1905–1907 рр. та Перша світова війна вплинули на державно-правові інститути. Царський режим гарантував певні обмежені права і свободи, але це не спасло імперію від революційної кризи.

Тимчасом як царський уряд та уряд Австро-Угорщини ігнорували бажання народу України щодо самовизначення та національного відродження, ідеї української державності продовжили зростати завдяки національно-культурному русі та діяльності українських політичних партій.

Контрольні питання до теми 6

1. Як і коли було ліквідовано автономію Гетьманщини?
2. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій та систему управління українських земель у складі російської імперії.
3. Охарактеризуйте систематизацію права на українських землях, що входили до складу російської імперії.
4. Визначте особливості «Зводу законів російської імперії» як головного джерела кримінального права.
5. Які зміни відбулись у державному ладі російської імперії початку ХХ ст. і як це позначилося на українських землях, що входили до цієї імперії?
6. Визначте основні риси суспільно-політичного ладу і права на західноукраїнських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Тема 7. ДЕРЖАВА І ПРАВО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1921 рр.)

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: Акт злуки, влада виконавча, влада законодавча, влада судова, Всеукраїнський з'їзд рад, Гетьманат, Генеральний Секретаріат, Директорія УНР, Народний Секретаріат, Жовтневий переворот, Українська держава, Українська народна республіка, УНРада, політична партія, поділ влади, соборна Україна, суверенітет, федерація, ЦВК.

7.1. Утворення Центральної Ради: її компетенція, структура та державотворча діяльність

Події у Петрограді спонукали народи, що населяли Росію, до піднесення національно-визвольного руху. На той момент існуючі соціально-політичні організації та рухи можна було поділити на три основні групи: загальнодемократичні, радикально-революційні та національно-демократичні.

Українські губернії відтворили подібну динаміку після 3 березня, створюючи громадські комітети, які, нарівні з міськими радами, стали частинами Тимчасового уряду. У Києві було створено Виконавчий комітет, до складу якого входило 12 осіб, п'ять з них були українцями. Головою Виконавчого комітету став барон Ф. Штейнгель, секретарем – А. Ніковський, редактор газети «Нова Рада», а членами були: С. Єфремов, М. Порш та М. Паламарчук. Відбулися значні зміни в органах місцевої влади: губернаторів замінили губерніяльні комісари, що очолювали губерніяльні земські управи. Виконавчі губерніяльні комітети обиралися на з'їздах земських управ. Київський Комітет обрав М. Грушевського, Д. Дорошенка, Х. Барановського, Д. Антоновича, П. Линниченка, А. Красовського, О. Степаненка та інших представників.

Датою створення Центральної Ради як громадсько-політичного центру вважається 3–4 березня 1917 року. Необхідність створення такого центру впливала з мети об'єднання всіх сил, що становили український національний рух. Ініціативу щодо створення Центральної Ради взяло на себе Товариство українських поступовців (ТУП). До складу Центральної Ради увійшли представники різних українських

груп та організацій, включно з військовими, робітничими, студентськими, кооперативними організаціями тощо. У діяльності Центральної Ради головну роль відігравали українські соціал-демократи та есери. Головою Центральної Ради було обрано видатного українського громадського діяча, історика за фахом – М. Грушевського. До керівництва Ради також входили В. Винниченко, С. Петлюра, С. Єфремов та ін. Лідери Центральної Ради вимагали від Тимчасового уряду Росії широкої автономії для України.

Відразу після створення Центральної Рада надіслала вітання голові Ради міністрів, князю Г. Львову, міністру юстиції О. Керенському. У цьому вітанні висловлювалося сподівання, що «у вільній Росії будуть задоволені всі права українського народу». 8 березня Центральною Радою була опублікована відозва «До українського народу», яка закликала населення зберігати спокій, обирати нових представників до органів самоврядування, збирати кошти для українського національного фонду та створювати нове вільне життя. Це опубліковане звернення спричинило численні з'їзди українських професійних об'єднань та громадські виступи, що свідчили про зростання авторитету Центральної Ради. 19 березня у Києві відбулася стотисячна маніфестація під синьо-жовтими прапорами, яка ухвалила резолюцію, уповноважуючи Центральну Раду на прямі переговори з Тимчасовим урядом.

Центральна Рада, намагаючись отримати статус представницького органу, в період з 5 по 7 квітня скликає Всеукраїнський національний конгрес у Києві. На цей конгрес з'їхалося приблизно 900 делегатів від населення різних міст України, війська, флоту, різних політичних, громадських, культурно-просвітницьких організацій, а також їх регіональних відділень.

Основною метою діяльності Центральної Ради було об'єднання українського народу та відновлення національної державності шляхом проведення переговорів із Тимчасовим урядом.

Під час конгресу було обговорено організаційні аспекти роботи Центральної Ради, яка тепер повинна була містити 150 представників від усіх губерній, великих міст України, політичних партій, інших громадських організацій та національних меншин, що мешкали в Україні. У склад Центральної Ради ввійшли по чотири депутати від окремих губерній та по три депутати від менших губерній. Додатково було включено по два депутати від міст Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, а також представників української громади в Москві та Петрограді. Цей етап фактично перетворив Центральну Раду у представницький орган українського народу. Після закінчення конгресу

Центральна Рада у своєму складі створила виконавчий орган – комітет, який незабаром отримав назву «Мала Рада» під керівництвом М. Грушевського.

Важливу роль у відродженні національної державності відіграв процес українізації армії. У той час на фронті посилювалася анархія, і все частіше висувались вимоги про припинення війни. Розширення кількості українізованих військових частин потребувало створення загальновизнаного органу, який би відповідав за цей процес.

Перший Всеукраїнський військовий з'їзд підтвердив повноваження Центральної Ради як представницького органу, призначеного для вирішення всіх питань, пов'язаних з Україною в цілому та її відносинами з Тимчасовим урядом. Також був обраний український Генеральний військовий комітет на чолі з С. Петлюрою. У червні 1917 року відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, на якому затвердили діяльність Генерального військового комітету, висунули вимогу щодо негайного впровадження автономії України, визначили заходи з українізації військових частин і обрали Всеукраїнську Раду військових депутатів із 130 осіб, які увійшли до складу Центральної Ради.

З 28 травня до 2 червня 1917 р. відбувся I Всеукраїнський селянський з'їзд, в якому взяли участь приблизно 1 500 делегатів. Під час цього з'їзду було ухвалено рішення щодо скасування приватної власності на землю та передачі її у власність земельного фонду без викупу для подальшого розподілу серед селян. Також на з'їзді була обрана Всеукраїнська рада селянських депутатів та її Виконавчий комітет, представники якого стали членами Центральної Ради⁵⁶.

7.2. Початок радянського державного і правового будівництва у грудні 1917 – березні 1918 рр.

Після повалення внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді Тимчасового уряду, проголошення II Всеросійським з'їздом рад радянської влади і обрання на ньому більшовицького уряду – Ради народних комісарів (РНК) на чолі з Леніним помітно активізувалася боротьба більшовиків України за встановлення тут радянської влади.

Незважаючи на створену Українську Народну Республіку під керівництвом Центральної Ради, більшовики провели 11–12 грудня 1917 р. в Харкові так званий I Всеукраїнський з'їзд рад. На цьому з'їзді

⁵⁶ Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В.М., Рум'янцев В. О. Зазнач. твір.

взяли участь приблизно 200 делегатів, представляючи 89 рад із загальної кількості майже 300, які діяли в Україні на момент проведення з'їзду в Харкові. Хоча за оцінками сучасних дослідників участь у з'їзді була не достатньою для визнання його легітимним, на ньому все ж було розглянуто низку питань структурного значення, зокрема: 1) поточну політичну ситуацію; 2) організацію влади в Україні; 3) самовизначення України; 4) вибори Центрального виконавчого комітету рад України. Також на порядку денному з'їзду було питання «Про Донецько-Криворізький басейн».

Одним із головних питань на I Всеукраїнському з'їзді рад було обговорення влади в Україні. У резолюції з'їзду «Про організацію влади в Україні», ухваленій 12 грудня 1917 року, зазначалося: «Влада на території Української республіки віднині належала виключно радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях – міським, губернським та обласним радам, а в центрі – Всеукраїнському з'їздові рад робітничих і селянських депутатів, його Центральному виконавчому комітетові і тим органам, які він створить».

Україна проголошується Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів».

У резолюції I Всеукраїнського з'їзду рад «Про самовизначення України» були визначені принципи відносин Української Радянської Республіки з російською Радянською Республікою. З'їзд визнав Українську республіку федеративною частиною російської республіки, а потім, зважаючи на це, доручив ЦВК рад України «негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення». Йшлося про акти про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії тощо.

На з'їзді був сформований Центральний виконавчий комітет рад України, до складу якого входили 41 член. Ще 20 осіб повинні були бути обраними на наступному з'їзді рад селянських депутатів. З перших 41 членів ЦВК, 35 були представниками більшовиків, 4 – лівих есерів, 1 – лівий український соціал-демократ і 1 – меншовик. Головою ЦВК України був обраний лівий український соціал-демократ Ю. Медведєв. 17 грудня 1917 р. ЦВК України сформував перший радянський уряд – Народний секретаріат.

Це призвело до нестабільної ситуації з двома центральними владами – Українською Центральною Радою та радянською владою, представленою Всеукраїнським з'їздом рад та його ЦВК. Такий стан речей призвів до боротьби за владу. Необхідно зазначити, що

встановлення радянської влади в Україні здійснювалось з повною підтримкою більшовицького РНК радянської Росії. Це призвело до надання українським радянським органам підтримки, включно з військовою, у боротьбі проти Центральної Ради. У результаті наступу радянських військ на Київ у січні 1918 р. у цьому місті була встановлена радянська влада, а 30 січня до Києва прибув радянський уряд – Народний секретаріат.

20–22 січня 1918 р. відбулася Всеукраїнська селянська конференція. В останній день конференції були обрані її представники до ЦВК України, які були включені до ЦВК за постановою від 23 січня 1918 року.

Отже, на початку 1918 р. в Україні функціонували центральні радянські органи – ЦВК України та радянський уряд – Народний секретаріат. Сформований у грудні 1917 року Народний секретаріат складався з 13 секретаріатів, керованих народними секретарями. Наприклад, секретаріати включали сфери внутрішніх справ, праці, промисловості, фінансів, продовольства, земельних справ, міжнаціональних справ, народної освіти, юстиції або судових справ, управління справами Народного секретаріату, пошт і телеграфів, а також шляхів сполучення. Постановою Народного секретаріату від 6 січня 1918 року було введено посаду народного секретаря Української Республіки при робітничо-селянському уряді російської федерації.

У перші місяці після проголошення Української Радянської Республіки активізувалося радянське будівництво на місцях. Відбувався пошук порядку виборів до місцевих рад, оптимальної структури цих органів, способів фінансування діяльності рад тощо.

Основні кроки в розбудові радянських судів та інших органів державного апарату були зроблені найпершими. Постанова Народного секретаріату України від 4 січня 1918 р. «Про введення народного суду» стала першим нормативно-правовим актом, який почав формувати радянську судову систему. Ця постанова припинила роботу попередніх судів, таких як окружні суди, судові палати, військові та інші, замість яких почали створювати дільничні, повітові та міські народні суди. Вироки цих судів були остаточними і не підлягали оскарженню.

У подальшому, за прикладом радянської Росії, в Україні почали створювати надзвичайні державні органи, такі як революційні та військово-революційні комітети. Поява австро-німецьких військ у лютому 1918 р. змусило Народний секретаріат залишити Київ, а згодом переїхати до Полтави та Катеринослава.

Завершенням першого етапу розвитку радянських структур в

Україні став II Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся у березні 1918 р. в Катеринославі. На момент початку з'їзду в ньому взяли участь 964 делегати, серед яких були представники різних політичних напрямів, таких як більшовики, ліві есери, безпартійні, меншовики, праві есери, українські соціал-демократи та анархісти.

На порядку денному II Всеукраїнського з'їзду рад були наведені важливі питання, зокрема:

- політичний момент;
- організація збройних сил;
- Україна і федерація;
- фінанси;
- доповідь Народного секретаріату і ЦВК;
- організаційні питання і вибори.

З'їзд став місцем гострої боротьби між делегатами-більшовиками та делегатами-лівими есерами щодо Брестського мирного договору, який укладено більшовиками в Бресті. Зважаючи на цю угоду, з'їзд ухвалив резолюцію «Про державний устрій» (18 березня 1918 р.), де Україна оголошувалася самостійною, незалежною від Радянської російської Федеративної Республіки республікою.

Одним із головних питань на з'їзді було земельне питання. З цієї нагоди з'їзд ухвалив Тимчасове положення про соціалізацію землі.

Також на з'їзді було обрано новий склад ЦВК України, який містив 102 члени різних політичних напрямів, а В. Затонський був обраний головою ЦВК.

Після закінчення II Всеукраїнського з'їзду рад був сформований новий склад Народного секретаріату. Цей орган став вищим виконавчим та розпорядчим органом державної влади в радянській Україні.

Але окупація території України у середині квітня 1918 року австро-німецькими військами призвела до припинення існування радянської влади на цих землях. Отже, ЦВК України та Народний секретаріат припинили свою діяльність.

У початковий період формування радянської державності в Україні розпочалося створення базових принципів радянського права. Часто законодавство Української Радянської Республіки взаємодіяло зі схожими правовими актами, ухваленими вищими органами влади радянської Росії. Наприклад, «Тимчасове положення про соціалізацію землі», ухвалене на II Всеукраїнському з'їзді рад, було мало відмінним від «Закону про соціалізацію землі», що ухвалив Всеросійський ЦВК 27 січня 1918 р. Це положення мало ініціювати революційні зміни у сільському господарстві.

Утворення трудового права радянської України базувалося на законодавстві Радянської Росії. Згідно з резолюцією I Всеукраїнського з'їзду Рад «Про організацію влади на Україні», всі укази та розпорядження уряду робітничо-селянської Радянської Росії застосовувалися на території Української Радянської Республіки. Це стосувалося різних актів, таких як: Декрет про 8-годинний робочий день від 29 жовтня 1917 року, Положення про страхування на випадок безробіття від 11 грудня 1917 року, Декрет про страхування на випадок хвороби від 22 грудня 1917 року, Декрет про біржі праці від 31 січня 1918 року та інші. Також застосовувалися окремі норми кримінального права радянської Росії⁵⁷.

7.3. Розпуск Центральної Ради. Проголошення гетьманом П. П. Скоропадським утворення Української Держави

У Києві 29 квітня 1918 року відбувся хліборобський конгрес, організований за ініціативою Союзу земельних власників, на якому генерала Павла Скоропадського обрали гетьманом України. В ніч з 29 на 30 квітня його прибічники захопили всі державні установи та найважливіші об'єкти за підтримки німецьких військ. Українська держава проіснувала з 29 квітня по 14 грудня 1918 року.

Незважаючи на значну залежність від німецьких сил, гетьманський режим мав свої цілі і соціальну базу. Він був спробою консервативних політичних сил приборкати революційний рух, впровадити помірковані реформи та захистити право на приватну власність, використовуючи силу державної влади. Соціальна підтримка для цього режиму приходила від середнього та вищого класів українського суспільства: промисловців, землевласників, службовців та заможних селян.

Скоропадський свою діяльність розпочав із відмови від соціальної політики Центральної Ради й обіцяв повернути життя до «нормального режиму». Все це було викладено в Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р., яка стала програмним документом, що характеризував останні події в Україні, пояснював причини обрання гетьманом та намічав основні напрями майбутньої діяльності уряду. Грамота відновлювала право на приватну власність і встановлювала свободу у сферах економіки та фінансів.

Першим кроком на шляху державного будівництва стали

⁵⁷ Там само.

оприлюднені 29 квітня 1918 р. «Закони про тимчасовий державний устрій України», які визначали принципи побудови Української держави та структуру й компетенцію її владних органів.

Замість назви Українська Народна Республіка стала вживатися назва Українська Держава.

Центральне положення у «Законах» відводилося першому розділу, присвяченому повноваженням гетьмана. Згідно з цим розділом, всю повноту влади в державі одержував гетьман. Він уособлював законодавчу владу, оскільки «жоден закон не мав сили без його санкції». Гетьман також об'єднував у своїх руках найвищу виконавчу владу. Він призначав голову Ради міністрів, який формував кабінет і представляв його на затвердження гетьмана. Останній мав право затверджувати і звільняти увесь кабінет, так само як і звільняти інших членів уряду. Гетьман представляв державу на міжнародній арені, був головнокомандувачем, мав право оголошувати воєнний стан, амністію і помилування засуджених.

Обсяг повноважень гетьмана свідчить про те, що в Україні зміну демократичній парламентській формі державного правління замінив авторитарний режим, який відкидав принцип розподілу влади. Форма управління Української Держави, враховуючи повноваження глави держави та специфіку творення держави, була авторитарною, але обмеженою межами закону і терміном – до скликання Українського Сейму. Вищим принципом державного управління вважалися закони, які гарантували основні права і свободи демократичного суспільства. У формі правління Української Держави спостерігалися елементи республіканських інституцій. Форма гетьманату, запозичена з XVII ст., з епохи феодальної держави і станового суспільства, у 1918 р. могла слугувати лише демократичним обрамленням держави, а не бути реальною державотворчою традицією.

Повновладдя гетьмана та поставлені завдання під час оголошення гетьманату потребували працездатної, оперативно діючої виконавчої влади. Згідно з «Законами», ця влада мала концентруватися у Раді міністрів.

Раді міністрів доручалося керувати «напрямком і об'єднанням праці окремих секцій» (відомств) як у законодавчому, так і в найвищому рівні державного управління. Вона була керована Отаман-міністром, і «керівництво» усіма справами покладалося на Генерального секретаря. Через певний час Отаман-міністр отримав назву «голови Ради міністрів», а Генеральний секретар – «державний секретар».

9 травня 1918 р. гетьман затвердив «Положення про Малу раду

міністрів», що складалась із заступників міністрів. Вона розглядала «законодавчі та адміністративні пропозиції окремих міністрів, які не потребували взаємного узгодження відомств у письмовій формі», а також проекти штатів і кошторисів окремих міністерств тощо.

Ці закони визначали компетенцію та напрями діяльності уряду, проте на практиці Рада міністрів перетворилась на політичну арену, де головним чинником стала боротьба за її склад.

Перший уряд гетьманату, утворений 2 травня 1918 р., очолив Ф. Лизогуб. Структура уряду була типовою і охоплювала основні сфери державного, господарського і соціально-культурного життя України з міністерствами внутрішніх справ, закордонних справ, оборони, фінансів, торгівлі, харчових справ, релігійних справ, промисловості, охорони здоров'я, освіти, транспорту та судової системи.

Уряд не мав певної політичної чи національно-української спрямованості, тому до нього в опозиції стояли соціалістичні партії, які діяли за часів Української Центральної Ради.

З метою уникнення протистояння 19 жовтня 1918 р. гетьман сформував коаліційний уряд під керівництвом Ф. Лизогуба, до складу якого увійшли п'ять міністрів, представників опозиції. Однак часткова українізація складу уряду не вирішила проблеми і не заспокоїла опозицію.

Але 14 листопада 1918 р., у день проголошення федеративної грамоти, гетьман Скоропадський призначив новий уряд, спрямований на співпрацю з Антантою, з С. Гербелем на чолі. Цей уряд був налаштований використовувати Україну як базу для відтворення «єдиної і неподільної» Росії. Більшість членів цього уряду становили російські монархісти⁵⁸.

7.4. Створення Української Національної Ради. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)

Революції в Австро-Угорщині та Німеччині у жовтні-листопаді 1918 р. підштовхнули сторони до завершення Першої світової війни.

18 жовтня 1918 р. австро-угорський імператор Карл I видав маніфест про перетворення імперії в багатонаціональну федерацію. Того ж дня у Львові зібралися українські послы австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, представники

⁵⁸ Там само.

політичних партій, духовенство і студенти. 19 жовтня було обрано Українську Національну Раду, яку очолив Є. Петрушевич. Рада відразу проголосила, що Галичина, Північна Буковина і Закарпаття «одноцільна українська територія», «уконститууються» як Українська держава, хоча й залишалися частиною Австрійської монархії. Всі національні меншини повинні були вислати до Ради своїх представників, а також було ухвалено рішення щодо нової Конституції.

Українська Національна Рада планувала узгоджувати свою програму з Віднем. Інші національності, які також були складовою частиною Австро-Угорщини, діяли рішучіше проти утворення української держави. Польща стала однією з перших, хто це зробив. Щойно після проголошення незалежності поляки розпочали підготовку до захоплення Галичини, яку вони вважали своєю історичною територією.

28 жовтня 1918 р. у Кракові було утворено Польську ліквідаційну комісію, яка планувала прийняти владу в Галичині з подальшим приєднанням її до Польщі. 31 жовтня Відень підтримав рішення поляків про приєднання польських областей Австро-Угорщини. Однак австрійський уряд відмовився від поділу Галичини на польську та українську частини, навіть заперечуючи можливість встановлення української влади в окремих районах Східної Галичини.

Офіційне передання влади в Галичині полякам було заплановане на 1 листопада 1918 р.. Однак українські національно-патріотичні сили вирішили діяти оперативно. Вже зранку 1 листопада військовий комітет, сформований у вересні, ухвалив рішення захопити найважливіші стратегічні об'єкти Львова: пошту, банки, телеграф тощо. За листопад українці встановили контроль у всій Східній Галичині, це відбулося мирно, без жертв серед військових і мирного населення.

Відповідно до відозви від 1 листопада 1918 року Українська Національна Рада оголосила про створення національної держави. Законом від 13 листопада було визначено назву та територію: «Держава... має назву Західноукраїнська Народна Республіка», що включала «українську суцільну етнографічну область... з українською частиною колишніх австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною, а також українські частини колишніх угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош». Цей закон підтвердив державну самостійність ЗУНР. Головним завданням ЗУНР було об'єднання з Великою Україною. Акт об'єднання відбувся 22 січня 1918 р. на Софійській площі в Києві, а ЗУНР змінила свою назву на Західну область УНР.

Однак об'єднання лише на папері не мало реального продовження.

Вже 1 листопада польські збройні сили та польське населення Львова розпочали бойові дії проти української влади. Запропоновані українцями переговори з польськими лідерами не вдалися. Боротьба за Львів переросла у війну між Східною Галичиною і Польщею. Підтриманими США та Францією, Польщі було надано 70-тисячну армію генерала Ю. Галлера для боротьби проти ЗУНР. Не чекаючи, польська дипломатія намагалася подати Східну Галичину як історично польську територію, а українців – як етнографічну групу польського народу. Протягом війни 1918–1919 рр. Польща завжди заперечувала факт української влади в Східній Галичині і ухилялася від обговорення її майбутнього устрою. Основним чинником, що заважав утвердженню незалежності ЗУНР, було негативне ставлення Заходу до української державності.

Під час наступу Польщі з півночі почалася окупація з півдня. Румунія, отримавши підтримку Франції, почала воєнні дії в Північній Буковині.

У червні 1919 р. Українська Національна Рада делегувала Є. Петрушевичу повноваження диктатора. Українська армія почала контрнаступ проти польських сил на всьому фронті. Однак 25 червня 1919 року Рада Антанти ухвалила рішення про захоплення Галичини збройними силами Польщі, мотивуючи це тим, що українці ще «не дозріли до автономії».

Проте на одній з найважливіших фаз становлення молоді західноукраїнської держави – формуванні національних збройних сил – досягнуто вражаючих успіхів. Це стало можливим завдяки масштабному революційно-визвольному пориву, що охопив всі шари українського населення. Найактивнішу роль у цьому відіграли молоді офіцери та підпорядковані командири січових стрільців та колишньої австро-угорської армії. Суспільство Галичини широко підтримувало цей процес, що виявилось на практиці: назви військових частин відображали місцевість. Ця традиція залишилась у регулярній Українській Галицькій Армії. На початку листопада 1918 р. українські збройні сили нараховували 25 тис. осіб, у січні 1919 р. – 70 тис., а через півроку їх кількість зросла до 100 тис. За відсутності достатньої кількості українських офіцерів у керівництві військових частин Галицької Армії обіймали посади генерали колишніх австро-угорської та російської армій. Створення таких значних національних збройних сил (на той час у Східній Галичині проживало приблизно 3,8 мільйонів українців, які пережили страхіття 4-річної війни) стало можливим лише

завдяки тому, що жителі західноукраїнських земель вважали за своє головне завдання захист власної території, це було питанням життя і смерті.

Після розпаду Австро-Угорщини на території Буковини виникли паралельні органи влади, створені українськими та румунськими політичними партіями. У Чернівцях у листопаді 1918 року відбулося 40-тисячне Буковинське народне віче, де вимагали приєднання до України. Розпочалося формування рад. Проте цей процес припинила окупація всієї Буковини військами Румунії та території Бессарабської області, що належала Росії.

У багатонаціональному Закарпатті, підпорядкованому угорській адміністрації, також відбувалися значні події. На початку 1919 р. західну частину цієї області захопила Чехословаччина, а південно-західну – Румунія. Спроба вирішити долю краю на Всенародних зборах 21 серпня 1919 р. в Хусті закінчилася бажанням більшості приєднатися до УСРР. У березні 1919 р. в Угорщині була встановлена радянська влада, яка надала Закарпаттю територіальну автономію та підтримувала його можливе майбутнє приєднання до УСРР, видаючи декрети про конфіскацію поміщицьких маєтків та націоналізацію підприємств. Проте радянська влада утрималася лише 40 днів, а наприкінці липня чеські та румунські війська окупували всю територію Закарпаття та Угорщини. Згідно із Сен-Жерменським мирним договором 1919 р., Закарпаття відійшло до Чехословаччини.

Отже, західноукраїнські землі потрапили під владу Польщі, Чехословаччини та Румунії, використовуючи складну ситуацію в Східній Україні під час громадянської війни.

У липні 1919 р. основні загони Української Галицької Армії перейшли за Збруч на територію під контролем Директорії. Друга, менша частина УГА, відійшла до Чехословаччини.

Об'єднавшись з військами Директорії, УГА відіграла важливу роль у боротьбі проти більшовиків і денікінців. Проте виникли суперечності між Директорією та урядом ЗУНР, які загострилися з часом. Директорія вирішила припинити внутрішню самостійність уряду ЗУНР, наголошуючи на існуванні Західної області УНР замість ЗУНР з 22 січня 1919 р. Проте Директорії не вдалося здійснити свої наміри через наявність боєздатної 40-тисячної армії під керівництвом диктатора Є. Петрушевича. Спроби встановити союз з Польщею та Денікіним збільшили суперечності між урядами.

Відмінності в поглядах на майбутнє України стали ще однією причиною роз'єднання двох українських держав. С. Петлюра сподівався

на соціалістичну Україну з дружніми зв'язками з радянською Росією, тоді як Є. Петрушевич і його прихильники підтримували ідею відродження української державності як пріоритет, перш ніж встановлювати зв'язки з іншими країнами.

У листопаді 1919 р. генерал УГА М. Тарнавський уклав окрему угоду з генералами Денікіна, внаслідок чого значна частина УГА перейшла під контроль Денікіна. Це було катастрофою як для С. Петлюри, так і для Є. Петрушевича, останній виїхав до Відня, де створив уряд у вигнанні. Це саме зробили деякі представники Директорії, що виїхали до Польщі.

У листопаді 1919 р. члени Директорії передали С. Петлюрі права державного управління, який змінив тактику і почав партизанську боротьбу в тилу денікінців і більшовиків протягом п'яти місяців з невеликим 5-тисячним загonom. Проте ця боротьба не змогла врятувати складне становище УНР. Наприкінці 1919 р. майже вся українська територія була окупована більшовиками, що призвело до посилення прорадянських настроїв через демагогічну пропаганду.

У складній ситуації С. Петлюра зробив останні спроби зберегти незалежність УНР. Він розпочав переговори з польським урядом і 22 квітня 1920 р. підписав Варшавський договір, який визнав УНР та обіцяв збройну підтримку. 25 квітня польська армія розпочала операцію, у якій взяла участь 15-тисячна армія Симона Петлюри. Неочікуваність нападу дозволила полякам швидко захопити значні території, у тому числі і Київ 6 травня. Проте Петлюра не знайшов підтримки ні в українських політичних колах, ні серед населення. Навпаки, підтримка населення допомогла військам більшовиків здійснити контрнаступ і відкинути поляків аж до Варшави.

Внаслідок перемир'я між Польщею і радянською Росією у жовтні 1920 р. Західна Білорусь і Західна Україна залишилися в складі Польщі, як це було закріплено Ризькою мирною угодою. Однак після конференції послів у Парижі в 1923 р. Галичина була передана повністю під владу Польщі як автономна одиниця. Однак польська держава не виконала своїх зобов'язань щодо автономії Галичини, і Західноукраїнська Народна Республіка стала історією.

Формування вищих органів влади на західноукраїнських землях проходило аналогічно до Наддніпрянської України. Центральна Рада перетворилася із суспільно-політичного органу на парламент, подібно до того, як це відбувалося з Українською національною радою. У відозві до населення міста Львова та «Українському народові» було зазначено, що «Українська Національна Рада» є найвищою владою на українських

землях Австро-угорської монархії. Пізніше структура та компетенція Ради вимагали удосконалення.

15 листопада 1918 р. було ухвалено Закон про розширення складу Ради за участю представників повітів та великих міст. 4 січня 1919 р. було сформовано Президію Ради з Президентом та чотирма заступниками. Введення посади Президента не означало відмови від парламентської форми управління. Ця посада відображала роль спікера в парламенті. Президент керував засіданнями Української Національної Ради та очолював їх. Того ж дня був створений Відділ Української Національної Ради, що складався з президента та дев'яти членів, виконуючи функції колегіального глави держави.

Українська Національна Рада, вважаючи себе тимчасовим органом, ухвалила 31 березня 1919 р. Закон про скликання Сейму ЗУНР. Пізніше, 13 квітня 1919 р., був ухвалений Закон про вибори до Сейму. Планувалося, що однопалатний Сейм мав складатися з 226 послів, обраних на основі загального, рівного та прямого виборчого права, з таємним голосуванням. Вибори до Сейму заплановано провести у 18 виборчих округах, однак вони так і не відбулися.

У складний період існування ЗУНР 6 червня 1918 року Є. Петрушевича оголошено Диктатором ЗУНР з метою повної централізації влади як законодавчої, виконавчої, так і військової. Уряд ЗУНР, відомий як Державний секретаріат, був створений 9 листопада 1918 року і містив 15 секретарств. Ці секретарства охоплювали широкий спектр справ – від внутрішніх справ, фінансів, торгівлі до освіти, земельних справ і віросповідання. Президію Державного секретаріату очолював прем'єр-міністр К. Левицький, який склав присягу на вірність українському народові та державі 10 листопада 1918 р.

У січні 1919 р. К. Левицький подав у відставку, а на його місце призначено С. Голубовича. Уряд розширився внаслідок утворення трьох нових секретарств для польської, єврейської і німецької представницьких груп. Це була спроба залучити національні меншини до участі в процесі формування держави. Пізніше було об'єднано деякі секретарства, зменшивши їх кількість до десяти, а деякі з них перетворено на відділи секретаріату внутрішніх справ.

1 листопада 1918 р. Українська національна рада оголосила про припинення функціонування старих органів місцевої влади і управління на всій території держави, закликавши громадян створювати нові, українські структури. Протягом місяця відбулися вибори до місцевих органів влади і управління по всій території ЗУНР. Новоствореними

органами стали: у селах та містах – громадські та міські комісаріати; у повітах – повітові комісаріати.

Кожна адміністративно-територіальна одиниця формувала «прибичні ради», які виконували функції консультативного органу. Державний секретар внутрішніх справ призначав повітових комісарів, тоді як міських та сільських комісарів і члени «прибичних» рад обирало населення. Згідно із законом «Про адміністрацію Західноукраїнської Народної Республіки» від 16 листопада 1918 року, повітовий комісар являв собою найвищого представника влади в повіті, мав право затверджувати обраних сільських і міських комісарів.

7.5. Утворення Директорії Української Народної Республіки. Державний лад та законодавство Української Народної Республіки

Три директори – В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець – відображали складні моменти в історії Директорії. Через певний час до них приєдналися ще двоє членів: П. Андрієвський і А. Макаренко.

Часи, коли Директорія прийшла до влади, відзначалися великою напруженістю. Кінець Першої світової війни наближався, центральні сили отримували поразку. У жовтні–листопаді 1918 року відбулася революція в Австро-Угорщині та Німеччині. Німецькі та австро-угорські війська вирішили припинити боротьбу та залишили Україну.

Навіть під час падіння гетьманського уряду більшовицька Росія формувала війська для «визволення» України. З початку січня 1919 року 75-тисячна армія розпочала наступ на Україну, хоча всі землі країни вже перебували під контролем Директорії.

За допомогою полку Українських січових стрільців під командуванням Є. Коновальця Директорія розпочала наступ на Київ. До неї почали приєднуватися повстанці, і 14 грудня 1918 р. 90-тисячна армія Директорії захопила Київ. 18 грудня уряд Директорії урочисто повернув назву держави – Українська Народна Республіка.

Відбувся губернський селянський з'їзд у Києві з 21 по 24 грудня, де 700 делегатів висловили свою вдячність Директорії та обіцяли підтримати її «у боротьбі за Українську Трудову Республіку».

Проте пізніше стало зрозуміло, що Директорія не мала єдності в планах щодо державно-національної конструкції. Єдине, що об'єднало насамперед різноманітні політичні партії та селян, була боротьба проти уряду П. Скоропадського.

Це розділення виявилось вже під час державної наради у Вінниці з 12 по 14 грудня 1918 р., де представники політичних партій та громадських організацій Українського народного союзу поділилися на дві групи: одні за парламентську республіку, інші за радянську.

Незважаючи на ці суперечності, 26 грудня 1918 р. було сформовано уряд, в який увійшли представники усіх політичних партій, що сприяли Директорії у приході до влади. У цей же день Директорія випустила програмну декларацію, в якій проголошувалася тимчасовим верховним органом, що передаватиме владу народові, отримавши її від нього. Це мало відбутися на конгресі трудового народу України, який «отримає верховні права і повноваження вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя республіки». У декларації було зазначено, що «класи праці – робітництво і селянство – повинні мати владу в УНР». Заявлялося, що «експлуаторські класи, які живуть з праці трудящих, які знищили країну, руйнуючи її господарство та встановили владу жорстокостей і реакції, не мають права голосу в управлінні державою».

Проте зовнішня політика стала надто не вигідною для реалізації програми Директорії. Антанта не визнала УНР та розглядала Україну лише як частину Росії. Свої подальші плани вона пов'язувала з інтервенцією, і вже 2 грудня 1918 р. французький десант висадився в Одесі. Антанта також підтримувала білогвардійську армію Денікіна.

Практично одночасно з появою військ Антанти на північних та північно-східних кордонах України в регіоні з'явилися також війська більшовицької Росії. 24 грудня 1918 р. було оголошено, що у зв'язку з анулюванням Росією Брестської мирної угоди радянська Росія не визнає більше Україну як суверенну державу. Українська Народна Республіка (УНР) опинилася в скрутному становищі, коли до зовнішньополітичних проблем додалися внутрішні суперечності.

Селяни, що підтримували Директорію в боротьбі проти гетьманського режиму, вважали свою роль закінченою. Армія УНР виявилася неспроможною як у військовому складі, так і в озброєнні. У цих умовах Директорія повинна була обрати союзника між більшовицькою Росією та Антантою. Ця проблема дійсно роз'єднала політичні сили України.

На початку січня 1919 р. у Києві відбувся IV з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), який ухвалив рішення про скликання парламенту та вибори органів місцевого самоврядування.

Перша сесія Трудового Конгресу (Парламенту) відбулася 23–28 січня 1919 р. у Києві, куди прибуло понад 400 з 593 депутатів,

передбачених виборчим законом.

Трудовий Конгрес підтримав демократичний устрій в Україні, передавши тимчасову законодавчу та виконавчу владу Директорії, і проголосив загальне виборче право для майбутнього українського парламенту.

Рішення Трудового Конгресу значно вплинуло на умови, в яких відбувався наступ Червоної Армії на Київ, що почався у січні 1919 р. Це зміцнило позиції прихильників співпраці з Антантою та антибільшовицькі настрої в Директорії. 16 січня 1919 р., коли майже вся Лівобережна Україна була окупована більшовицькими військами, Директорія оголосила війну радянській Росії. 2 лютого Директорії довелося залишити Київ і відправитися до Вінниці. Того ж дня відбулася нарада, на якій ухвалили рішення про узгодження з Антантою. Директорія розпочала переговори з командуванням французьких військ в Одесі. Французи висунули умови: відступ В. Винниченка та С. Петлюри з Директорії, створення 300-тисячної армії і підпорядкування її союзному командуванню, передача залізниць та фінансів України під контроль Франції, а також звернення до останньої з проханням встановлення французького протекторату над Україною. Питання про державну незалежність України повинно було бути вирішеним на майбутній Паризькій мирній конференції.

Директорія змушена була йти на компроміс. Володимир Винниченко оголосив про свій вихід з Директорії і невдовзі залишив Україну назавжди, виїхавши за кордон. Симон Петлюра повідомив про тимчасове припинення своєї участі в партії, однак зазначив: «Я не можу ухилитися від виконання своїх обов'язків перед Батьківщиною, як син свого народу, і буду, доки це можливо, залишатися й працювати при державній справі».

Переговори з французами ускладнилися. У березні стало відомо, що Антанта не має змоги розпочати широкомасштабні воєнні дії в Україні. У зв'язку з радянською агітацією її війська почали розпадатися. У березні під тиском Червоної Армії вони відступили з Миколаєва та Херсона, а в квітні – з Одеси.

6 квітня 1919 р. на нараді в Рівному було ухвалено рішення щодо створення нового соціалістичного уряду під керівництвом Бориса Мартоса. Це свідчило про зрив орієнтації на Антанту. Новий уряд закликав усі політичні сили не допустити чужинців до знищення рідного краю.

Уряд спробував поєднати демократичну систему з радянською та обіцяв селянам провести справедливую земельну реформу, а робітникам –

допомогти у відновленні роботи на фабриках та заводах. Але ці плани не здійснилися.

У квітні війська Директорії під ударом радянських військ відступили до Східної Галичини та частково до Румунії. У травні 1919 р. польська армія розпочала наступ проти Директорії в Східній Галичині. Кінець травня – майже повна втрата території Директорії. У цей критичний момент армію УНР вдалося реорганізувати, і на початку червня вони здійснили протистояння радянським військам у Правобережній Україні.

20 червня 1919 року підписали договір про припинення воєнних дій з Польщею, що стало важливим дипломатичним кроком УНР, оскільки це звільнило їх від потреби воювати на двох фронтах. Але в липні поляки і росіяни відновили бойові дії. 15 липня 1919 р. війська Директорії об'єдналися з Українською галицькою армією, створивши Штаб головного отамана. Це дало змогу розпочати наступ: на Київ проти більшовиків та на Одесу проти Денікіна. Обидва походи завершилися поразкою, і до листопада 1919 р. Директорія втратила майже всю територію України.

2 грудня 1919 р. уряд закликав український народ до партизанської боротьби. 6 грудня армія УНР розпочала рейд по денікінських тилах, відомий як «зимовий». Цей похід стимулював українців боротися з більшовиками і денікінцями. «Зимовий похід» завершився 6 травня 1920 року. Наддніпрянська Україна після розгрому Денікіна повернула радянську владу, а Західна Україна опинилася під окупацією польської армії.

У березні–квітні 1920 р. українська делегація провела напружені переговори з польським урядом, що завершилися укладенням Варшавського договору 22 квітня 1920 р. Цей договір визнавав Директорію УНР на чолі з головним отаманом С. Петлюрою верховною владою УНР, а також обіцяв Польщі не укладати жодних угод з країнами, що ворогували з Україною. Польща також визнавала право УНР на територію східніше польського кордону 1772 р. Однак це означало, що Україна змушена була поступитись своїми територіями в обмін на незалежність. До Польщі приєдналися Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частини Полісся і Волині.

Відповідно до умов Варшавського договору, об'єднані польсько-українські збройні сили в кінці квітня 1920 р. розпочали наступ на більшовиків. 6 травня вони здобули Київ, але радянське командування пізніше змогло перегрупувати свої сили і завдало поразку спільним польсько-українським військам.

12 жовтня 1920 р. між польською та радянською сторонами було укладено перемир'я. Проте польський уряд зрадив Україну, залишивши армію УНР безпомічною. 21 листопада армія УНР після важких боїв з більшовиками відступила за Збруч і була інтернована польськими військами. 18 березня 1921 р. у Ризі було підписано Ризький мирний договір між Польщею та радянською Росією. За цим договором Польща визнала УСРР і зобов'язалась не допускати антибільшовицьких сил та уряду УНР на свою територію.

Як наслідок, правобережна Україна була поділена: Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся потрапили до складу Польщі, а Східна Волинь – до складу радянської України.

Ризький мирний договір став кінцем існування УНР, боротьба за яку тривала чотири роки. Хоча Українська держава не змогла закріпитись, її існування мало значний вплив на подальшу долю української національної державності.

Після падіння гетьманського уряду законодавча і виконавча влада в Україні були представлені Директорією Української Народної Республіки.

5 січня 1919 р. було ухвалено Інструкцію для виборів на Конгрес трудового народу України, де заплановано перше засідання на 22 січня 1919 р. Цей орган містив у собі представників робітників, селян та трудової інтелігенції, хоча й не міг називатися загально-представницьким, він більше відповідав принципам парламенту через територіальне представництво.

28 січня 1919 р. на останньому засіданні Конгресу було ухвалено «Закон про форму влади на Україні», який передавав усю владу Директорії «до скликання наступної сесії Трудового Конгресу». Цей закон передбачав, що Директорія мала право ухвалювати закони, які потребували затвердження на наступній сесії Конгресу.

Директорія мала право формувати комісії з числа делегатів для нагляду за різними сферами держави, які спрощували законодавчий процес. Проте їх функції були не чітко визначені.

14 лютого 1920 р. ухвалено новий «Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР», який передбачав утворення передпарламенту під назвою Державна народна рада не пізніше 1 травня 1920 р. До його створення Директорія мала право виконувати свої повноваження через Раду народних міністрів, однак цей закон не був підтверджений С. Петлюрою, який на той час очолював Директорію.

Послідовні закони «Про тимчасове управління та порядок

законодавства в УНР» та «Про Державну народну раду УНР», ухвалені С. Петлюрою 12 листопада 1920 р., вказували на перехід від парламентської до президентсько-парламентської форми правління. Ці закони поділяли владу між Директорією, Державною народною радою та Радою народних міністрів.

На той час Директорія повністю ототожнювалась з її Головою. До його компетенції входило схвалення ухвалених Державною народною радою призначень та звільнень. Голова Директорії також відповідав за призначення Голови та членів Ради народних міністрів.

Державна народна рада була запланована як орган законодавчої влади та контролю за діяльністю Ради народних міністрів. Вона складала державний бюджет, здійснювала контроль за його виконанням, затверджувала міжнародні угоди, оголошувала стан війни та багато іншого.

Проте компетенція Ради народних міністрів, яка була підзвітна перед Державною народною радою, залишалася неоформленою. У законах не визначалося повноваження та місце уряду в системі виконавчої влади.

У день оголошення Декларації Директорія затвердила Раду народних міністрів, передавши їй завдання, визначені у Декларації. Проте поділу компетенції між Директорією та Радою народних міністрів не відбулось.

Статус Ради народних міністрів як виконавчого органу закріпив «Закон про форму влади на Україні». Рада народних міністрів затверджувалася Директорією та була підзвітна перед нею. Інші повноваження цього органу не були чітко визначені, що вказувало на невизначеність відносин між Директорією та принципом поділу влади. Конгрес дав Раді народних міністрів завдання підготувати вибори майбутнього Сейму України, чий повноваження також не були чітко визначені.

14 лютого 1919 р. Директорія затвердила тимчасовий закон «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці», де ще раз спробувала розмежувати правовий статус Директорії та Уряду.

Конгрес трудового народу був останньою спробою Директорії встановити основи державного будівництва в Україні. На цьому шляху до парламентаризму, який почався ще за часів Центральної Ради, завершився. Політичні обставини не дозволили Директорії втілити навіть те, що було започатковано Конгресом.

Система центрального управління залишилася без змін.

Міністерства були поділені на відділи та департаменти, які запровадила Центральна Рада.

Отже, після застосування досвіду Центральної Ради владу на місцях представляли волостеві, повітові та губернські комісари, яких призначала Директорія. Вони мали реальну владу в провінціях. Деякі губернії відновили роботу дореволюційних органів місцевого самоврядування – земські зібрання та управи, міські думи та управи. Майже всюди діяли ради робітничих і селянських депутатів⁵⁹.

Таким чином, виникнення Центральної Ради позначило початок нового етапу українського державотворення. Вона виникла як «представницький орган всієї української людності», але з часом перетворилася на найвищий законодавчий орган, що став центром політичного та державного життя України. Головним досягненням Української революції на першому етапі стало створення Української Народної Республіки, чий державний статус перейшов від «автономної частини майбутньої федеративної Росії» до «самостійної, незалежної, вільної суверенної держави українського народу» протягом листопада 1918 року – січня 1919 року. Процес будівництва держави супроводжувався широкою національною демократією й гуманізмом, але у розбудові УНР виявилися помилки й непослідовність, особливо в реформуванні системи державного управління, місцевого самоврядування, створенні національних збройних сил та судових органів.

Процес державного будівництва було переважно здійснено правовим шляхом через ухвалення Центральною Радою універсалів та законів, які визначали основні напрями розвитку української демократії. Конституційні норми регулювали важливі аспекти державного устрою, громадянство, міжнаціональні відносини та державні символи. Україна стала першою незалежною, демократичною, парламентською державою, де влада була поділена на законодавчу, виконавчу й судову. Громадянам було надано широкі права й свободи, скасовано смертну кару, а кожній нації, що проживала на території України, гарантувалося право на національну автономію. Значне місце у законодавстві цього періоду займали закони соціально-економічного спрямування. Були розпочаті широкі соціальні реформи, а гуманістичний принцип був визначальним для розвитку як державного, так і цивільного, адміністративного, трудового, судового та кримінального права.

Встановлення радянської влади за зразком і підтримкою Росії в

⁵⁹ Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-е вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2007. 471 с.

Україні призвело до утворення диктатури пролетаріату та найбільшого селянства, інтеграції більшовицької партії у владу, що стало визначальним чинником державного устрою. Умови громадянської війни та іноземної інтервенції спричинили формування нелегітимних надзвичайних органів влади та органів захисту більшовицького режиму, які здійснювали функції оборони й придушення опору класових супротивників⁶⁰.

Контрольні питання до теми 7

1. Що було основною метою Центральної Ради?
2. Як еволюціонував статус Центральної Ради ?
3. Чим характеризувався початок радянського державного і правового будівництва на теренах України у грудні 1917 – березні 1918 років?
4. Охарактеризуйте право на українських землях періоду початку радянського державного і правового будівництва.
5. Які принципи побудови Української держави були визначені «Законами про тимчасовий державний устрій України»?
6. Якими повноваженнями наділявся Гетьман згідно з «Законами про тимчасовий державний устрій України»?
7. Коли і за яких умов було створено Українську Національну Раду?
8. Етапи становлення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

⁶⁰Іванов В. М. Зазнач. твір.

Тема 8

УРСР У СКЛАДІ СРСР. ДЕРЖАВНИЙ І СУСПІЛЬНИЙ ЛАД НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: військові трибунали, КП(б)У, кодифікація радянського права, «надзвичайне трудове законодавство», тоталітарно-репресивний режим, РНК, СРСР.

8.1. Встановлення та зміцнення радянської влади в Україні. Конституція УСРР 1919 р.

У період Української революції (1917–1921 рр.) відбувалось створення державно-правових структур. Відновлення радянської влади в країні ініціювали більшовики, які у липні 1918 року в Москві провели з'їзд КП(б)У, організувавши тим самим Комуністичну партію (більшовиків) України, яка спочатку була регіональним підрозділом російської комуністичної партії більшовиків.

З урахуванням революційних подій у Німеччині питання відновлення радянської влади в Україні стало надзвичайно актуальним. Зокрема, наприкінці листопада 1918 року в Курську (Росія) створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України з метою відновлення радянської влади. 29 листопада 1918 року уряд оприлюднив маніфест, де повідомлялося про усунення від влади гетьмана Павла Скоропадського та перехід влади до Рад.

6 січня 1919 року Україна оголосила себе Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). З цього часу уряд став іменуватися Радою народних комісарів УСРР (РНК УСРР). Більшість території України до травня 1919 року опинилася під контролем радянської влади.

Значну роль у державному будівництві відіграв III Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який відбувся 6–10 березня 1919 року в Харкові. З'їзд об'єднав 1719 делегатів з вирішальним голосом та 63 делегати з дорадчим голосом. Радянські депутати були найбільшою фракцією. На порядку денному з'їзду були питання, що стосувалися діяльності уряду, військових та

продовольчих аспектів, земельної реформи, української радянської Конституції, виборів Центральної виконавчої комісії рад України.

На III Всеукраїнському з'їзді рад було ухвалено вирішальне рішення стосовно першої Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), яка визначила державний устрій країни. Ухвалена 10 березня 1919 року на з'їзді ця Конституція була остаточно затверджена на засіданні Всеукраїнського центрального виконавчого комітету 14 березня 1919 року. Заснована на основі Конституції російської Федеративної Радянської Республіки 1918 року, Конституція УСРР 1919 року відображала програмні положення марксизму-ленінізму щодо соціалістичної революції та диктатури пролетаріату.

У статті 2 цієї Конституції вказувалося, що головною метою диктатури пролетаріату було перехід від буржуазного ладу до соціалізму через проведення соціалістичних реформ і придушення контрреволюційних намірів з боку заможних класів. Спеціальний розділ Конституції був присвячений системі органів влади та управління республіки.

Згідно зі статтею 7 Конституції УСРР 1919 р., центральними радянськими органами влади були Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет і Раду народних комісарів. Конституція чітко визначала компетенцію цих органів. Найвищою владою в УСРР оголошувався Всеукраїнський з'їзд рад, який мав повноваження вирішувати всі питання, віднесені Конституцією до компетенції центральних органів влади УСРР, і відігравав роль в ухваленні стратегічних рішень у сфері соціально-економічного і державного будівництва.

Відповідно до Конституції, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет як найвищий орган державної влади мав повноваження встановлювати основи організації збройних сил, вирішувати питання соціалістичного будівництва у сфері економіки, затверджувати бюджет та розподіл державних доходів між центральною та місцевою владою, видавати законодавство щодо виборів та організації місцевих радянських органів влади. Основний закон УСРР 1919 р. передбачав, що Всеукраїнський з'їзд рад та ВУЦВК мали всю повноту влади в республіці.

Згідно з Конституцією, в уряді функціонувала Рада народних комісарів (РНК), що мала повноваження розглядати всі законодавчі питання. Однак РНК могла вирішувати окремі питання лише за зазначеним уповноваженням Всеукраїнського центрального

виконавчого комітету (ВУЦВК). Питання, що належали до виключної компетенції Всеукраїнського з'їзду Рад або ВУЦВК, не передавалися на розгляд РНК. Функціонування окремих галузей управління покладалося на народні комісаріати УСРР.

Структура, компетенція та утворення місцевих органів влади були визначені Конституцією УСРР 1919 р., яка також закріплювала основні принципи радянської виборчої системи. Місцеві органи влади містили у собі ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (міські і сільські) та вибрані ними виконавчі комітети (виконкоми), а також з'їзди рад (губернські, повітові і волосні) і вибрані ними виконавчі комітети (виконкоми) (згідно зі ст. 18 Конституції).

Розділ III Конституції УСРР 1919 р. містив «Декларацію прав і обов'язків працюючого і експлуатованого народу України», в якій визначалися права і свободи цього народу. Організація та функціонування радянських органів влади та управління були закріплені в конституційній формі.

Проте в умовах активної боротьби за владу в Україні та впровадження політики «військового комунізму» урядом більшовиків конституційним органам влади та управління приділяли мало уваги. Особливу увагу приділяли репресивним органам. Тож у грудні 1918 р. була утворена Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Положення про ВУНК та її місцеві комісії були затверджені Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом 30 травня 1919 р. ВУНК та її місцеві комісії здійснювали боротьбу, використовуючи методи «червоного терору», передусім з політичними опонентами радянської влади.

У цей період історії удосконалювалась система радянських судів. Наприкінці лютого 1919 року було схвалено Тимчасове положення про народні суди та революційні трибунали УСРР. Судові радянські органи мали завдання придушувати тих, хто протестував проти політики радянської влади.

З метою протидії злочинності і підтримання громадського порядку були ухвалені закони, спрямовані на організацію та функціонування міліції. Наприклад, у лютому 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд ухвалив декрет про будівництво радянської міліції на всій території республіки. Наркомат внутрішніх справ УСРР у середині 1919 р. розробив Інструкцію про організацію робітничо-селянської міліції. У червні 1919 р. Рада народних комісарів ухвалила постанову про залізничну міліцію. Окрім того, функціонували річкова, морська та

промислова міліція.

Організація радянських збройних сил почалася після ухвалення Тимчасовим робітничо-селянським урядом «Положення про робітничо-селянську Червону Армію» у грудні 1918 р. Ця армія була засобом диктатури пролетаріату і мала класовий характер.

Дії радянського державного апарату, спрямовані на впровадження політики «воєнного комунізму» зі зміною власності, централізацією управління та примусовою працею, призвели до загострення внутрішньополітичної та економічної ситуації в УСРР. Це викликало поширення антибільшовицького та антирадянського руху в Україні. За цих умов розпочалася селянська війна проти більшовицької влади, а під натиском білогвардійських військ Денікіна та об'єднаної армії УНР в Україні відбувся другий зрив радянської влади.

У кінці 1919 р. та на початку 1920 р. українське радянське управління відновлювалося через революційні комітети. Наприклад, 11 грудня 1919 р. у Москві, об'єднавши Президію ВУЦВК і РНК УСРР, було утворено Всеукраїнський революційний комітет, що мав вищу законодавчу та виконавчу владу. 22 грудня 1919 р. Всеукрревком припинив «Тимчасове положення про організацію Радянської влади на Україні», і передбачалося утворення губернських і повітових ревкомів. Однак у лютому 1920 року, завершивши свою роботу, Всеукрревком зупинився. Після цього ВУЦВК і РНК УСРР почали відновлення повноважень, розпочавши формування місцевих рад. Рішення Президії ВУЦВК від 25 лютого 1920 р. стосувалося проведення повсюдних виборів до Рад та участі на IV Всеукраїнському з'їзді рад.

Від лютого до квітня 1920 р. в Україні пройшли вибори до місцевих рад, відповідно до Конституції УСРР 1919 р. Цей етап завершився обранням делегатів на IV Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся у Харкові 16–20 травня 1920 р. IV Всеукраїнський з'їзд обрав новий склад Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у складі 82 членів та 44 кандидатів у члени ВУЦВК. На першому засіданні ВУЦВК було затверджено новий склад Ради народних комісарів УСРР.

Упродовж 1920 р. відбулися зміни в організації та діяльності радянських судових та каральних органів. Наприклад, 17 березня 1920 р. ВУЦВК затвердив Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (Цупнадком). Цей орган очолював начальник, якому безпосередньо підпорядковувалися усі надзвичайні комісії на території України. Він призначався Радою народних комісарів УСРР та підпорядковувався їй.

Цупнадком був засобом для придушення ідеологічних супротивників більшовицької верхівки в Україні. Також у жовтні 1920 року Раднарком УСРР ухвалив положення «Про народні суди», що регулювало організацію та діяльність губернських рад народних суддів та визначало склад народного суду під час розгляду кримінальних справ.

Отже, до кінця 1920 р. радянський державний апарат остаточно закріпився на території України і складався не лише з конституційних, але й неконституційних органів, таких як Цупнадком, комітети бідноти (комбіди), комітети незаможних селян (комнезами)⁶¹.

8.2. Утворення СРСР та його остаточне юридичне оформлення

У серпні 1922 р. урядом РРФСР була створена спеціальна комісія, мета якої полягала в розробці основ об'єднання республік у нових умовах. У вересні 1922 р. комісія ухвалила запропонований Й. Сталіним «Проект резолюції про взаємовідносини з незалежними республіками». Цей проект передбачав вступ Української, Білоруської, Грузинської, Вірменської та Азербайджанської Радянських Республік до складу російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки на автономних засадах. У межах цього об'єднання передбачалося створення центральних органів управління: Центральний виконавчий комітет, Раднарком, Рада праці та оборони РРФСР, які повинні були стати вищими загальнофедеральними органами уніфікованої союзної держави.

Однак проект автономізації, що його запропонував В. Ленін, був змінений після того, коли Й. Сталін вже почав виявляти лінію знехтування національними інтересами. Для правового оформлення створення союзної держави був скликаний I з'їзд рад СРСР, який відбувся 30 грудня 1922 р. в Москві. На з'їзді з російської Федерації було присутніх 1727 делегатів, з України – 364, із Закавказької Федерації – 91, з Білорусії – 33 (всього 2215). За етнічним складом делегатів росіяни становили 62,5 %, українці – 8 %, білоруси – 1,1 %, кавказькі національності – 4,5 %, євреї – 10,8 %, тюркські національності – 4,7 %, латиші та естонці – 3,4 %, інші національності – 4 %. Це свідчило про переважання росіян серед делегатів, що не відповідало демографічній структурі республік. Інші факти також

⁶¹Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. Значч. твір.

підтверджували порушення наявних етнічних пропорцій, наприклад низька кількість українців.

На порядку денному з'їзду було три питання: розгляд Декларації про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та вибори Центрального виконавчого комітету СРСР. Доповідь про утворення СРСР була викладена Й. Сталіним, в якій він обґрунтовував мету об'єднання республік для відновлення національної економіки та вирішення проблем, які виникли протягом п'ятирічного періоду існування радянської влади. Однак політичні аспекти та розподіл функцій між Союзом і республіками не були висвітлені в доповіді. Закінчив свою доповідь Й. Сталін наданням повного тексту Договору про утворення СРСР.

Текст Договору, який обговорювався на I з'їзді рад СРСР, містив положення, що певною мірою гарантували республікам широкі права, проте саме поняття «суверенітет» в ньому відсутнє. Там було зазначено, що ЦВК Союзу має право скликати надзвичайні з'їзди рад СРСР за власним рішенням або за вимогою не менше двох республік. Засідання ЦВК Союзу й сесії його Виконавчого комітету повинні були проводитися у столицях союзних республік. ЦВК Союзу обирався відповідно до кількості союзних республік та інших складових частин.

Проте, на думку деяких державних діячів того часу, Договір про утворення СРСР суттєво обмежував права республік. Голова Раднаркому України Х. Раковський виступив на з'їзді проти посилення централізму та знехтування правами республік. Він пропонував відібрати дев'ять десятих прав у союзних комісаріатів (з 1946 р. – міністерства) та передати їх республікам.

Створення нової союзної держави вимагало ухвалення нової Конституції. Основою першої загальносоюзної Конституції були Декларація та Договір про утворення СРСР. Принципи, викладені в них, мали бути відображені у загальносоюзній Конституції, розробку якої I Всесоюзний з'їзд рад доручив провести ЦВК СРСР з обов'язковим врахуванням думок вищих органів державної влади союзних республік.

Перша сесія ЦВК СРСР першого скликання зобов'язала обрану нею Президію підготувати до чергової сесії ЦВК СРСР проекти Положень про наркомати СРСР, Раду народних комісарів і Раду праці та оборони СРСР, про ЦВК СРСР і його членів, проекти державного прапора і герба СРСР. Також ухвалено постанову про тимчасову передачу Всеросійському ЦВК і Президії ВЦВК усіх повноважень видання декретів і постанов, обов'язкових для всієї території СРСР, аж

до затвердження Конституції СРСР черговою сесією ЦВК СРСР і остаточного встановлення на її основі структури, повноважень та функцій загальносоюзних органів державної влади і управління.

Для виконання рішень першої сесії ЦВК СРСР і підготовки проєктів основних розділів загальносоюзної Конституції, Президія ЦВК СРСР утворила 10 січня 1923 р. шість комісій: із розроблення Положень про Раду народних комісарів, комісію Ради праці та оборони СРСР, бюджету, комісію з Положень про Верховний суд і Об'єднане державне політичне управління, комісію щодо затвердження державного прапора і герба СРСР, комісію щодо розроблення Положення про ЦВК СРСР і його членів, проєкту організації наркоматів СРСР і персонального складу їх колегій.

Перше засідання комісії розроблення Положень про Раду народних комісарів, Раду праці та оборони СРСР відбулося 13 січня 1923 р. На ньому була створена підкомісія для підготовки Конституції та проєктів окремих положень. Воночас Президія ЦВК СРСР звернулася до ЦВК усіх союзних республік з проханням додатково розглянути та обговорити проєкт Декларації та Договору про утворення СРСР і надіслати зауваження та міркування до конституційної комісії ЦВК СРСР. Протягом січня–лютого 1923 року комісії Президії ЦВК і відповідні конституційні комісії ЦВК союзних республік провели значну роботу з підготовки проєкту Конституції, проте виникли серйозні суперечності щодо змісту окремих статей та положень.

Прихильники автономізації продовжували активно виступати проти повного забезпечення суверенних прав республік. Один із прикладів цього став проєкт Конституції, розроблений комісією Верховної центральної влади Країни Рад і взятий за основу підкомісією Центрального виконавчого комітету рад Радянської Соціалістичної Республіки. Цей проєкт містив положення, які передбачали несанкціоноване розширення компетенції загальносоюзних органів внаслідок відповідного звуження компетенції органів союзних республік. Це свідчило про те, що утворення СРСР, як було зазначено навіть на XII партійному з'їзді (червень 1923 р.), розглядалося значною частиною радянських чиновників як крок не до створення союзу рівноправних державних одиниць, призначеного забезпечити вільний розвиток національних республік, а як початок утворення «єдиного-неподільного». Х. Раковський надіслав до конституційної комісії ЦВК проєкт, в якому пропонував зведення компетенції загальносоюзних державних органів до мінімуму, збереження наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі в союзних республіках, а також ухвалення

замість загальносоюзної Конституції договору між союзними республіками.

Друга сесія Центрального виконавчого комітету СРСР першого скликання 6 липня 1923 р. затвердила і ввела в дію першу Конституцію СРСР. Остаточне затвердження відбулося на II Всесоюзному з'їзді рад 31 січня 1924 р., завершивши процес конституційного оформлення єдиної союзної держави. На з'їзді були присутні 2 124 делегати, з них 1 540 осіб мали право голосу. За національністю росіяни становили 61 %, українці – 12 %, білоруси – 2 %, представники народів Закавказзя – 12 %, інші – 13 %.

Конституція СРСР 1924 р. закріплювала за кожною республікою формальне право вільного виходу із Союзу Радянських Соціалістичних Республік і відкривала доступ до СРСР усім радянським республікам, що існують і можуть утворитися, визначала структуру та компетенцію органів державної влади СРСР та союзних республік, а також принципи відносин між органами СРСР та органами союзних республік. Перша загальносоюзна Конституція містила два розділи: Декларація про утворення СРСР та Договір про утворення СРСР. Декларація містила причини об'єднання республік в союзню державу, принципи їх об'єднання – добровільність, рівноправність, збереження за кожною республікою суверенності та вільного виходу з СРСР, що мали декларативний і пропагандистський характер.

Договір містив одинадцять глав: Про предмети відання верховних органів влади (ст. ст. 1–2); Про суверенні права союзних республік і про союзне громадянство (ст. ст. 3–7); Про з'їзд рад СРСР (ст. ст. 8–12); Про Центральний виконавчий комітет СРСР (ст. ст. 13–28); Про Президію ЦВК СРСР (ст. ст. 29–36); Про Раду народних комісарів СРСР (ст. ст. 37–42); Про Верховний суд СРСР (ст. ст. 43–48); Про Народні комісаріати СРСР (ст. ст. 49–60); Про Об'єднане державне політичне управління (ст. ст. 61–63); Про союзні республіки (ст. ст. 64–69); Про герб, прапор і столицю СРСР (ст. ст. 70–72).

Згідно з Конституцією, СРСР вирішував питання щодо зовнішніх відносин та зовнішньої торгівлі, оголошення війни та укладення миру, керівництва збройними силами, планування народного господарства, управління транспортом та зв'язком, питання щодо бюджету, грошової та кредитної системи, землекористування, судоустрою та законодавства, освіти і охорони здоров'я.

Право на встановлення і зміну основних принципів Конституції належало з'їздові рад СРСР. Суверенітет союзних республік обмежувався тим, що Союз РСР мав контроль над деякими

повноваженнями, які належали до його компетенції. У межах цього обмеження кожна республіка фактично мала право на самовизначення, але залишалась в межах формального права на вихід і її територію не можна було змінювати без її згоди. Для громадян усіх союзних республік існувало єдине союзне громадянство, тобто кожен громадянин республіки також був громадянином СРСР. Однак обмеження владних повноважень республік вважалися добровільними.

Розділення компетенції між Союзом РСР і союзними республіками, яке нібито мало запобігти централізації управління, насправді додавало положень, що зміцнювали централізацію. Наприклад, якщо в Договорі зазначалося про «зміни зовнішніх кордонів», то в Конституції СРСР це розширювалося на «зміни кордонів між союзними республіками». Крім того, у Конституції містились положення, що обмежували права союзних республік.

Унаслідок управлінських заходів Й. Сталіна та реалізації його принципів адміністративно-командної системи влади стало очевидним, що права народів і республік були ігноровані, що вибірково обмежувало їх суверенітет.

Конституція СРСР 1924 р. визначала Всесоюзний з'їзд рад як найвищий орган влади, обираючи його депутатів відповідно до кількості виборців у містах і губерніях. У разі відсутності з'їздів, Центральний виконавчий комітет був вищим органом влади. Центральний виконавчий комітет утворював Президію, що об'єднувала Союзну раду і Раду національностей.

Уряд СРСР, або Рада народних комісарів, формувався у складі голови Ради, його заступників і десяти наркомів. Народні комісаріати керували окремими галузями управління. П'ять з них були загальносоюзними, п'ять – об'єднаними. Загальносоюзні наркомати діяли в союзних республіках через уповноважених, підпорядкованих наркоматам СРСР, тоді як об'єднані наркомати співпрацювали із союзно-республіканськими. Усі інші галузі управління належали до компетенції союзних республік.

Поза цими наркоматами до Ради народних комісарів союзних республік входили республіканські наркомати з дорадчим голосом. Така організація структури влади забезпечувала функціонування керівних органів у союзних республіках.

Створення СРСР та ухвалення загальносоюзної Конституції привели до значних змін у правовому стані об'єднаних республік, що вимагало внесення змін у їхні Конституції. Згідно зі ст. 5 Конституції СРСР 1924 р., союзні республіки були зобов'язані узгодити свої

конституції з Конституцією СРСР. У 1925 р. в РРФСР, ЗРФСР та 1927 р. в БРСР були ухвалені нові конституції, а в Україні до існуючої Конституції УРСР 1919 року були внесені зміни і доповнення. Нову Конституцію УРСР було затверджено на XI Всеукраїнському з'їзді рад у травні 1929 року.

Конституція СРСР 1924 р. діяла протягом 13 років і зазнавала змін і доповнень у зв'язку з приєднанням нових союзних республік до складу СРСР та розширенням господарсько-організаторської діяльності радянської держави.

У 1936 р. була ухвалена так звана сталінська Конституція СРСР, на основі якої була ухвалена нова Конституція України 1937 р. Остання, крім реформування державного апарату республіки, встановила загальне, пряме і рівне виборче право при таємному голосуванні. Однак такі приписи були здебільше декларацією – умови тогочасної командно-адміністративної системи мали лише пропагандистський характер, оскільки реальна влада перебувала у руках партійних функціонерів, що часто не враховували українські національні прагнення та активно просували русифікацію українського життя.

Хоча радянська влада пропагувала ідеї світового соціалізму та демократизації, насправді УРСР не була ні правовою, ні демократичною державою, а була повністю залежною від Москви, так само як і всі інші радянські республіки.

8.3. Органи влади та управління радянської України

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) та ухвалення союзної Конституції суттєво змінили структуру органів влади і управління в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР).

На початку 1920-х рр.в Конституція УСРР 1919 р. визначала структуру органів влади. Серед них були Всеукраїнський з'їзд рад, Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК), Президія ВУЦВК та Рада народних комісарів (РНК).

Всеукраїнський з'їзд рад розглядав ключові питання економічного розвитку, транспорту, торгівлі, культурної політики тощо, а його рішення мали вагу закону. Починаючи з 1926 р. змінилася періодичність його скликання – відтоді з'їзди збиралися один раз на два роки замість річної сесії.

ВУЦВК був вищим органом влади між з'їздами рад. Після

ухвалення Конституції СРСР 1924 р. Положенням про ВУЦВК від 12 жовтня 1924 р. було врегульовано порядок його обрання, термін повноважень та регулярність проведення сесій (тричі на рік).

Президія ВУЦВК була в ролі виконавчого, законодавчого та розпорядчого органу влади УСРР між сесіями Всеукраїнського з'їзду рад. Її функції та склад визначалися наказом про порядок роботи Президії ВУЦВК від 1 липня 1926 р., який передбачав створення Малої президії ВУЦВК для підготовки питань до засідань та організації їх проведення.

У зв'язку із затвердженням Конституції СРСР у 1924 р. було ухвалено нове Положення про Раду народних комісарів УСРР. Це положення чітко визначало склад РНК, який містив голову, його заступників, голову Вищої ради народного господарства, уповноважених наркоматів СРСР при УСРР та народних комісарів. Ця тенденція до командно-адміністративної системи підсилювала виконавчу владу за рахунок законодавчої, дозволяючи РНК розглядати й ухвалювати нормативні акти, вирішувати ключові державні питання.

У складі УСРР існувало 16 народних комісаріатів за Конституцією 1919 р. Після ухвалення Конституції СРСР 1924 р. вони були поділені на загальносоюзні, об'єднані та самостійні (культурні). Фактично до УСРР належало 6 самостійних (культурних) наркоматів: внутрішні справи, землеробство, юстиція, освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення. Об'єднані наркомати були під подвійним підпорядкуванням – відповідного об'єданого наркомату СРСР та ВУЦВК УСРР. Всього було 5 об'єднаних наркоматів: Вища рада народного господарства, фінанси, праця, робітничо-селянська інспекція, внутрішня торгівля. До загальносоюзних належали: військово-морські справи, зовнішня торгівля, закордонні справи, пошти і телеграфи, транспорт. У 1924 р. було затверджено Загальне положення про народні комісаріати УСРР, а в 1927–1929 рр. було ухвалено кілька положень про окремі наркомати, які детально визначали їх повноваження, обов'язки та структуру.

Процес утвердження рад розвивався від центру до місцевості. Партійне керівництво прийшло до висновку, що жодна система, краща за ту, через яку можна ефективно управляти суспільством, існувати не може. Місцеві ради та виконкоми визнавалися єдиними повноважними органами державної влади на місцях.

Вагоме значення в місцевому управлінні відігравали комітети незаможних селян, відомі також як «комнезами». Часто на селах вони ставали основними органами радянської влади, фактично заміщуючи

діяльність сільських рад. У травні 1922 р Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) ухвалив Закон про комнезами, який встановлював їх права та обов'язки за умов нової економічної політики. Цим законом комнезамам було розширено адміністративні повноваження.

Обов'язками комнезамів були: участь у боротьбі з контрреволюцією та організація охорони порядку; підтримка уряду в проведенні соціалістичного землеустрою; сприяння органам радянської влади в проведенні різних державних функцій; підтримка господарського будівництва та активна участь у кооперації.

Отже, об'єднання незаможних селян ставило перед собою завдання: захищати політичні та економічні інтереси сільського населення та сприяти будівництву держави на селі.

Проте з часом комнезами, які були спочатку створені як допоміжні органи для установа радянської влади на селі, виконали свої завдання, і їхні дії почали конфліктувати з роботою сільських рад. У листопаді 1925 р. ВУЦВК та РНК ухвалили декрет «Про комітети незаможних селян УСРР», який перетворив комнезамів у добровільні громадські організації, що захищали інтереси сільської бідноти.

У 1925 р. було ухвалено низку законів, які визначали права та обов'язки всіх місцевих органів державної влади. Серед них основні: Положення про окружні з'їзди рад і окружні виконавчі комітети, Положення про районні з'їзди рад і районні виконавчі комітети, Положення про сільські ради, Положення про міські і селищні ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Партійна влада надавала особливе значення розвитку сільських рад.

2 жовтня 1927 р. ВУЦВК ухвалив нове Положення про сільські ради, за яким вони стали найвищими органами влади на своїх територіях. Водночас було затверджено нове Положення про міські ради, яке надало міським радам право складати міські бюджети та управляти кредитами⁶².

⁶²Музиченко П. П. Зазнач. твір.

8.4. Створення основ радянського права

Формування радянської правової системи в Україні було особливим через те, що вона розвивалася як єдина система права, що виростала з більшовицької Росії. Це означало адаптацію законодавства однієї держави до умов іншої. У разі відсутності відповідних правових норм основним джерелом права використовувалася революційна свідомість. Перевага революційної свідомості над іншими джерелами права базувалася на психологічній теорії права того часу, де основним аспектом правової дійсності вважалася саме свідомість про право, а не самі правові норми та відносини.

Було створено низку кодексів та інших законодавчих актів в Україні, таких як Цивільний кодекс (1922 р.), Земельний кодекс (1922 р.), Кодекс законів про працю (1922 р.), Кодекс законів про народну освіту (1922 р.), Кримінальний кодекс (1922 р.), Кримінально-процесуальний кодекс (1922 р.), Закон про ліси (1923 р.), Цивільно-процесуальний кодекс (1924 р.), Тимчасові будівельні правила (1924 р.), Ветеринарний кодекс (1925 р.), Виправно-трудоий кодекс (1925 р.), Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану (1926 р.), Адміністративний кодекс (1927 р.).

Після утворення СРСР на території України стали діяти загальносоюзні законодавчі акти. Органи влади й управління Союзу партій комуністів повинні були ухвалювати правові акти в межах, передбачених Конституцією СРСР 1924 року.

Цивільне право, передусім, закріплювало зосередження основних засобів виробництва в руках Радянської держави.

До ухвалення Конституції УСРР 1937 року закони могли ухвалювати Всеукраїнський з'їзд рад, ВУЦВК, Президія ВУЦВК і Раднарком УСРР.

Ця різноманітність законодавчих органів призводила до певних нерівностей в їхній діяльності. Всеукраїнські з'їзди рад з часом унаслідок адміністративно-командної системи управління стали все більше перетворюватися в органи з декоративною роллю, і їхні рішення переважно мали загальний характер. Так само, хоча в меншому розмірі, з початку 1930-х рр. змінювалася законодавча діяльність ВУЦВК. Основну роботу у сфері законодавства зосереджували в Президії ВУЦВК і Раднаркомі УСРР.

Зміцнення керівної ролі Комуністичної партії відображалось у спільних постановках ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР. Незважаючи на те,

що ця практика не була згадана в Конституції СРСР або Конституції УСРР, ці акти стали джерелами права, зазвичай охоплювали найважливіші аспекти життя України та постійно зростали за кількістю.

З початку 1930-х років характерною була тенденція вищості загальносоюзного законодавства над республіканськими в Україні. Ця тенденція мала два напрями: по-перше, пряма дія загальносоюзних законодавчих актів, і по-друге, у разі видання республіканських актів, вони ґрунтувались на відповідних загальносоюзних законодавчих актах і частково повторювали їх зміст.

Внаслідок ухвалення нових Конституцій СРСР і УРСР змінили систему джерел права. Тепер всі нормативні акти були поділені на закони і підзаконні акти. Конституція СРСР 1936 р. встановила, що законодавство в СРСР формувалося виключно Верховною Радою СРСР. Таку ж норму містила і Конституція УРСР 1937 р. щодо Верховної Ради УРСР.

Президія Верховної Ради УРСР отримала право видавати укази, які мали статус підзаконних актів. Раднарком УРСР видаючи постанови і розпорядження, керувався законами СРСР і УРСР, а також постановами Раднаркому СРСР.

Цивільне право цього періоду відіграло важливу роль у розвитку та захисті соціалістичної власності, сприяючи індустріалізації та колективізації сільського господарства.

Для підсилення планового керівництва господарством у 1930 році була ухвалена постанова ЦВК і Раднаркому СРСР про кредитну реформу. Ця реформа призвела до припинення «комерційного» кредитування та впровадження прямого банківського кредитування, підсилюючи контроль держави над народним господарством.

Зміни у Кодексі законів про працю УСРР відбулись за спрямуванням партійних та урядових директив щодо планового розподілу робочої сили. Крім того, на початку 1930-х років закінчився перехід на 7-годинний робочий день для промисловості та транспорту.

У цей час розпочалася суцільна колективізація сільського господарства, що було оголошено «революцією згори». Україна, як основний зерновий район, відіграла важливу роль у цьому процесі, який планувалося завершити до 1932 р.

В цей час серед найважливіших об'єктів соціалістичної власності були трактори і сільськогосподарська техніка. З цією метою постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 13 лютого 1931 р. введено кримінальну відповідальність за злочинно-недбале ставлення до цих машин. Також до Кримінального кодексу УСРР були додані статті, які передбачали

покарання за поломку чи псування тракторів та сільськогосподарської техніки.

Проте загальний характер захисту соціалістичної власності був встановлений від 7 серпня 1932 р. Законом «Про охорону майна державних підприємств колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Вперше було відмічено, що соціалістична власність є недоторканною і священною, а тому порушники мали розглядатися як вороги народу. Закон передбачав: 1) розстріл з конфіскацією майна за розкрадання соціалістичної власності; 2) не застосування амністії до порушників у справах про розкрадання соціалістичної власності; 3) віднесення крадіжок вантажів на транспорті до розкрадання соціалістичної власності.

Норми кримінального права були систематизовані у Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. Цей Кодекс ґрунтувався на Кримінальному кодексі РСФРР з метою встановлення єдності кримінального законодавства республік. Вони визначали межі дії Кодексу стосовно осіб (громадян УСРР іноземців без права екстериторіальності) і території вчинення злочинів (межі УСРР; для громадян за межами УСРР; для іноземців у республіці, в разі вчинення ними злочинів проти основ держави та військової могутності України).

Кодекс визначав мету покарання іншими заходами соціального захисту з метою запобігання новим порушенням з боку порушників та нестійких елементів суспільства, пристосування порушників до умов життя через виправно-трудоий вплив і позбавлення можливості вчинення інших злочинів.

КК передбачав кримінальну відповідальність за вину особи у формах умислу та необережності. Статті Загальної частини Кодексу визначали основні принципи визначення міри покарання з урахуванням ступеня небезпеки порушника та злочину.

13 вересня 1922 р. Верховна Українська центральна виконавча комісія прийняла постанову «Про введення в дію Кримінально-процесуального кодексу Української Соціалістичної Радянської Республіки» (далі КПК). Цей кодекс заклав основи демократизації кримінального процесу, встановлюючи прозорість судових засідань, усне провадження, безпосередність, забезпечення прав осіб, які не знають мову судового процесу, за допомогою перекладача, рівноправність сторін та право на захист обвинуваченого.

Кодекс визначав послідовність проведення кримінального слідства та його загальні умови, такі як ініціювання кримінальних справ, проведення дізнання, пред'явлення обвинувачення та допит

обвинуваченого, заходи для запобігання ухиленню від слідства та суду, допит свідків та експертів, проведення обшуків та виїмок, оглядів та освідувань, визначення психічного стану обвинуваченого, закінчення передсудового слідства, а також оскарження дій слідчого та інше.

КПК детально врегулював порядок проведення суду в народних судах, зокрема одноосібні дії народного суду, процедури судового засідання, зміни в обвинуваченні та виклик нових осіб до суду, ухвалення та оскарження судових вироків і ухвал.

Також у Кодексі встановлювалися процедури судочинства в радах народних судів, включно з проведення процесу в ревтрибуналах та судового контролю за допомогою Нарком'юсту республіки.

Останній розділ КПК містив норми, що визначали порядок виконання судових вироків.

Протягом 1930-х р. у сфері кримінально-процесуального законодавства відбувалися зміни. Особливою стала постанова Центрального виконавчого комітету Радянського Союзу від 1 грудня 1934 року, у день вбивства С. Кірова, що стосувалась надзвичайного порядку судочинства у справах про терористичні акти. Ця постанова обмежувала попереднє слідство у таких справах десятиденним терміном, виключала прокурора та адвоката як «сторони», забороняла касаційне оскарження та подання клопотань про помилування, а вирок про розстріл виконувався негайно після його винесення.

Таку ж негативну роль відіграла Особлива нарада при НКВС, яка розглядала справи без участі адвокатів. 9 грудня 1934 р. була ухвалена постанова Верховної Української центральної виконавчої комісії «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу Української Соціалістичної Радянської Республіки», в якій були взяті до уваги зазначені положення, що стали основою беззаконня на наступні роки.

Постановою Центрального виконавчого комітету СРСР від 14 вересня 1937 р. надзвичайний порядок судочинства у справах про терористичні організації та здійснення терористичних актів поширювався і на розгляд справ про контрреволюційне шкідництво й диверсії.

До цього треба додати фактичну практику використання фізичного насильства під час проведення попереднього слідства. У закодованій телеграмі, розісланій усім секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наркомам внутрішніх справ та керівникам управлінь НКВС 10 квітня 1939 р., Сталін пояснював, що «застосування фізичного впливу в практиці НКВС було дозволене з 1937 р. за дозволом ЦК ВКП(б)» і далі цинічно висловлював погляд, «що метод фізичного

впливу повинен обов'язково застосовуватись і надалі... як виключно правильний».

Отже, 1930-ті рр. в історії держави і права України стали періодом формування й зміцнення сталінського тоталітарно-репресивного режиму, який, використовуючи державний механізм як інструмент узурпованої влади, здійснював абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя⁶³.

8.5. Українські землі в роки Другої світової війни

Наприкінці 1930-х рр. у Європі остаточно сформувалися два тоталітарні режими – гітлерівський і сталінський. Ненависть до демократії об'єднала Німеччину та СРСР. Незважаючи на всі відмінності у своїх ідеологіях – фашистській та комуністичній, обидва режими мали одну спільну мету – світове панування.

Для досягнення цієї мети два претенденти на «світову корону» – Сталін і Гітлер уклали угоду, яка стала передвісником Другої світової війни. 23 серпня 1939 р. до Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп. Після зустрічі Ріббентропа із Сталіним і Молотовим був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад. Цей договір увійшов у історію як «пакт Молотова-Ріббентропа». Однак, як пізніше виявилось, того ж дня, 23 серпня 1939 р., був укладений ще один надзвичайно важливий документ – Таємний додатковий протокол. Якщо підписання пакту можна було сприймати як спробу уникнути війни, то існування цих таємних домовленостей, які Радянський Союз постійно заперечував, викликало серйозні питання. Лише у грудні 1989 року ці матеріали були опубліковані для широкої громадськості. Згідно з Таємним протоколом, Сталін отримав змогу розширити територію СРСР майже до кордонів 1913 р.. Саме територіальний приріст і розподіл сфер впливу в Європі були основною метою радянсько-німецької угоди. Згідно з пактом, СРСР фактично став союзником Німеччини.

1 вересня 1939 р. війська Гітлера перетнули кордон Польщі, розпочалася Друга світова війна. Поділ Польщі був зазначений у Таємному протоколі. Стаття 2 протоколу зазначала, що «у разі територіальних і політичних перетворень на територіях, що належать Польській державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев – Вісла – Сян. Питання про

⁶³Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. Зазнач. твір.

те, чи бажане в інтересах обох країн збереження незалежної Польської держави, буде остаточно вирішене лише під час майбутніх політичних подій. У будь-якому разі обидва уряди вирішать ці питання шляхом товариської згоди».

Німецький уряд підсилював тиск на радянське керівництво, намагаючись змусити його вступити у війну проти Польщі зі сходу.

17 вересня 1939 р. радянський уряд наказав Червоній Армії вступити на територію Західної України і Західної Білорусії з метою «захисту життя і майна населення Західної України та Західної Білорусії».

22 вересня 1939 року радянські війська ввійшли до Львова. У той же день у Брест-Литовську відбувся спільний парад радянських і німецьких військ.

28 вересня 1939 р. вступив у дію новий «Договір про дружбу і кордон», який закріплював включення західних територій до складу СРСР. Цей договір вирішував питання Буковини і Бессарабії. З Таємного протоколу видно, що «радянська сторона проявила зацікавленість у Бессарабії. Німецька сторона заявила про повну політичну незацікавленість у цих територіях».

26 червня 1940 р. радянський уряд вимагав від Румунії повернути Бессарабію і Північну Буковину, населення яких було пов'язане з Україною за спільною історією та мовою.

Затягуючи відповідь Румунії, радянський уряд 28 червня висунув вимогу звільнити Бессарабію і Північну Буковину. 30 червня вся територія була захоплена радянськими військами. Це позначило завершення першого етапу Другої світової війни.

Для демонстрування стійкості своїх дружніх відносин 11 лютого 1940 р. між Радянським Союзом і Німеччиною було укладено господарську угоду. Однак з самого початку цього воєнно-політичного і економічного співробітництва було зрозуміло, що цей союз є тимчасовим. Німеччина використовувала СРСР, а СРСР використовував Німеччину. Тактична мета була досягнута, але стратегічно обидва режими мали свої плани для світової домінації.

18 грудня 1940 р. Німеччина розробила «план Барбаросса» для нападу на СРСР. Його метою було розгромити державу СРСР.

Після розробки цього плану в лютому 1941 р. почалася підготовка «армії вторгнення» зі складом понад 5,5 млн осіб, 4,3 тис. танків, тисячами літаків та численними гарматами.

Нацистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР 22 червня 1941 р., плануючи швидко захопити Україну з її ресурсами. Німці вдерлися на Україну з чисельними дивізіями, спрямовуючи

головний удар на південний захід.

Конфлікт розпочався з перевагою радянських військ, але ця перевага швидко зникла. Втрати СРСР за перші три тижні війни були великими. Одеса трималася 73 дні, а Київ втримувався більше двох місяців, перед тим як опинитися в полоні.

Внаслідок героїчного опору населення України в країні вибухнула всенародна боротьба, незважаючи на велику кількість військових, що потрапили в полон.

Після поразки під Москвою радянське командування спланувало операції в Україні, в Криму та під Харковом. Однак ці плани не вдалися. Операція в Криму зазнала невдачі через сильний контрудар німців у травні 1942 р. Радянські війська евакуювалися через Керченську протоку, визначаючи долю Севастополя.

Наступ на Харків також завершився катастрофічно. Противник оточив та взяв у полон значну кількість радянських військ. Ці поразки змінили обстановку на фронті.

У червні 1942 р. наступ противника охопив південь. У липні окуповано всю територію України. Це зайняло більше часу, ніж планувалось.

Проте після розгрому гітлерівців під Сталінградом у 1943 році почалося вигнання їх з України. Першим визволеним населеним пунктом стало село Півнівка.

Незважаючи на початкові успіхи, радянський наступальний рух було зупинено. Німці завдали сильних контрударів у лютому 1943 р., взяли Харків та Белгород. Утворилася Курська дуга, де тривали важкі бої. Однак радянська армія змогла знищити найкращі танкові дивізії нацистів.

У вересні–жовтні 1943 року радянські війська звільнили Донбас, міста Слобожанщини та індустриальні центри Подніпров'я. Німці, відступаючи, намагалися знищити все на своєму шляху, але швидкий наступ радянських військ врятував українське Лівобережжя від повного знищення.

Німці вирішили відступити за Дніпро перед радянськими військами, які наступали на Лівобережжі. Їм довелося спрямувати всі зусилля на побудову «Східного валу», використовуючи як робочу силу військовополонених і місцевих мешканців.

Партизанський рух відіграв ключову роль у розгромі гітлерівців. Найефективнішими були дії радянських партизанів, які керувалися Центральним та Українським штабами партизанського руху.

Організація українських націоналістів стала третьою силою в

умовах окупації. Після невдалої спроби встановлення Української держави ОУН почала діяти проти німецьких окупантів.

Битва за визволення України тривала 22 місяці. Із найважливіших операцій – битва за Дніпро. За участю партизанів радянські війська у вересні 1943 р. форсували ріку, створивши плацдарми на північ і південь від Києва. Все це попереджувало штурм Дніпра. Радянська сторона зазнала значних втрат через недостатню підготовку «піджаків», юнаків, мобілізованих у регіонах біля Дніпра.

Пізньої осені 1943 р. радянські війська вийшли на правий берег Дніпра, відбили контратаки німецьких військ і готувались до подальшого наступу в глиб української території.

У грудні 1943 р. почався наступ на Правобережній Україні з участю найбільших фронтів – Білоруського, 1-го й 4-го Українських фронтів, протяжністю 1 400 кілометрів від Полісся до Чорного моря.

Корсунь-Шевченківська операція у січні–лютому 1944 р. була важливою військово-політичною перемогою. Радянські війська вигнали німців з Правобережної та Західної України, перетнули кордон з Румунією і Чехословаччиною.

На півдні війська визволили Одесу у квітні 1944 р. та розгромили ворожі угруповання на Кримському півострові. Севастополь був визволений 9 травня 1944 р.

У другій половині 1944 р. радянські війська досягли успіхів у визволенні інших частин України, особливо під час наступу на Рава-Руському та Львівському напрямках. У кінці жовтня 1944 року завершилося визволення Закарпаття. Під час цієї війни Україна втратила п'яту частину населення.

У січні–лютому 1945 р. радянські війська розпочали вирішальний наступ, а в травні Берлін був взятий штурмом. Німеччина капітулювала 8 травня 1945 р, а Друга світова війна завершилася 2 вересня 1945 року капітуляцією Японії⁶⁴.

Таким чином, державність у радянській Україні, спочатку досить відкрита, з часом стала піддаватися все більшим обмеженням. Утворення Союзу РСР перетворилося з «добровільного союзу республік» на жорстко централізовану державу за часів сталінського режиму, що фактично позбавило Україну державного суверенітету. Процеси становили знищення політичної опозиції, злиття партійної бюрократії з державним апаратом, і встановлення режиму особистої влади вождя партії.

⁶⁴ Музиченко П. П. Зазнач. твір.

Загальнодемократичні принципи законодавства 1920-х років не відповідали потребам тоталітарної держави. Домінуючим над республіканським стало загальносоюзне законодавство. Конституції СРСР 1936 р. та УРСР 1937 р. відводили Комуністичній партії статус «керівного ядра» і надавали їй рішенням обов'язкову силу в державі і суспільстві. Репресивні органи СРСР та їх філіали в Україні, нехтуючи нормами права, застосовували нечуване насильство, що стало причиною смерті мільйонів людей.

Друга світова війна залишила за собою більше руйнувань і втрат для України, ніж для будь-якої іншої країни Європи. Кожен шостий житель загинув у цьому конфлікті. Було зруйновано 714 міст і селищ, 28 тисяч сіл. Прямі матеріальні збитки становили 285 млрд карбованців за довоєнними цінами.

У період війни в Україні відбувалося зміцнення тоталітарно-централістських засад через воєнні заходи СРСР для розгрому ворога. Репресивно-каральна функція органів НКВС, військових трибуналів, прокуратури й суду значно зросла. Нормативно-правове поле стало спрямованим на стимулювання і примус людей до військової і трудової діяльності, і посилювало кримінальні репресії.

Під час окупації Німеччиною та її сателітами Україна стала об'єктом геноциду, економічного пограбування та знищення державності. Рух опору проти нацистів був важливою складовою перемоги, а спроби ОУН створити українську державу за підтримки фашистської Німеччини були марними. УРСР стала однією з переможниць у війні, що привело до піднесення України як фундатора ООН на міжнародній арені⁶⁵.

Контрольні питання до теми 8

1. Як проходив процес утворення Союзу РСР?
2. Охарактеризуйте юридичний статус Української Радянської Соціалістичної Республіки в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік згідно з Конституцією СРСР 1924 року.
3. Назвіть вищі органи державної влади і управління УСРР
4. Визначте основні риси державного ладу та правової системи в 30-і роки ХХ ст.
5. Надайте характеристику Конституції УРСР 1937 року.
6. Радянсько-німецька угода від 23 серпня 1939 року, її характеристика.

⁶⁵Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с. URL: http://kul.kiev.ua/doc/IDPU_Ivanov.pdf.

Тема 9. УРСР У СКЛАДІ СРСР (1945–1991 рр.)

Основні поняття, терміни та категорії до засвоєння: демократія, нація, агресія, відродження, націоналізм, десталінізація, номенклатура, перебудова, угода, референдум.

9.1. Держава і право Української РСР у повоєнні роки та в період десталінізації (1945–1960 рр.)

Перемога над нацистською Німеччиною та мілітаристською Японією привели до встановлення нового ладу в низці країн Європи та Азії. Такий перерозподіл сил спричинив загострення міжнародних відносин. Почалося змагання політичних систем, що увійшло в історію під назвою «холодна війна».

Аналіз міжнародно-правової діяльності УРСР в цей період свідчить, що зусилля української дипломатії були спрямовані на зміцнення ділових зав'язків з усіма країнами, незалежно від їх соціального, економічного і політичного ладу.

Україна брала активну участь у роботі багатьох спеціалізованих міжнародних установ. У 1945 р. разом з 50 іншими країнами світу вона стала засновницею Організації Об'єднаних Націй (ООН). Делегації республіки були представлені в головних комітетах та комісіях ООН. Зокрема в найголовнішому її органі – Раді Безпеки.

За участю УРСР було підписано мирні договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією, які у період Другої світової війни були на боці третього рейху.

Міжнародними конвенціями й угодами було уточнено державні кордони країни, зокрема за договором від 6 серпня 1945 р. встановлено новий кордон між Польщею та СРСР по так званій лінії Керзона. 29 червня 1945 р. спільною офіційною угодою між СРСР і Чехословаччиною було оформлено включення Закарпатської України до складу УРСР, а 22 січня 1946 р. утворено Закарпатську область. До України також відійшла Північна Буковина. Наприкінці 1945 р. територія Української РСР становила приблизно 580 тисяч кв. км, а населення (на 1950 р.) – 36,6 млн. У 1954 р., коли з ініціативи уряду російської федерації було ухвалено Указ Президії Верховної Ради СРСР

про передачу Криму Україні, остаточно оформилися сучасні кордони республіки.

Вагому роль відігравала Україна в розвитку торговельно-економічних зв'язків, передусім з країнами Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Вона постачала їм вугілля, чавун, продукти машинобудування та інші товари, а ввозила звідти промислове обладнання, продукти широкого вжитку.

У 1957 р. Україна стала членом Міжнародного товариства по атомній енергії (МАГАТЕ), де виступала з ініціативами щодо заборони атомної та ядерної зброї, використання атомної енергії лише в мирних цілях.

На міжнародний авторитет України істотно впливали стан її економіки і суспільства⁶⁶.

Після смерті Сталіна (5 березня 1953 р.) боротьба за владу у вищому партійно-державному керівництві закінчилася перемогою М. Хрущова, який у вересні 1953 р. став першим секретарем ЦК КПРС. Відбулися зміни в партійно-радянському керівництві УРСР, в областях і районах.

У червні 1953 р. О. Кириченко став першим секретарем ЦК Компартії України. У лютому 1956 р. делегати XX з'їзду КПРС заслухали доповідь М. Хрущова про культ особи в оточенні Сталіна, у липні 1956 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків». Почався час десталінізації, точніше, за визначенням письменника І. Еренбурга, «хрущовська відлига».

Державний лад. Перші повоєнні вибори до Верховної Ради УРСР, яка офіційно залишалася вищим органом влади республіки, відбулися 9 лютого 1947 року. Виборча процедура, форми діяльності та структура вищого органу влади не зазнали істотних змін. Вік депутатів Верховної Ради підвищили до 21 року. За роки десталінізації компетенція союзних республік в економічній сфері та в законодавчій діяльності дещо розширилася. Відповідно до Всесоюзного закону від 11 лютого 1957 р. Верховна Рада УРСР, крім затвердження бюджету республіки, отримала право затверджувати річні народногосподарські плани та самостійно вирішувати питання землекористування, адміністративно-територіальний поділ і буд. У його складі тепер стало більше представників робітничого класу, зросла й частка українців. У 1959 р. було ухвалено закон про порядок відкликання депутатів Верховної Ради

⁶⁶ Чайковський А. С., Батриченко В. І., Зайцев Л. О., Копиленко О. Л. Знач. твір., с. 426-427, с. 506-510.

УРСР і місцевих рад⁶⁷.

У березні 1946 р. РНК СРСР було перетворено на Раду Міністрів СРСР, а наркомати – на міністерства. Аналогічні перетворення відбулися і в союзних республіках. Рада Міністрів УРСР стала вищим розпорядчим і виконавчим органом республіки. Для перших повоєнних років характерним було поєднання посад першого секретаря партії і голови уряду, що є характерним для тоталітарного режиму.

У роки десталінізації підвищилась роль Ради Міністрів УРСР, як органу центрального управління, міністерств – як органів галузевого управління. Останні були піддані значній реорганізації.

У 1954 р. відбулося святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. З нагоди ювілею ЦК КПРС затвердив «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)». Цей партійний документ давав офіційну концепцію історичного розвитку України. Головними положеннями були: «давньоруська народність створила Київську Русь»; «давньоруська народність – колиска трьох братніх народів»; «Переяславська Рада – акт возз'єднання України з Росією» тощо. Київська Русь у «Тезах» розглядалась як загальна держава росіян, білорусів і українців, існування козацької Української держави взагалі не визнавалося, боротьбу українського народу за відновлення державності названо «контрреволюцією», а видатних українських державних діячів – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру – «агентами імперіалізму».

У зв'язку з 300-річчям возз'єднання Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. ухвалила указ «Про передачу Кримської області із складу РСФРР до складу УРСР».

26 квітня 1954 р. було ухвалено Закон «Про передачу Кримської області із складу РСФРР до складу УРСР». Передача, цілком справедливо, обґрунтовувалася спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками, що завжди були між Україною і Кримом⁶⁸.

Риси права у післявоєнний період. Розвиток права у повоєнні і подальші роки визначався тими самими обставинами, що і розвиток державного апарату. Водночас зі змінами в державному і адміністративному праві відбувалися зміни в інших галузях.

Треба відмітити, що до кінця 50-х років ХХ ст. в Україні діяли республіканські закони, які були ухвалені в перші роки радянської влади. Закони, створені в умовах складної економіки та наявності в

⁶⁷ Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Знач. твір, с. 415–416.

⁶⁸ Музиченко П. П. Знач. твір, с. 551–552.

країні приватної власності, здебільшого не відповідали потребам післявоєнної відбудови та соціалістичного будівництва в цілому.

Лише після ухвалення Верховною Радою СРСР 11 лютого 1957 р. Закону «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів», ухвалення Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основ судового законодавства Союзу РСР і союзних і автономних республік, Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік. РСР і союзних республік, Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік у республіках поживилася кодифікаційна робота:

30 червня 1960 р. було ухвалено Закон про судочинство Української РСР; 28 грудня 1960 р. – Кримінальний кодекс УРСР і Кримінально-процесуальний кодекс УРСР, 18 липня 1963 р. – Цивільний кодекс і Цивільний процесуальний кодекс УРСР. Ухвалення цих законів і кодексів відкрило новий етап у законодавчій діяльності республіканських органів⁶⁹.

Судові та правоохоронні органи. Перебудова державного життя в післявоєнний період торкнулася 689 судових і правоохоронних органів. Після скасування у вересні 1945 р. широкої юрисдикції військових судів було повністю відновлено юрисдикцію народних, обласних судів і Верховного Суду України.

У 1947 році Верховна Рада УРСР обрала новий склад Верховного Суду на п'ять років. У 1947–1948 рр. обласні Ради депутатів трудящих провели збори, на яких обирали новий склад обласних судів строком на 5 років.

30 січня 1949 р. вперше відповідно до Конституції УРСР (ст. 108) і Закону УРСР «Про судоустрій» 1938 р. відбулися вибори народних судів громадянами району. Порядок виборів був детально викладений у Положенні про вибори народних судів від 10 жовтня 1948 року. Народних суддів і народних засідателів обирали на три роки. Віковий ценз для кандидатів становив 23 роки.

Відповідно до чинних на той час нормативних актів у дисциплінарному кодексі було скасовано порядок накладення стягнень на суддів (їх накладали міністр юстиції, керівники обласних судових управлінь, голови обласних та обласних судів). Відповідно до Указу про дисциплінарну відповідальність суддів від 15 липня 1948 р. право накладати стягнення на суддів надавалося спеціальним органам з

⁶⁹ Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 624 с. С. 493–494.

дисциплінарних справ при обласному та Верховному судах.

Внаслідок реформування управління судовою системою у травні 1956 р. було ліквідовано Міністерство юстиції СРСР, обласні та обласні судові управління. Міністерство юстиції УРСР, як і інших республік, отримало статус союзного республіканського міністерства. На обласні суди покладалися функції завідування нотаріальними конторами, виконання судових рішень і вироків щодо арешту майна, контролю за всією діяльністю народних судів, проведення нетипових для судових органів ревізій. Народні суди отримали право призначати судових приставів. Однак спроба децентралізувати управління судовою системою виявилася невдалою і в 1962 році було поновлено попередній порядок загального керівництва судами Мін'юстом та його органами⁷⁰.

12 лютого 1957 р. Верховна Рада СРСР ухвалила нове положення про Верховний Суд СРСР, згідно з яким Верховний Суд отримав право законодавчої ініціативи. Також цей орган отримав право нагляду за судовою діяльністю органів юстиції Союзу РСР, а також органів юстиції союзних республік. Положення встановлювало, що до складу Верховного Суду УРСР входять: Пленум Верховного Суду, Судова колегія у цивільних справах, Судова колегія у кримінальних справах і Військова колегія.

Реорганізація судоустрою в Україні завершилася ухваленням 25 грудня 1958 р. Основ законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік і Закону «Про судоустрій Української РСР» від 30 червня 1960 року. Ці закони призвели до фундаментальних змін у структурі системи народних судів. Замість повітових народних судів запроваджувався єдиний районний чи міський народний суд, який тепер обирався на 5 років. Народні ради обиралися на два роки на загальних зборах робітників і службовців⁷¹.

Зміцненню законності повинно було сприяти ухвалення «Положення про прокурорський нагляд в СРСР». Значне місце в ньому відводилося завданням прокуратури щодо захисту політичних, трудових, житлових та інших особистих і майнових прав громадян. Врегульовано подання прокуратурою протестів щодо встановлених фактів порушення законності в управлінні (встановлено десятиденний строк розгляду протестів прокуратурою).

Відбулася також реструктуризація органів державної безпеки та

⁷⁰ Іванов В. М. Історія держави і права України : підруч. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с. С. 689–690.

⁷¹ Музиченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Товариство «Знання», 1999. 662 с. (Вища освіта ХХІ століття). С. 554–555.

внутрішніх справ. У 1946 р. НКВС СРСР, до складу якого з 1941 по 1943 рр. входив НКГБ, було перейменовано в МВС УРСР.

Важливу роль в організаційно-правовій діяльності органів внутрішніх справ відіграло підпорядкування обласних управлінь МВС обласним радам депутатів трудящих Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1956 р., а також про перетворення відділів, управлінь (відділів) міліції міст і районів у відділи, відділи (відділки) міліції виконкомів місцевих рад депутатів трудящих.

У січні 1960 р. Президія Верховної Ради СРСР ліквідувала Міністерство внутрішніх справ СРСР, його функції були передані міністерствам внутрішніх справ союзних республік, які були перетворені на міністерства охорони громадського порядку. Управління внутрішніх справ облвиконкомів було перетворено на відділи громадського порядку. З 1963 р. правоохоронним органам надано право здійснювати попереднє слідство⁷².

9.2. Держава і право Української РСР у період поглиблення кризи радянської системи (середина 1960-х – середина 1980-х рр.)

У жовтні 1961 р. відбувся XXII з'їзд КПРС, на якому було ухвалено нову програму партії – програму переходу суспільства до комунізму. Перші десять років (1961–1971 рр.) були присвячені створенню «матеріально-технічної бази комунізму», наступні (1971–1981 рр.) – вступу в комунізм. Передбачалося формування безкласового суспільства і передача державних функцій органам робітничого самоврядування.

Але вже через три роки після початку реформ, у жовтні 1964 р., М. Хрущова було усунено з вищих державних і партійних посад. Невизначеність ситуації, до якої призвели реформи, запроваджені М. Хрущовим, налаштувала проти нього різні верстви суспільства: бюрократію, технократів, номенклатуру, військових. Партійна група, яка прийшла до влади в Кремлі внаслідок цього безкровного перевороту, прагнула створити тоталітарний режим нового типу, в якому ідеологічний консерватизм поєднувався б з економічними реформами.

⁷² Чайковський А. С., Батрименко В. І., Зайцев Л. О., Копиленко О. Л. Зазнач. твір. С. 434, 506–510.

У 1965 р. розпочалася нова економічна реформа за програмою групи технократів у співпраці з О. Косигінім. З одного боку, ця реформа мала на меті розширення автономії підприємств, а з іншого – значно посилила позиції загальних профспілкових органів. Було ліквідовано радянські державні підприємства та відновлено промислові міністерства по всьому Союзу. Було створено низку центральних відомств, таких як Державний комітет з цін, Державний комітет з питань постачання та Державний комітет з науки і технологій.

З 1972 року економічна реформа була припинена. У Москві перемогли консервативні сили, які перенесли центр реформ на оборонну промисловість, освоєння Сибіру та сільське господарство. Тільки останнє відповідало інтересам союзних республік – зрушення в аграрному секторі.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років економіка України зазнала тотальної кризи. Інфляція була першим ковтком економічної кризи.

Однією з причин інфляційних процесів був дисбаланс між доходами населення та можливістю їх реалізації⁷³.

Відповідно Конституції УРСР 1937 р., що продовжувала бути чинною до другої половини 1970-х рр., так і відповідно до Конституції УРСР 1978 р. найвищим органом державної влади республіки вважалася Верховна Рада УРСР. Вона мала формуватися на основі загального, рівного та прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Основною організаційною формою її діяльності були сесії. Чергові сесії скликалися двічі на рік. Для вирішення нагальних проблем скликалися позачергові сесії. Верховна Рада УРСР була вищим законодавчим органом республіки і тільки їй належало право ухвалення законів.

Важливу роль у структурі Верховної Ради відігравали постійні комісії, кількість яких законодавством не обмежувалась. Їх діяльність регулювалась Положенням про постійні комісії Верховної Ради Української РСР, затвердженим 29 червня 1966 року. Правовий статус постійних комісій підтвердила Конституція УРСР 1978 року, де зазначалось, що постійні комісії створюються для «ведення законопроектної роботи, попереднього розгляду і підготовки питань, що належать до відання Верховної Ради УРСР, та інших питань, прийнятих Верховною Радою УРСР, контролю за діяльністю державних органів і організацій» (ст. 109).

Згодом, 25 березня 1980 року, було затверджено нове Положення

⁷³ Музиченко П. П. Знач. твір, с. 568–569.

про постійні комісії Верховної Ради УРСР.

Важливим органом влади республіки була Президія Верховної Ради УРСР. Про це свідчив той факт, що вона видавала укази, нормативні акти, які в порядку важливості йшли за законами. За Конституцією УРСР 1978 року Президія Верховної Ради УРСР «є підзвітним Верховній Раді Української РСР органом», який забезпечував організацію роботи вищого органу влади республіки (ст. 109). Система засідань вищого органу державної влади був визначений регламентом Верховної Ради УРСР, який було ухвалено 25 березня 1980 року⁷⁴.

До системи органів державного управління УРСР входили: Рада Міністрів УРСР, державні комітети, міністерства та відомства. Правові основи організації та діяльності Ради міністрів визначалися у главі 13 Конституції УРСР 1978 р. Зокрема, статтею 115 Рада Міністрів визначалася як найвищий виконавчий та розпорядчий орган державної влади Української РСР⁷⁵.

Центральними органами державного управління згідно з Конституцією УРСР були союзно-республіканські та республіканські міністерства, а також державні комітети УРСР та інші органи, підвідомчі Раді Міністрів УРСР. Перелік цих органів державного управління містився у Законі про Раду Міністрів Української РСР. Республіканські міністерства та державні комітети повинні були керувати дорученими їм галузями управління або здійснювати міжгалузеве управління, підпорядковуючись Раді Міністрів УРСР. Союзно-республіканські міністерства та державні комітети здійснювали керівництво галузями управління, що були їм доручені. Вони мали подвійне підпорядкування: як Раді Міністрів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському міністерству або державному комітетові СРСР.

Систему місцевих органів влади становили обласні, районні, міські, районні у містах, селищні, сільські ради депутатів трудящих (а за Конституцією УРСР 1978 р. – ради народних депутатів)⁷⁶.

Протягом досліджуваного періоду система правосуддя була підпорядкована пильному партійному керівництву. Свідченням цього є, зокрема, Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів УРСР від 3 липня 1970 р. «Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів», яка визначала конкретні завдання органів юстиції, заходи

⁷⁴ Там само, с. 574–575.

⁷⁵ Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Зазнач. твір. С. 445.

⁷⁶ Там само. С. 446–447.

щодо вдосконалення роботи з апаратом юстиції. Основні принципи діяльності органів судової влади містила Конституція УРСР 1978 р. Відповідно до Основного закону республіки правосуддя в Українській РСР повинно було здійснюватися тільки через суд.

До складу судової системи України входили: Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський та окружні суди. Усі судові установи республіки формувалися на основі виборності суддів і народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів обиралися громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах громадян за місцем роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки. Верховні суди обиралися відповідними радами на п'ятирічний термін. Зазначалося, що судді та народні засідателі відповідальні перед виборцями або органами, які їх обирали, підзвітні їм і можуть бути відкликані з посад.

Найвищим судовим органом республіки був Верховний Суд УРСР, який обирався Верховною Радою УРСР у складі: Голови, його заступників, членів і народних засідателів. Верховний Суд здійснював нагляд за судовою діяльністю всіх судів УРСР.

Цивільні та кримінальні справи в усіх судах розглядалися колегіально; у суді першої інстанції – за участю народних засідателів. Згідно з Конституцією, народні засідателі повинні були користуватися всіма правами судді під час здійснення правосуддя. Однак, оскільки вони не мали відповідної професійної підготовки та досвіду роботи в суді, вони, як правило, орієнтувалися на думку суддів. Проголошувалася незалежність суддів і асесорів, які повинні були лише підкорятися закону. Проголошувалося, що судочинство в Українській РСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом. Але саме в цей час все більшого поширення набуло так зване «телефонне право». Для поліпшення роботи судових органів в 1981 році було ухвалено такі нормативно-правові акти: «Про судоустрій УРСР», «Про вибори районних (міських) народних суддів УРСР», «Про порядок відкликання народних суддів і народних засідателів районних (міських) народних судів УРСР».

До ухвалення Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. прокуратура УРСР діяла на підставі Положення про прокурорський нагляд від 24 травня 1955 р.

З ухваленням Конституція УРСР 1978 р. завершився процес конституційного оформлення централізації системи прокуратури. На цій підставі Конституція УРСР встановлювала, що «найвищий нагляд за

точним і рівним виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами і відомствами, підприємствами, установами і організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих народних рад» представництво депутатів, колгоспних, кооперативних та інших громадських організацій, посадових осіб, а також громадян на території СРСР здійснюють Генеральний прокурор СРСР і нижчі прокурори УРСР та інших радянських республік.

Прокурора УРСР і прокурорів областей призначав на посади Генеральний прокурор СРСР, прокурорів міст і районів – прокурор УРСР за погодженням з Генеральним прокурором СРСР. Строк повноважень прокурорів усіх рівнів становив 5 років.

Характерною тенденцією керівництва органами внутрішніх справ стало повернення до централістичних засад. У 1966 році було створено Міністерство охорони громадського порядку УРСР, яке в листопаді 1968 року було перейменовано на Міністерство внутрішніх справ УРСР. Відповідно Міністерство охорони громадського порядку УРСР було перейменовано на МВС УРСР. Місцеві відділи охорони громадського порядку були перейменовані в районні, міські та обласні відділи внутрішніх справ. Міністерство внутрішніх справ відповідало за: поліцію, в'язниці та трудові установи, пожежну охорону, розслідування тощо.

Міліція поділялася на територіальну та транспортну. До її складу входили: кримінальна міліція, служба по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності, державна автоінспекція, відомча міліція та ін.

Було ухвалено низку нормативних актів, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю та вдосконалення діяльності міліції. Серед них: постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про заходи посилення боротьби зі злочинністю» від 23 липня 1966 р., «Про заходи по зміцненню міліції» від 19 листопада 1968 р., Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю» від 8 червня 1973 р., нове Положення про радянську міліцію тощо.

Щодо конституційного законодавства, то в 1962 р. Верховна Рада СРСР ухвалила постанову про вироблення проекту нової Конституції СРСР. У жовтні 1977 р. була затверджена Конституція СРСР, а 20 квітня 1978 р. VII сесією Верховної Ради УРСР було ухвалено нову Конституцію УРСР, текст якої розробила комісія під керівництвом В. Щербицького відповідно до Конституції СРСР 1977 р.

Конституція УРСР 1978 р. містила Преамбулу і 10 розділів: основи суспільного ладу і політики; держава і особа; національно-державний і

адміністративно-територіальний устрій УРСР; ради народних депутатів УРСР; місцеві органи державної влади і управління УРСР та державний план економічного і соціального розвитку УРСР; державний бюджет УРСР; правосуддя, арбітраж і прокурорський нагляд; герб, прапор, гімн і столиця УРСР, дія Конституції УРСР і порядок її зміни. Текст Конституції УРСР 1978 р. майже повністю відповідав Конституції СРСР 1977 р.⁷⁷.

9.3. Українська РСР в роки перебудови

Про потребу докорінних змін у суспільно-політичному житті СРСР було проголошено на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС у доповіді М. Горбачова, якого у березні 1985 р. було обрано Генеральним секретарем ЦК КПРС. Було взято курс на перебудову і прискорення соціально-економічного розвитку країни. Кінцевою метою цього курсу було поєднання політичного плюралізму з керівною роллю КПРС, ринкових відносин з централізованим плануванням, розширення суверенітету республік зі збереженням сильного союзного центру.

Перебудову керівництво намагалося провести за різними напрямками і в певні етапи, зокрема:

1985–1986 рр. – пошуки шляхів модернізації соціалістичного суспільства; курс на «прискорення»;

1987–1988 рр. – початок реальних перебудовних процесів, спроби реформ у промисловості, гласність. «Перебудова згори»;

1989–1991 рр. – «перебудова знизу».

Падіння авторитету комуністичної партії, кінець її політичної монополії, утворення нових партій. Значна активізація політичної діяльності мас, посилення дезінтеграційних процесів у СРСР. На початковому етапі «перебудови» М. Горбачов спробував «прискорити» розвиток економіки СРСР внаслідок ширшого впровадження наукових досягнень в промисловість і випереджаючого розвитку машинобудування, не змінюючи економічних відносин. Водночас активно проходила антиалкогольна кампанія, яка спричинила дефіцит бюджету, інфляцію, непродумане вирубування виноградників, стимулювала розвиток самогонваріння⁷⁸.

Політика перебудови вимагала реформування державного апарату як на центральному, так і на місцевому рівнях. У березні 1990 р. в СРСР було запроваджено інститут президентства, що підтвердило наміри М.

⁷⁷ Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Зазнач. твір, с. 488–489.

⁷⁸ Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Зазнач. твір, с. 474.

Горбачова втілити теорію поділу влади в практику державного будівництва. У грудні 1990 року Раду Міністрів СРСР було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР, який чітко визначався як виконавчо-розпорядчий орган, що підпорядковувався Президенту СРСР. Реформування союзних органів влади і управління привело до відповідних змін у союзних республіках.

Вищим представницьким органом республіки залишалася Верховна Рада УРСР. Їй приписували визначну роль у демократизації українського державного життя. У 1989–1991 роках Верховна Рада ухвалила низку законів про внесення змін і доповнень до Конституції УРСР. Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) Української РСР» від 27 жовтня 1989 року визначав компетенцію Верховної Ради. Значно розширювалися повноваження Голови Верховної Ради УРСР, який набував рангу найвищої посадової особи республіки. Склад Верховної Ради мав містити 450 депутатів (раніше – 650). Строк повноважень народних депутатів – 5 років. Вперше за багато років свого існування Верховна Рада почала працювати в парламентському режимі. Порядок їх роботи визначався перехідним наказом, ухваленим 22 травня 1990 року. У парламенті вперше виникла опозиція у вигляді Народної ради, до складу якої входило 125 депутатів.

Значною подією стало запровадження в Україні посади Президента УРСР. Щодо цього 5 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила такі закони: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР». Вибори Президента України призначалися на 1 грудня 1991 р. Отже, запровадження посади Президента УРСР стало новим кроком у створенні в республіці державного апарату, побудованого на засадах розподілу влади. Законом від 21 травня 1991 р. внесені зміни і доповнення до Конституції Української РСР щодо структури органів вищої виконавчої влади республіки. Рада Міністрів була перейменована в Кабінет Міністрів УРСР. Посада голови Ради Міністрів замінялася посадою прем'єр-міністра. 13 травня 1991 р. було ухвалено Закон «Про перелік міністерств та інших центральних органів державного управління Української РСР»⁷⁹.

Право, як відомо, тою чи іншою мірою реагує на відповідні процеси, що відбуваються в економічній, політичній і суспільній сферах. В роки «перебудови» практично не залишилося жодної галузі

⁷⁹ Музиченко П. П. зазнач. твір, с. 604–605.

права, де б не відбулися істотні зміни.

У період перебудови основні принципи організації та функціонування судової системи в Українській РСР встановлювалися, насамперед, главою 18 Конституції УРСР, яка разом з іншими положеннями Основного закону, зазнала деяких змін упродовж 1985–1991 рр.

У жовтні 1989 р. були реформовані положення ст. 150 Конституції УРСР. Новою редакцією цієї статті передбачалося, що всі суди УРСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів обираються відповідно обласними, Київською міською радами народних депутатів. Судді Верховного Суду УРСР, а також обласних судів, Київського міського суду обираються Верховною Радою УРСР.

Згідно з цією ж нормою народні засідателі районних (міських) народних судів обиралися на зборах громадян за місцем їх проживання або роботи відкритим голосуванням, а народні засідателі вищих судів – відповідними радами народних депутатів.

Судді всіх судів повинні були обиратися терміном на десять років, а народні засідателі всіх судів – на п'ять. Судді і народні засідателі були відповідальними перед органами або виборцями, які їх обрали, та повинні були звітувати перед ними і могли бути ними відкликані у встановленому законом порядку.

Роком пізніше ст. 150 Конституції була доповнена частиною сьомою, де передбачалося, що судді не можуть бути народними депутатами і на час виконання своїх обов'язків припиняють членство у будь-яких політичних партіях і рухах. Також відповідно до внесених у 1989 році змін до Конституції УРСР Верховний Суд УРСР визнавався найвищим судовим органом Української РСР і повинен був здійснювати нагляд за судовою діяльністю судів республіки.

До складу Верховного Суду УРСР входили – голова суду, його заступники, члени суду та народні засідателі. За новою редакцією ст. 153 судді і народні засідателі були незалежними і підкорялися тільки закону. Суддям і народним засідателям повинні були забезпечуватися умови для безперешкодного і ефективного здійснення їх прав та обов'язків. Будь-яке втручання в діяльність суддів і народних засідателів під час здійснення правосуддя визнавалося неприпустимим і призводило до відповідальності, встановленої законом. Передувало зазначеним змінам ухвалення 4 серпня 1989 року Закону СРСР «Про статус суддів», положення якого повинні були застосовуватися і в Українській РСР.

Відповідно до законів УРСР від 27 жовтня 1989 року «Про вибори

народних депутатів Української РСР» і «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» ЦПК УРСР був доповнений главою 30-А «Скарги на рішення і дії територіальної, окружної (територіальної) виборчої комісії по виборах депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних Рад і заяви про скасування рішень виборчої комісії»⁸⁰.

Генеральний прокурор УРСР призначався Верховною Радою УРСР, був відповідальним перед нею і підзвітний лише їй (ст. 163). Строк повноважень Генерального прокурора УРСР та інших прокурорів – 5 років. Встановлювалося, що організація і послідовність діяльності органів суду і прокуратури визначаються тільки законами Української РСР. Закон передбачав створення в Україні Конституційного Суду. 20 грудня 1990 року було ухвалено Закон УРСР «Про міліцію», в якому йшлося про те, що діяльність міліції ґрунтується на принципах законності, гуманізму, гласності, поваги до особистості, соціальної справедливості та взаємодії з трудовими колективами, громадськими організаціями та громадянами. Основними завданнями міліції було оголошено: забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод і законних інтересів; попередження та припинення злочинів; виявлення та розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили; забезпечення безпеки дорожнього руху; захист власності від злочинного втручання; виконання кримінальних санкцій і штрафів; участь у наданні соціально-правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, організаціям у виконанні покладених на них законодавством завдань⁸¹.

Отже, ціною плідної праці народу, поєднаної з адміністративно-командними засобами керівництва, в Україні, як і загалом в Радянському Союзі, за короткий час було відбудовано народне господарство і відновлено довоєнні обсяги валового виробництва.

Виснажене за роки війни українське суспільство продовжувало потерпати від сталінської ідеології, що знищила багатьох талановитих представників науки, літератури, мистецтва.

Період «хрущовської відлиги» позначився нетривкими демократичними зрушеннями у суспільно-політичному житті. Було ліквідовано надзвичайні репресивні установи і відновлено діяльність конституційних органів влади й управління. Деяко розширилися компетенція республіки у сферах господарювання і законодавства. Було проведено другу кодифікацію радянського права, яке повинно було

⁸⁰ Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Зазнач. твір, с. 506–507.

⁸¹ Музиченко П. П. Зазнач. твір, с. 607–608.

забезпечити подальше просування суспільства у «світле майбутнє» згідно з програмою КПРС.

Однак тенденції демократизації державно-правового життя не мали свого продовження. В період так званого «брежнєвського застою» було значно скорочено повноваження республіканських органів на користь союзного центру. Продовжували діяти авторитарні методи управління за керівної ролі партійної номенклатури, що закріплювалося у ст. 6 Конституції.

Панування бюрократичних сил породжувало масові грубі порушення соціалістичної законності й правопорядку. Ігнорувалась народна ініціатива та національні інтереси. Замовчувались екологічні проблеми, особливо після аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Це викликало справедливе обурення і недовіру населення до наявної влади. Політична криза радянського суспільства стала особливо помітною. З початком радикальної реформи, проголошеної на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС, для України вдруге у ХХ ст. виникла можливість національного відродження. Виражаючи волю й прагнення українського народу, Верховна Рада республіки 16 липня 1990 р. ухвалила Декларацію про державний суверенітет.

Період перебудови для республіки закінчився ухваленням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР Акта про державну незалежність України, що ліквідував історичну несправедливість та розпочав новий етап в історії її народу.

Поява у світовому співтоваристві нової суверенної держави – України, – її економічне зростання і миролюбні ініціативи сприяють ствердженню миру і спокою на нашій планеті.

Контрольні питання до теми 9

1. Розкрийте характерні особливості державно-правового розвитку України у повоєнний період.

2. На основі аналізу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. та Закону СРСР від 26 квітня 1954 р. розкрийте правові засади передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР.

3. Охарактеризуйте зміни в судовій системі УРСР у період десталінізації.

4. Дайте характеристику основним положенням Конституції УРСР 1978 р.

5. Які були основні передумови перебудови?

6. Які особливості здійснення політики перебудови в Україні?

7. Здійсніть аналіз перших нормативно-правових актів періоду перебудови.

Тема 10 РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У НОВІТНІЙ ПЕРІОД

Основні поняття, терміни та категорії для засвоєння: державна символіка, інститут громадянства, Декларація про державний університет, Конституція України, приватизація, лібералізація цін, грошова реформа, майнова диференціація суспільства, пропорційно-мажоритарна виборча система, корупція, «тіньова економіка», «газові» та «торгівельні війни» з росією, Помаранчева революція, Євромайдан, Революція Гідності, сепаратизм, Антитерористична операція, анексія, тимчасово окупована територія, люстрація, поліконфесійність.

10.1. Загальний історичний огляд

На початку 1980-х рр. верхівка комуністичної партії СРСР, шукаючи вихід із глибокого застою, розпочала «косметичний ремонт» системи, відомий як «перебудова». Проте паростки свободи зробили процес неконтрольованим і радянська імперія стала розпадатися.

Навесні 1990 р. першою з республік СРСР незалежність проголосила Литва. Близькими до цього були Латвія й Естонія. 12 червня державний суверенітет задекларувала РРФСР. Ухвалення російським парламентом цього акта призвело до того, що протистояння між керівниками СРСР і РРФСР Михайлом Горбачовим та Борисом Єльциним (на той час головою Верховної Ради російської федерації) досягла апогею. Тож М. Горбачов зосереджувався не на подіях в Україні, а на нейтралізації головного опонента.

Тимчасом в Україні демократичні й патріотичні сили створили Народний Рух України за перебудову, який набирив ваги; утворювалися інші організації, що виступали за свободу та незалежність. Українська міжпартійна асамблея просто на вулицях почала реєстрацію громадян Української Народної Республіки (на кінець 1990 р. зареєстрували приблизно 3 мільйони). Національно-визвольний рух українців швидко набирив обертів.

У березні 1990 року відбулися перші альтернативні вибори (коли до бюлетеня для голосування включено більше одного кандидата) до

Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання, яка увійшла в історію як Верховна Рада України демократичного скликання. Уже в перший день її засідання 15 травня виникло протистояння між двома таборами: так званою групою 239 (комуністичною більшістю «За суверенну Радянську Україну») й опозиційним «Демократичним блоком» – Народною Радою.

Наприкінці радянського періоду історії України питання відновлення державності постало досить гостро: або зараз, або ніколи. У цей час у Верховній Раді Української РСР склалися сприятливі умови для ухвалення Декларації про державний суверенітет. Опозиційній Народній Раді вдалося перебрати на себе політичну ініціативу і вже 9 липня 1990 р. лідер республіканських комуністів Володимир Івашко склав повноваження голови Верховної Ради УРСР. Це деморалізувало комуністичну більшість і дало змогу національно-демократичній опозиції провести радикальну за змістом декларацію, яка, по суті, стверджувала суверенність України.⁸²

Документ готувався в непростих умовах. Із 28 червня до 11 липня 1990 року у Верховній Раді УРСР тривало подання та обговорення проєктів Декларації. Всього їх було 12: офіційний від Президії, від депутатської групи «За радянську суверенну Україну» і дев'ять від опозиції, в тому числі авторські, наприклад, Сергія Головатого у співавторстві з Євгеном Тимченком (тоді старший науковий працівник Інституту держави і права), народорадівців Степана Хмари, Сергія Семенця, Тетяни Яхеевої, Івана Валені, групи депутатів у складі Лариси Скорик, Івана Зайця, Володимира Івасюка, а також варіант лідера республіканців Левка Лук'яненка.

Народорадівці зосереджувалися здебільшого на питаннях збереження територіальної цілісності України, забезпечення економічної самостійності, формування республіканських збройних сил, запровадження українського громадянства, ухвалення нової Конституції республіки, врегулювання проблеми з підписанням нового Союзного договору. Тимчасом для комуністичної партійної верхівки Декларація повинна була стати основою для укладання нового Союзного договору, тож парламентська більшість прагнула зберегти існуючий статус-кво України як соціалістичної республіки у складі оновленої радянської федерації, не погоджувалася на формування незалежної від союзного центру економічної системи і власних збройних сил.

Підготовку офіційного проєкту Декларації виконували дві групи –

⁸² Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підруч. / за ред. В. Д. Гончаренка. Харків : Право, 2013. 704 с.

Тимчасова комісія, створена Президією Верховної Ради (керівник – Сергій Дорогунцов) і Комісія Верховної Ради з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (керівник – Микола Шульга). Зрештою за основу Декларації взяли проєкти депутата-народорадівця Сергія Головатого і Президії Верховної Ради України.

16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР, «виконуючи волю українського народу до побудови вільної незалежної держави», схвалила Декларацію про державний суверенітет України. Із 384 депутатів, зареєстрованих у залі, «за» проголосували 355 осіб, проти – 4, утримався – 1, решта – не брали участь у голосуванні.

Оскільки абсолютну більшість депутатів Верховної Ради становили комуністи (239 осіб), Декларації не надали статус конституційного акта. Водночас до Конституції УРСР були внесені статті, що проголошували верховенство українських законів над союзними. Це стало важливим кроком для наповнення Декларації реальним змістом.

Під тиском суспільних настроїв навіть КПУ на ХХVIII з'їзді ухвалила резолюцію про державний суверенітет.

День проголошення Декларації був оголошений в Україні святковим і вихідним. Перша річниця її ухвалення запам'яталася велелюдними урочистими мітингами і демонстраціями в багатьох регіонах.

Основні положення Декларації про державний суверенітет: у преамбулі та десяти розділах Декларації наголошувалося, що Верховна Рада УРСР проголошує суверенітет України як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах».

Важливим є те, що в Декларації про державний суверенітет України вперше в новітній національній історії разом із Українською РСР вжито слово Україна як офіційна назва держави.

Одне з головних – положення про громадянство: всі громадяни проголошувались рівними перед законом, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять; громадяни всіх національностей становлять народ України.

Територія УРСР визнавалася в межах наявних кордонів недоторканною, а від імені народу України могла виступати тільки Верховна Рада.

Визнавалося, що національним багатством міг володіти виключно Український народ.

В економічній сфері – проголошувалося створення власних банків, самостійне формування цінової, фінансової, митної та податкової системи та державного бюджету, контроль за використанням його коштів, а в разі потреби – запровадження власної грошової одиниці.

Проголошувалося також право на власні Збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки. Українська держава мала самостійно визначати порядок проходження військової служби громадянами республіки.⁸³

Було задекларовано намір України в майбутньому стати нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. УРСР у повному обсязі відновлює свій міжнародний статус, а отже, є повноправним учасником міжнародних відносин, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Державні органи влади повинні були забезпечувати національно-культурне відродження Українського народу, запровадження та функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя. Україна зарезервувала за собою право на повернення у власність її народу національно-культурних та історичних цінностей, які тимчасово знаходяться за її межами. Крім того, всім національним групам, які проживали на території України, гарантувалося право на вільний національно-культурний розвиток.

Правник Віктор Мусіяка зауважував: «Важко переоцінити Декларацію про державний суверенітет та її значення для України. Проте проголосити – це одне, а виконувати інше. Необхідно постійно наповнювати змістом саме поняття «Декларація про незалежність», «державний суверенітет». Це означає – демонструвати здатність жити своїм життям, своїм розумом, своїми силами і задіяти весь арсенал та всі можливості, які є у держави» (газета «День», 17 липня 2013 року).

Майже всі положення Декларації суперечили чинній на той час Конституції УРСР.

За місяць Верховна Рада Білорусі ухвалила декларацію про суверенітет республіки, яка повторювала тези української декларації про побудову самостійної держави.

⁸³ Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

С. Плохий так характеризував практичні наслідки цих декларацій: «На той момент головна відмінність між суверенітетом і незалежністю була така: суверенітет установлював пріоритет законів республіки над союзними, а незалежність повністю виводила союзні закони за межі правового поля, і республіка керувалася тільки власними. Крім того, офіційний статус незалежної держави збільшував владні повноваження місцевої еліти» (Сергій Плохий. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу, 2019).

Відразу після ухвалення історичного рішення, переповнений емоціями Левко Лук'яненко на площі перед Верховною Радою заявив: «Ця Декларація – це програма виходу України з-під влади Москви. Від нас із вами залежить, чи Декларація стане практичною програмою будівництва незалежної України, чи промосковським комуністам-ортодоксам вдасться перетворити її в черговий порожній папірець».

Інший державний і політичний діяч Іван Драч зазначав: «До цього Документа ми повинні ставитися із належною поштивістю і пошаною, але і з розумінням того, що це лише початок тої величезної і грандіозної роботи, яка називається творенням Української держави» («Літературна Україна», 30 серпня 1990 року).

Отже, ухвалення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року стало переломним моментом. Вже 3 серпня Верховна Рада ухвалила закон про економічну самостійність України, 30 липня – постанову про військову службу, яка започаткувала повернення українських воїнів із конфліктних гарячих точок, а 24 жовтня 1990 року Верховна Рада внесла зміни до Конституції про перевагу республіканських законів над союзними. Ці події фактично свідчили про крах правової союзної системи.

М. Горбачов прикладав зусиль для збереження СРСР, однак Верховна Рада оголосила всеукраїнське опитування, результат якого свідчив про тверді наміри щодо створення власної держави, а не на збереження Союзу.

19 серпня 1991 групою державних керівників СРСР з метою блокування подальшого ходу ініційованої М. Горбачовим «перебудови» і недопущення підписання нової союзної угоди був створений Державний комітет по надзвичайному стану в СРСР.

Однак від самого початку Державний комітет по надзвичайному стану почав стикатись із супротивом. У Москві його очолив Президент РФ Б. Єльцин, якого підтримали Голова РМ РРФСР І. Сілаєв та Голова ВР РРФСР Р. Хасбулатов.

19 серпня 1991р. Б. Єльцин видав указ, за яким декрети ДКНС були заборонені на території росії.

Зайнявши спочатку вичікувальну позицію, Л. Кравчук під впливом національно-демократичних сил, які рішуче засудили дії ДКНС, 20 серпня 1991 р. назвав зміну влади антиконституційною і закликав до захисту суверенітету України.

Путч у Москві був провалений, а республіки, які на той час ще залишались у складі СРСР, одна за іншою почали проголошувати незалежність.

24 серпня 1991 ВР УРСР ухвалила Акт про незалежність України. Цей процес завершився підписанням угоди у Біловезькій Пущі (Білорусь), що формально легалізувала колапс союзної держави. Члени ДКНС (крім Б. Пуго, який покінчив життя самогубством) були заарештовані і засуджені, а вже у 1992 р. всі вони були амністовані.

Отже, в 1991 р. з прорадянського хаосу виникла незалежна Українська держава. Були наявні всі об'єктивні передумови, особливо економічні, щоб швидко пройти етап становлення і надалі відігравати роль важливого самостійного суб'єкта європейської політики: Україна була за територією найбільшою у Європі (крім росії) країною, обіймаючи 603,7 тис. км², з населенням приблизно 50 млн осіб (з них 77,8 % – українці, 22,1 % – росіяни, решта – інші національності (білоруси, молдавани, євреї, болгары, поляки тощо), а також мала значний господарський потенціал, значні природні ресурси, важливе стратегічне становище.

Закордонні політологи й економісти небезпідставно вважали, що Україна з усіх колишніх союзних республік Союзу РСР мала найкращі «стартові» передумови для становлення і розвитку своєї державності. На перспективи українського державотворення світ дивився з оптимізмом. Молода держава мала численні кадри інтелігенції, повну провладну і управлінсько-адміністративну інфраструктуру, органи судової влади, розвинене шкільництво усіх рівнів, численні заклади вищої освіти, міжнародне визнання і навіть членство в ООН.

Вже з перших днів проголошення Україною незалежності її суверенність як держави визнали Польща (першою в Європі), потім – Угорщина, а також першою з неєвропейських країн – Канада.

Українська влада ще перед грудневим референдумом 1991 р. вжила значних заходів, щоб наповнити реальним змістом задекларовану незалежність.

10.2. Розробка та ухвалення Конституції України 1996 р., її характеристика

Конституційний процес розпочався з Декларації про державний суверенітет України. Після президентських виборів 1994 р. була створена нова Конституційна комісія з двома співголовами – Леонідом Кучмою та Олександром Морозом. За чотири дні до вичерпання строку дії Конституційного договору, 4 червня 1996 р. Верховна Рада ухвалила в першому читанні доопрацьований проєкт нового Основного закону.

Однак перспектив на його ухвалення в цілому конституційною більшістю голосів не було. 26 червня Л. Кучма підписав Указ «Про проведення Всеукраїнського референдуму з питання ухвалення нової Конституції України». У ситуації гострої політичної кризи в парламенті була сформована узгоджувальна комісія, яку очолив Михайло Сирота. Напередодні ухвалення Конституції, в червні 1996 р., ситуація загострилася. 26 червня Рада національної безпеки і Рада регіонів при Президентові України різко засудили будь-які зволікання щодо ухвалення цього документа. Президент призначив референдум щодо ухвалення Конституції на 25 вересня. А наступного дня своє слово сказала інша гілка влади: Верховна Рада ухвалила Постанову «Про процедуру розгляду проєкту Конституції України в другому читанні». І розпочався справжній марафон тривалістю майже 24 години. Із них останні 14 – без будь-якої перерви. О 9.18 ранку 28 червня 1996 р. країна отримала нову Конституцію. Відпрацьований узгоджувальною комісією М. Сироти і вже ухвалений постатейно проєкт набрав під час голосування загалом 314 голосів⁸⁴.

Це були непрості 14 годин. Серед питань, які викликали найбільші дискусії, опинилися державні символи. Ліві категорично не погоджувалися на тризуб і синьо-жовтий стяг. Врешті депутати дійшли згоди.

Чимало суперечок викликало питання про статус Криму. Частина народних обранців (насамперед, праві) вважали, що достатньо обмежитися наданням півострову статусу звичайної області. Після неодноразових голосувань таки дійшли компромісу: ліві голосують за синьо-жовтий прапор, праві – за автономію Криму.

Доволі легко вирішилося мовне питання: українська стала єдиною державною мовою, але Конституція гарантує вільний розвиток та використання російської і інших мов національних меншин.

⁸⁴ Гончаренко В. Д. Зазнач. твір.

Конституція 1996 р. стала першою Конституцією незалежної України, закріпивши правові основи держави, її суверенітет і територіальну цілісність, основні права і свободи українських громадян. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність, безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Конституція України містить норми прямої дії. Одним із головних положень стала 5-а стаття Конституції, згідно з якою «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ».

Власне, конституційний процес не завершився ухваленням Конституції 28 червня 1996 р. Він триває увесь час, поки існує держава і розвивається суспільство.

Конституція України як вищий законодавчий акт визначила базові принципи організації вищих органів держави і місцевого самоврядування, їхні відносини та компетенцію, а також права, свободи й обов'язки громадян. Затвердження Основного Закону держави створило юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвиненого громадянського суспільства, органічного входження України до світової спільноти.

Конституція України закріпила правові основи незалежної України, її суверенітет і територіальну цілісність.

З ухваленням Основного Закону були визначені базові координати й орієнтири, сукупність суспільних цінностей – усе те, що формує політико-економічну систему.

Було створено передумови для того, щоб функціонування і розвиток держави і суспільства не залежали від політичної орієнтації партій чи окремих політичних діячів. Окреслено відносини держави і громадянина, їхні права і взаємні обов'язки. Установлено межі втручання держави в життя суспільства й окремої особистості.

Ухвалення Конституції України внесло стабільність у політичне життя українського суспільства, законодавчо розмежувавши права й обов'язки різних гілок влади, політичних партій і громадських організацій, а також зміцнило міжнародний авторитет молодій держави.

Розвиток суспільних відносин у державі за період незалежності засвідчив потребу внесення змін до Конституції України. Такі зміни були внесені Верховною Радою України Законами України № 2222-IV від 08.12.2004, № 1401-VIII від 02.06.2016, № 2680-VIII від 07.02.2019, що послуговували правовою основою для трансформації форми правління в Україні, реформування правосуддя в нашій державі й обрання стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в

Європейському Союзу та в Організації Північноатлантичного договору.

Коротко про зміст реформ. Законом України № 2222-IV від 08.12.2004 було внесено зміни до розділів IV «Верховна Рада України», V «Президент України» та VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади», що мали на меті трансформацію існуючої на той час президентсько-парламентської республіки у парламентсько-президентську. Задля цього було перерозподілено правоустановчі повноваження Парламенту та Президента щодо формування Уряду, а також передбачено конституційно-правову відповідальність останнього перед Верховною Радою України.⁷

З-поміж новел розділу VIII «Правосуддя» на особливу увагу, на нашу думку, заслуговують такі: 1) потенційна можливість визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду; 2) утворення, реорганізація і ліквідація суду законом; 3) визнання найвищим судом у системі судоустрою України Верховного Суду; 4) визнання потенційної можливості дії відповідно до закону вищих спеціалізованих судів; 5) визначення як підстави для звільнення судді з посади порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна; 6) підвищення кваліфікаційних вимог до кандидата на посаду судді, в тому числі чітко визначення вікових меж; тепер на посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти років і не старший за шістьдесят п'ять років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою; 7) зміна порядку призначення на посаду судді, що передбачає конкурсний відбір; 8) визнання конституційною засадою правосуддя не підкорення судді закону, а керування верховенством права; включення до основних засад судочинства розумних строків розгляду справи судом як важливої процесуальної гарантії прав людини і громадянина; 9) наділення суду контрольними повноваженнями щодо виконання ухвалених ним рішень; 10) встановлення розміру винагороди судді законом про судоустрій, що є важливою гарантією його незалежності; 11) утворення Вищої ради правосуддя шляхом реорганізації Вищої ради юстиції та наділення її певними повноваженнями.

Законом України № 2680-VIII від 07.02.2019 було внесено зміни

⁷Сердюк Л.М. Зміни до Конституції України 1996 року: їх зміст і соціально-правові наслідки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 702-707.

до Преамбули, розділів IV «Верховна Рада України», V «Президент України», VI «Кабінет Міністрів України. Інші органи виконавчої влади» та XV «Перехідні положення» Конституції України, що не лише підтвердили європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України, але й створили умови та усунули перешкоди для реалізації такого курсу.

Зокрема:

а) п. 5 ч. 1 ст. 85 Конституції України Парламент наділяється повноваженням визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

б) ч. 3 ст. 102 Основного Закону Президент України визнаний гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

в) згідно з п. 1-1 ст. 116 Конституції України Уряд забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

г) п. 14 розділу XV «Перехідні положення», що допускав можливість використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України, взагалі втратив чинність.

Отже, Конституція України як Основний Закон держави і суспільства з-поміж інших законів вирізняється підвищеною стабільністю, а внесення до неї змін і доповнень, як правило, свідчить про намір суб'єкта законотворчості здійснити певні реформи, на які є суспільний запит.

10.3. Державно-політичний розвиток сучасної Української Держави

Внаслідок проголошення нової держави – нового повноправного суб'єкта внутрішньо- та міжнародно-правових відносин перед владою України постало питання: як бути з Українською РСР, її законодавством, державними органами, колишніми колоніальними

структурами.

Зважаючи на досвід державотворчої діяльності УНР і ЗУНР, «старих» і новітніх європейських держав, 12 вересня 1991 р. ухвалено Закон «Про правонаступництво України». У ньому зазначалося, що з моменту проголошення незалежної України найвищим органом влади є Верховна Рада в наявному депутатському складі. Вона повинна діяти до скликання Установчих зборів або нових виборів у парламент. Закони та інші нормативні акти УРСР діють на території республіки, якщо вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення Акта про незалежність України. Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними до 24 серпня 1991 р. У Законі також визначено основні принципи державного будівництва – народ України створюватиме державу «суверенну і самоврядну, незалежну і відкриту, демократичну і правову».

Верховна Рада ратифікувала основні міжнародні акти про права людини. Вони стали невід'ємною частиною законодавства України. Законом «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. встановлено в державі єдине громадянство. Громадянами України стали всі особи, які на момент набуття чинності Закону проживали на її території і не заперечували проти ухвалення її громадянства – незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, освіти, політичних поглядів і релігійних переконань. Цей Закон України був значно демократичнішим порівняно з аналогічними законами інших держав колишнього СРСР, зокрема Прибалтійських.

Прагнучи утвердження на території України загальнолюдських соціальних цінностей і добробуту, зокрема принципів свободи людини, гуманізму, соціальної справедливості, рівноправності усіх націй та етнічних груп, беручи до уваги, що на території держави проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями становлять 50-мільйонний народ України, Рада 1 листопада 1991 р. ухвалила Декларацію прав національностей України⁸⁵.

Дуже важливим завданням молодої держави було створення територіальної цілісності та суверенітету країни. Без них жодна держава не могла б довго проіснувати. Яскравим доказом цього була трагічна доля попередніх українських держав – ЗУНР та УНР. Тому Постановою Верховної Ради 24 серпня 1991 р. усі військові формування, дислоковані на території України, були підпорядковані парламенту України. У січні 1992 р. створено Міністерство оборони, яке взяло керівництво над

⁸⁵ Трофанчук Г. І. Ззнач. твір.

Збройними Силами України. Розпочалося формування Республіканської національної гвардії. Усі військовослужбовці, які бажали служити народові України, повинні були скласти військову присягу. Під процес творення національних Збройних Сил України підвели відповідну юридичну основу з широким правовим та соціальним захистом військовослужбовців. Верховна Рада України ухвалила приблизно півсотні правових актів щодо регламентації будівництва Збройних Сил.

Цей процес, однак, ще досі не завершився, оскільки необхідно створити мобільну, боєздатну, патріотично налаштовану, з сучасним озброєнням, на професійних засадах армію. Відкритим залишається і питання доцільності ядерного роззброєння, оскільки чимало держав нині шукають можливостей озброїтись ядерною зброєю, вважаючи її одним з найнадійніших гарантів суверенітету. Дуже гострими є проблеми матеріального забезпечення Збройних Сил України. Непроведення обліку військового майна і невизначеність у критеріях доцільної достатності в кількості та озброєнні призвели до істотних втрат. Надлишки техніки знищено або розбазарено, їх не вдалося реалізувати в народному господарстві або експортувати.

Прагнучи забезпечити економічний суверенітет, входження у світове господарське співтовариство, добробут і умови для вільної, творчої праці громадян, Україна розпочала перехід до ринкової економіки, визначила рівноправність усіх форм власності. Закони, ухвалені Верховною Радою щодо роздержавлення і приватизації власності, хоч і створили певні умови для господарювання всіх підприємств і підприємців, все-таки виявилися недосконалими.

Мала недоліки й фінансова політика. Потребувала перегляду дуже невдала податкова політика держави, вдосконалення – діяльність Національного банку. Відкритим залишалося питання щодо національної грошової системи. Все це, як й інші фактори, не сприяло розвиткові виробництва, збільшенню випуску товарів тощо.

З ухваленням Акта незалежності створено український дипломатичний корпус, який почав утверджувати міжнародну правову суб'єктність Української держави. Відразу після проголошення Акта повідомлення про цю історичну подію отримали всі постійні представництва в республіці та за кордоном. Офіційний текст Акта був негайно розісланий у консульства і представництва іноземних держав в Україні. Відповідні ноти були передані у різні міжнародні організації, зокрема в ООН.

Незважаючи на це, світ не поспішав визнавати нову незалежну державу. Протилежним було ставлення до 3 держав Прибалтики, оскільки західні країни не визнавали правомірним факт їх входження у

СРСР, крім того, бажання і реальне право на вихід підтвердилось там під час плебісциту. Тому з правового погляду питання створення незалежної держави остаточно повинен був вирішити весь народ України⁸⁶.

Референдум був призначений на 1 грудня 1991 р. Крім відповіді на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?», громадяни повинні були обрати президента країни. На день голосування право брати участь у референдумі мали 37 885 555 осіб. Взяли участь у голосуванні 31 891 742, або 84,18 %. Із них відповіли «Так, підтверджую» 28 804 071 громадянин, або 90,32 %, «Ні, не підтверджую» 2 417 544, або 7,58 %; 670 117 бюлетенів (2,1 %) визнано недійсними.

Підсумки референдуму були явищем закономірним, підготовленим попереднім спалахом масової соціально-політичної та національно-патріотичної активності: численними мітингами, пікетами, демонстраціями, страйками, зрештою, вражаючим «живим ланцюгом» 21 січня 1990 р. з нагоди річниці самостійності та соборності України, в якому між Києвом, Львовом та Івано-Франківськом стояло майже 3 млн осіб, а також голодування студентів з 2 по 17 жовтня 1990 р. у Києві, надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів у Верховну Раду на багатопартійній основі тощо.

Підсумки референдуму однозначно засвідчили прагнення народу України до державної незалежності, його бажання бути повноправним господарем на власній землі, а не «молодшим братом», частиною ще однієї імперії з новітнім фасадом.

Отже, результати голосування ознаменували повноправне входження України до світового співтовариства вільних держав.

До виборчого бюлетеня по виборах Президента України було внесено 6 кандидатур. Народ обрав Л. Кравчука. За нього проголосували 61,59 % виборців, що взяли участь у голосуванні.

Верховна Рада України 5 грудня звернулася із заявою «До парламентів і народів світу», в якій наголошувалось, що Україна, одна з держав – засновниць ООН, відповідно до мети і принципів Статуту ООН спрямовуватиме зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі. Зовнішня її політика ґрунтуватиметься на загально визнаних принципах міжнародного права.

Коли до проведення референдуму Україну як державу визнало тільки декілька держав – і першими серед них, як зазначалось, Угорщина та Польща, то після референдуму розпочалась широка смуга

⁸⁶ Гончаренко В. Д. Зазнач. твір.

офіційного її визнання державами світу. Україну визнали приблизно 140 держав, і більшість тут же встановили з нею дипломатичні відносини.

Президент України Л. Кравчук, Росії – Б. Єльцин і голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич 7–8 грудня під час зустрічі у Біловезькій Пущі та Мінську підписали угоду, що Союз РСР припиняє існування, зате створюється Співдружність Незалежних Держав (СНД). В Алма-Ати 21 грудня про приєднання до СНД заявили інші республіки колишнього СРСР (за винятком країн Балтії та Грузії).

Верховна Рада 10 грудня 1991 р. ратифікувала Угоду про Співдружність Незалежних Держав із застереженнями до неї, що забезпечували незалежність України як суб'єкта міжнародного права.

Входження України до СНД викликало неоднозначну реакцію. Пояснюючи цей крок, Л. Кравчук зазначав: «СНД утворився для вирішення двох серйозних завдань. Перше це мирне, цивілізоване розлучення. Друге – щоб знайти механізм співпраці, враховуючи попередні тісні економічні й інші зв'язки, інтеграцію. Це дало б змогу швидше подолати адміністративні методи управління і разом вирішити складні проблеми переходу до ринку».

За 1992–1993 рр. Радою глав держав СНД і Радою глав урядів було ухвалено приблизно 400 угод, рішень та інших документів, у тому числі таких, що надавали інститутам співдружності наддержавні функції, розчищаючи шлях до всеохоплюючої інтеграції. З них Україна підписала приблизно 200 документів, які не загрожували її державному суверенітету.

Надалі, на жаль, співпраця у межах СНД відбувалася надзвичайно складно, з елементами конфронтації. Росія ніяк не могла позбутися «великодержавних» претензій, розглядаючи СНД як зародок державного утворення, що мало прийти на зміну Союзові РСР. Особливої гостроти набула проблема Збройних Сил (Чорноморського флоту тощо). Загострилася й проблема Криму, який численні політики росії вважали і вважають досі «істинно російською» землею, а проросійські сили в Криму їм у цьому всіляко сприяють.

Важливим елементом становлення суверенітету, державності України стало законодавче затвердження головних державних символів герба, прапора, гімну. Україна давно мала вже свої, історично обґрунтовані символи. Але це, як видавалося на перший погляд, нескладне завдання не так просто було вирішити українському парламентові. Причини, що зумовили надзвичайне збурення навколо проблеми державної символіки, такі: тривалий колоніальний статус України, сформоване у масовій свідомості уявлення про державну символіку як про

суто політичне, класове явище, а не просто національне, послідовно насаджувані впродовж десятиліть комуно-більшовицьким режимом антиукраїнські погляди; відверто антиукраїнська, антиісторична, шовіністична позиція багатьох депутатів, зокрема комуністів та соціалістів. Дехто з них на засіданнях Верховної Ради тлумачив тризуб не як геральдичний знак з часів Володимира Великого, а як символ агресії, бо там, мовляв, зображений меч.

Однак історична правда та здоровий глузд перемогли. Президія Верховної Ради 15 січня 1992 р. видала указ «Про державний Гімн України». Ним став давній національний Гімн «Ще не вмерла Україна...» (музика М. Вербицького, слова П. Чубинського).

28 січня Верховна Рада ухвалила постанову про Державний Прапор та Малий герб України. Малим гербом держави визнано державний символ ще з часів Київської Русі тризуб, Прапором – синьо-жовтий, що символізує колір синього неба і жовтого лану пшениці.

Після проголошення державної незалежності в Україні активно розгорнулося будівництво власної демократичної держави, творення її правової основи. Процес державотворення вимагав передусім розробки й ухвалення нової, сучасної Конституції. Українському народові частіше від багатьох інших доводилося втрачати і тяжко відбудувувати державність, створювати для неї Конституцію. Згадаймо «Вивід прав України» Пилипа Орлика чи Конституцію Центральної Ради. Та жити за цими конституціями Україні не довелося. П. Орлик писав конституцію для вже неіснуючої держави, а Конституція Центральної Ради діяла лише день, оскільки була ухвалена напередодні гетьманського перевороту. Щодо радянських конституцій України 1919, 1929, 1937 і 1978 рр., то вони творилися у кремлівських кабінетах московськими партійно-державними функціонерами, а в Україні тільки переписувалися.

Отже, необхідність вироблення й ухвалення нової Конституції була очевидною. Але цьому знову ж таки всіляко чинила опір комуністично-соціалістична більшість депутатів Верховної Ради, яка не могла примиритися з втратою «керівної і спрямовуючої» ролі у суспільстві. Тому тривалий час продиктовані життям зміни щоразу вносилися до Конституції УРСР 1978 р., яка продовжувала діяти, тобто коли в усіх колишніх союзних республіках були ухвалені нові конституції, Україна жила за перелицьованим основним законом старого, посткомуністичного взірця.

Водночас Верховна Рада ухвалила низку важливих, конституційного значення законів, зокрема «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р., «Про державний кордон України» і «Про

прикордонні війська України» від 4 листопада 1991 р., «Про утворення державного митного комітету України» від 12 грудня 1991 р., Декларацію прав національностей України (листопад 1991 р.), «Про представника Президента України» (березень 1992 р.). Останнім з метою ефективнішої реалізації президентської влади на місцях створено інститут представників Президента – в областях, районах та містах центрального підпорядкування. Визначено їх роль у розвитку місцевого і регіонального самоврядування, правові, організаційні та фінансові основи їх діяльності. Однак представник не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад, навіть якщо вони суперечили законові. Він міг тільки призупинити їх дію до часу розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку.

Інститут представників Президента певною мірою зміцнив виконавчу вертикаль влади. Водночас відносини між ними і головами обласних та районних рад залишалися не до кінця врегульованими. Подання Президента України Л. Кравчука про те, що його представники є найвищими посадовими особами у своїх регіонах, Верховна Рада відхилила.

У середині 1992 р. Україна вийшла з грошової рубльової зони. На її території були введені купуно-карбованці. Але різке зростання цін на енергоносії, розпад радянської економічної інфраструктури, припинення роботи багатьох підприємств, що було пов'язано з припиненням поставок з інших колишніх союзних республік, комплектуючих частин, механізмів тощо (скажімо, Львівський автобусний завод отримував комплектуючі деталі з понад 70 підприємств СРСР), нестача товарів першої потреби і взагалі легкої промисловості – все це призвело до інфляції, а в 1993 р. – гіперінфляції, коли купуно-карбованці знецінилися більше ніж у 100 разів. Такого рівня інфляції на той час не знала жодна інша країна світу.

У таких умовах Україна робить перші кроки до приватизації економіки. Ухвалено закони «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р., «Про приватизацію малих державних підприємств» від 6 березня 1992 р., «Про приватизаційні папери» від 6 березня 1992 р. тощо. Але в цілому приватизаційна державна програма була провалена. На середину 1993 р. 98 % підприємств залишалися власністю держави. Тривала економічна криза.

За 1992–1994 рр. Верховна Рада України ухвалила приблизно 450 законів. Однак в умовах відсутності чіткої концепції переходу від тоталітарного, антидемократичного, посткомуністичного режиму до демократичного суспільства багато з них виявилися відірваними від

життя, через що належно не спрацювали.

На це було кілька причин. З одного боку, відчувалась незабезпеченість законів відповідним механізмом їх впровадження в життя. З іншого – у колишньому пострадянському просторі, навіть в усіх Європейських країнах колишнього соціалістичного табору (хоч значно меншою мірою), створилася своєрідна соціально-економічна ситуація, до якої не підходив накопичений людством в умовах приватновласницької системи досвід реформ. Просуватися вперед можна було лише шляхом спроб, експериментів і неминучих помилок. І, по-третє, на шляху демократичних перетворень, реформ у соціально-політичному, особливо економічному житті, стояла непереборною стіною більшість у Верховній Раді комуністично-соціалістичних депутатів, які ніяк не могли і не хотіли уявити собі іншого шляху розвитку України, крім соціалістично-радянського тільки «у братському союзі», тобто під контролем росії.

Прагнучи зміцнити виконавчу гілку влади, Президент України Леонід Кравчук у лютому 1992 р. створив Державну думу, яка мала виконувати консультативні функції при ньому, змінюючи навіть в окремих випадках парламент, оскільки законодавча діяльність останнього не встигала за вимогами життя. Народні депутати витрачали багато часу на політичні конфронтації, розв'язання невластивих їм поточних питань управлінського характеру та «лобіювання» інтересів різних економічних, фінансових угруповань, фірм чи в межах власного виборчого округу.

Однак через кілька місяців, наразившись на жорстку опозицію парламенту, Л. Кравчук змушений був Думу розпустити.

Не працював у напрямі демократизації суспільно-політичного життя, реформування економіки належно і уряд, очолюваний прем'єром ще з комуністичних, тоталітарних часів, людиною догматично-консервативного мислення В. Масолом. У квітні 1991 р. хвиля страйкових виступів, багатоденного голодування студентів на Майдані Незалежності змусила В. Масола подати у відставку.

Уряд очолив В. Фокін. Упродовж більше ніж півтора року кабінет Фокіна піддавався гострій критиці різними громадсько-політичними організаціями, партіями, профспілками, політиками, економістами, оскільки економічне становище невпинно погіршувалось, частково і не з його вини.

У жовтні 1992 р. Верховна Рада затвердила головою уряду Л. Кучму, який до того тривалий час очолював одне з найбільших у світі підприємств з виготовлення ракет стратегічного значення (у

Дніпропетровську) – завод «Південатоммаш». Роль Уряду і Прем'єр-міністра у суспільно-політичному та економічному житті країни зросли. Л. Кучма отримав повноваження видавати декрети, які заповнювали правовий вакуум або навіть могли деякою мірою змінювати чи доповнювати чинні закони.

Президент провів значне скорочення штату своєї адміністрації, ліквідував у ній численні органи і структури, що дублювали відповідні структури Кабінету Міністрів. Але оскільки тісного контакту, повного взаєморозуміння між Президентом і Прем'єр-міністром не було, Л. Кучма подав у відставку.

10 січня 2005 р. ЦВК, розглянувши всі скарги штабу В. Януковича та визнавши їх необґрунтованими, оголосила переможцем виборів В. Ющенко. З 29 068 314 (72,22 %) виборців, які взяли участь у голосуванні, за В. Ющенко проголосувало 51,99 % виборців (15 млн 115 тис. 452 особи), за В. Януковича – 44,19 % (12 млн 848 тис. 087 осіб).

Інавгурація Президента України В. Ющенко відбулась 23 січня 2005 р. у День Соборності України за участю 8-и президентів іноземних держав та повноважених делегацій з 64-х країн світу.

Помаранчева революція продемонструвала наявність в Україні сформованого, патріотично налаштованого громадянського суспільства. Сотні тисяч людей в надзвичайно складних погодних і побутових умовах твердо й непохитно стояли на Майдані Незалежності аж до перемоги, впродовж майже місяця. Стояли люди різного віку, різних професій, різних регіонів, викликавши симпатії і подив всього світу, стояли, не допускаючи ніяких ексцесів, правопорушень, екстриму. Президент В. Ющенко сформував коаліційний уряд на чолі з Ю. Тимошенко, який приступив до активної діяльності⁸⁷.

Затверджена 4 лютого 2005 р. Верховною Радою програма уряду «На зустріч людям» передбачала комплекс першочергових заходів, спрямованих на підвищення життєвого рівня населення, подолання бідності і безробіття, посилення цільової спрямованості соціальних програм тощо. Крім того, у травні 2005 р. Президент запропонував уряду до виконання 17 програм. Президент і уряд тільки за 1,5 року своєї діяльності зробили чимало корисного для народу. Україна дала всьому світові урок свободи і демократії, піднеслася до рівня взірця для наслідування і об'єкта захоплення. Влада стала відкритою і ближчою до народу. Народ повною мірою відчув, що таке свобода, вільніше, без цензури стали діяти ЗМІ. Зокрема, збільшено розміри допомоги матерям при народженні дитини у 11,7 рази (з 725 до 8 497 грн), за 2005 р.

⁸⁷ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Ззнач. твір.

державну соціальну допомогу отримали понад 405 тис. малозабезпечених сімей на суму 546,7 млн грн; 385 тис. сімей отримали субсидії на придбання палива й газу (76,2 % сімей порівняно з 58 % у 2004 р.); 7 711 безпритульних дітей отримали соціальний захист; приблизно 72 % поточного бюджету було спрямовано на соціальні потреби; 16 % ВВП скеровано на пенсійну програму; збільшено розмір пенсій (середній розмір – 396 грн), який дорівнявся до встановленого законом прожиткового мінімуму; збільшено загальний обсяг видатків з бюджету 2005 р. на охорону здоров'я – до 12,2 млрд грн (2000 р. – 8,5 млрд, 2004 р. – 9,6 млрд); в середньому на 20,3 % зросла заробітна плата, створено 830 тис. робочих місць; започатковано програму «Контрабанда – стоп!» тощо.

Україна твердо взяла курс на європейську інтеграцію, на вступ до Євросоюзу. В Україну пішли іноземні інвестиції, стабільною стала фінансова система, твердою і надійною – українська гривня.

Але були і невдачі, різниці в поглядах і діях серед високопосадовців, зокрема в уряді. Це призвело до відставки уряду Ю. Тимошенко. Було сформовано новий коаліційний уряд, який очолив Ю. Єхануров. Але і надалі не все вдалось Президенту, його команді і уряду виконати з вказаних програм. Нова влада надто швидко втратила запал до проведення ґрунтовних державних реформ. Надто багато уваги приділяла вона постійним персональним перестановкам, декларативним гаслам і рішенням. Спостерігалось послаблення фінансової дисципліни, надто великими були соціальні видатки, за допомогою яких «помаранчеві» намагались утримати народну підтримку. Це призвело до збільшення інфляції, зростання цін. Народ був розчарований і тому, що залишились лише гаслами гасло боротьби з корупцією, зловживаннями та гасло «всіх бандитів – у тюрми». Щоправда, дехто з них втік за кордон, але жодних голосних процесів над ними так і не відбулось. Неefективно діяла прокуратура, СБУ, не розкрито низки резонансних справ. Однак найбільшим недоліком була, напевне, внутрішня неоднорідність, «різношерстість» «помаранчевих», вплили очевидні суперечності між ними. Вони не раз голосували у парламенті проти урядових і президентських законопроектів щодо, наприклад, лібералізації економіки, а також щодо низки реформ, необхідних для входження України в СОТ (Світової організації торгівлі). Тому серед значної кількості населення, яке сподівалося на негайні та відчутні зміни (хоч такого майже не буває, бо на все потрібен час) назріло розчарування. Виявом цього були результати парламентських виборів, які відбулись в Україні 26 березня 2006 р. На виборах перемогу здобула

Партія регіонів, а всього до Парламенту пройшло 4 партії і блок партій «Наша Україна».

Результати парламентських виборів стали серйозним застереженням і уроком для табору «помаранчевих». Але він залишився неусвідомленим. Про це засвідчили подальші події⁸⁸.

Хоч Партія регіонів здобула на виборах перемогу, але навіть блокувавшись з комуністами, вона не змогла сформувавши більшість (207 голосів за потрібних 226). «Помаранчеві» змогли, заблокувавшись, отримати більшість – 240 голосів, цього їм і далі треба було триматися – спільно, забувши про особисті інтереси і амбіції. Натуральним кандидатом на посаду Прем'єр-міністра була Ю. Тимошенко, партія якої здобула серед «помаранчевих» найбільше місць у парламенті. Але Президент не поспішав (з різних причин) пропонувати її кандидатуру. «Наша Україна» взагалі вела себе двозначно, позиція її була не чіткою, за кулісами йшли розмови про її можливу коаліцію з Партією регіонів. Ситуація ускладнювалась. «Наша Україна» пропонувала на посаду спікера парламенту П. Порошенка, хоч на неї претендував і О. Мороз. Безкінечні переговори і дискусії у таборі «помаранчевих» закінчилися тим, що соціалісти на чолі з О. Морозом (за винятком 2 осіб) перейшли до блоку В. Януковича. Тепер цей блок становив більшість, утворивши так звану «антикризову коаліцію». Вона нараховувала 238 депутатів.

Перед В. Ющенком відкривались 2 шляхи: або призначити згідно з Конституцією Прем'єр-міністром В. Януковича, або, як наполягала партія БЮТ і сама Ю. Тимошенко, розпустити парламент і оголосити нові вибори.

Схильний в той час до компромісів Президент, щоб не загострювати ситуації в країні, уникнути нової конфронтації, вибрав перше: призначив В. Януковича Прем'єр-міністром України. О. Мороз став спікером парламенту. Перед цим В. Ющенко, зібравши лідерів усіх партій, які пройшли у парламент, домогся підписання ними Універсалу народної єдності. В ньому гарантувалась незмінність засадничих принципів і напрямів української внутрішньої і зовнішньої політики, збереження української мови як державної тощо.

Проте єдності не досягли. Ю. Тимошенко заявила, що партія переходить в опозицію до влади. В. Янукович сформував уряд, до якого увійшло троє міністрів з «квоти» Президента – міністри закордонних справ, внутрішніх справ і оборони. 4 серпня 2006 р. склад уряду був затверджений парламентом. Щоправда, згодом 2 з них під різними приводами були Прем'єром і парламентом з уряду усунені (залишився

⁸⁸ Іванов В. М. Зазнач. твір.

тільки міністр оборони).

З самого початку призначення В. Януковича Прем'єр-міністром, який мав тверду опору у вигляді «Антикризової коаліції» в парламенті, його відносини з Президентом почали загострюватись. Майже не було співпраці, зате були перманентні конфронтації. Прем'єр-міністр і парламентська більшість стали докладати усіх зусиль, щоб ще більше, ніж це передбачено конституційною реформою 2004 р., обмежити владу Президента. На це був спрямований певною мірою й важливий та в цілому потрібний вироблений урядом і затверджений парламентом Закон «Про Кабінет Міністрів України» від 21 грудня 2006 р. У ньому пропозиції Президента майже не були враховані.

Президенство Ющенко запам'яталося перманентною політичною кризою та «економічними війнами» з росією, що безперечно не могла погодитися з європейським курсом України. Помаранчева команда розвалилася майже відразу після приходу до влади. Конфлікт між Ющенком та Тимошенко набирає обертів. Окрім того, конституційна реформа, затверджена як компроміс у грудні 2004 р., значно обмежила владу Президента і дала привід для постійної боротьби за повноваження між владними інституціями.

У 2007 р. Ющенко розпустив парламент і призначив дострокові вибори. За їхніми результатами, очолювана Віктором Януковичем Партія регіонів перемогла з невеликим відривом від другого місця, яке зайняв БЮТ. Третє місце посіла президентська «Наша Україна – Народна самооборона», що поступово, але впевнено втрачала популярність разом з Ющенком. «Помаранчеві» домовилися – Прем'єр-міністром стала Юлія Тимошенко.

На 2007–2010 рр. припав важкий етап фінансової кризи та «газових» війн з росією, яка вдало підтримувала конфлікт між Президентом і Прем'єр-міністром. На початку січня 2009 р. «Газпром» повністю припинив постачання газу до України, яку звинуватив у крадіжках газу. 18 січня 2009 р. Юлія Тимошенко і прем'єр-міністр рф володимир путін підписали нову газову угоду, яка була дуже не вигідна Україні.

На кінець завершення президентського терміну Віктор Ющенко повністю втратив підтримку виборців. Цим вміло скористалася «Партія регіонів» та її лідер Віктор Янукович. На президентських виборах 2010 року він завдає реваншу і перемагає свого головного конкурента Юлію Тимошенко у другому турі виборів.

Правління четвертого Президента України. Ним став Віктор Янукович, який переміг на виборах президента 17 січня, інавгурація пройшла 25 лютого 2010 р. Єдиний президент України, який достроково

самоусунувся від влади.

Він розпочинає формування авторитарного режиму, схожого на ті, що існували в інших пострадянських республіках: зосереджує все більше влади у своїх руках та свого найближчого оточення. У 2010 р. скасували конституційну реформу 2004 р. і повернули в дію Конституцію 1996 р. У такий спосіб президент отримує значно більше повноважень. Янукович бере під контроль суди та силові структури, нівелює парламент. У 2011 р. до в'язниці потрапляє головна конкурентка президента – Юлія Тимошенко. Її звинувачують у підписанні невігідних газових угод. Переслідування зазнають й інші опозиціонери. Україна падає в рейтингах демократії та свободи слова.

Янукович має повноту влади та слабку опозицію. Політику уряду Прем'єр-міністр Микола Азаров спрямовує на підтримку «стабільності». Це призводить до того, що на кінець 2013 року Україна опиняється на межі дефолту.

На зовнішній арені Янукович, користуючись прихильністю з росії, у квітні 2010 р. укладає так звані «Харківські угоди». В обмін на знижку ціни на газ, Україна погоджувалася продовжити термін дислокації чорноморського флоту росії у Севастополі до 2042 року. Янукович проголосив повернення політики часів президента Кучми. По факту вона була більше проросійською. Однак Януковичу вдалося маніпулювати перспективою підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, переговори щодо якої розпочалися ще за президенства Ющенка. Угоду мали підписати восени 2013 року. У цей час росія, вкотре на чолі з президентом володимиром путіним, розпочинає активне просування власного економічного та політичного проекту – Митного союзу. Росії вдалося відмовити Януковича від підписання угоди з ЄС торговою війною та вигідним кредитом, що якраз допоміг би врятувати країну від дефолту.

Тому Янукович приїхав у Вільнюс на Саміт східного партнерства 28–29 листопада 2013 р., але в останній момент відмовився підписати угоду. Це рішення викликало різний спектр емоцій у населення: від здивування до обурення. Частина українців, що покладала сподівання на збереження європейського зовнішньополітичного напрямку, розпочинає акцію протесту на Майдані Незалежності ввечері 21 листопада. Віктор Янукович пам'ятав болісний досвід 2004 року і спробував придушити виступ у зародку. 30 листопада вночі правоохоронці жорстоко розігнали демонстрантів, більшість з яких була студентами. Як це часто буває, результати виявилися протилежними до очікуваних. Невеликий студентський Євромайдан

переріс у масовий протестний рух, відомий як Революція Гідності.

Росія вирішила скористатися внутрішньою нестабільністю в Україні і розпочала агресію проти неї. Наприкінці лютого 2014 року біля парламенту та уряду Криму з'являються «зелені чоловічки» – військові без розпізнавальних знаків. Вони блокують українські військові частини та розпочинають підготовку до окупації півострова. 16 березня 2014 року окупаційна влада організовує так званий «референдум» про статус Криму. За результатами, які оголосили організатори, 97 % кримчан висловилися за приєднання до російської федерації. 18 березня за поданням президента, російські законодавчі органи затверджують анексію Криму росією – тобто незаконне насильницьке приєднання частини української території. Україна, як і більшість країн світу, не визнали приєднання Криму до росії.

Паралельно з тим, навесні 2014 року, росія розпочинає дестабілізацію та стимулює розвиток сепаратистських рухів, тобто таких, що прагнуть від'єднання від країни, на Донеччині, Луганщині, а також у Харкові та Одесі. У травні підтримувані російськими спецслужбами сепаратисти проголосили створення так званих «Донецької» та «Луганської народних республік» (ДНР та ЛНР), організували псевдореферендум на їхню підтримку. У відповідь Україна розпочинає Антитерористичну операцію (АТО).

У складний для країни час суспільство мобілізується у масштабні волонтерський та добровольчий рухи. У червні 2014 р. на президентських виборах у першому турі здобуває перемогу Петро Порошенко.

Україна розпочинає активні дії у відповідь на агресію. Навесні території, контрольовані сепаратистами, та Крим оголошують тимчасово окупованими. Українська армія разом з добровольчими батальйонами розпочинають наступ, звільняючи Слов'янськ та інші міста. Водночас росія постачає терористам зброю, зокрема й протиповітряні ракети. 17 липня 2014 року бойовики «ДНР» збивають малайзійський пасажирський літак МН17. Унаслідок цього гинуть приблизно 300 осіб, серед яких громадяни Нідерландів, Малайзії, Британії та інших країн. Трагедія нарешті змусила західні країни піти на більш рішучі кроки щодо російської агресії. Проти російських чиновників та бізнесу запроваджують економічні та персональні санкції. Санкції завдадуть російській економіці втрат. Проте цим на початку підтримка України обмежиться.

Українська армія у середині серпня локалізувала спротив сепаратистів до кількох районів Донбасу. Щоб зберегти самопроголошені

«республіки», росія під прикриттям вводить в Україну регулярні війська. Символом протистояння російській агресії стала оборона Донецького аеропорту «кіборгами» – українськими військовими-захисниками. Гарячу фазу протистояння спробували призупинити підписанням Мінських угод у вересні 2014 та лютому 2015 року.

Угоди сприяли тому, що конфлікт перейшов у «холодну фазу», однак – не вирішили його. За даними ООН, внаслідок російської агресії вже загинуло орієнтовно 10 тис. громадян України. Число жертв зростає. Але основне прагнення росії – зберегти Україну у межах своєї сфери впливу – здійснити не вдалося. У червні 2014 р. Угоду про асоціацію з ЄС Президент Петро Порошенко підписав тією ж ручкою, що мав Віктор Янукович у листопаді 2013.

Необхідно зазначити, що було набуто значних здобутків на зовнішньополітичній арені: підтримка антиросійськими санкціями, отримання безвізового режиму з країнами Європейського Союзу поєднувались із потребою долати надскладні завдання всередині країни. Стара влада на місцях також не бажала змін: відбулось очищення влади від антимайданівців (люстрація), але часткове. Розпочата боротьба з корупцією обмежувалась виροками дрібним посадовцям та електронним декларуванням, новостворені НАБУ та НАЗК у своїй роботі відмічались скандалами. Судова реформа поєднувалась із призначенням на посади старих, скомпрометованих суддів. Затягувалось розслідування злочинів проти майданівців. Щоб протидіяти в «інформаційній війні» масованій світовій російській антиукраїнській пропаганді, було створено Міністерство інформаційної політики, яке за 5 років, крім заборони російських соціальних мереж, пропагандистських ЗМІ, не показало ефективної роботи. 2017 року Президент підписав Закон України «Про освіту», який зустрів спротив з боку нацменшин та посварив із урядом Угорщини.

19 травня 2018 р. П. Порошенко підписав Указ, яким набрало чинності рішення Ради національної безпеки і оборони про остаточне припинення участі України у статутних органах Співдружності Незалежних Держав. Станом на лютий 2019 року Україна мінімізувала свою участь у Співдружності Незалежних Держав до критичного мінімуму та фактично завершила свій вихід. Верховна Рада України ніколи не ратифікувала вступ, тобто Україна ніколи не була членом СНД.

31 березня 2019 р. відбувся перший тур виборів Президента України. За його результатами до другого туру вийшли Володимир Зеленський та Петро Порошенко. 7 квітня 2019 року ЦВК офіційно оголосила результати першого туру президентських виборів:

Зеленський – 30,24 % голосів; Порошенко – 15,95 % голосів.

21 квітня 2019 р. відбувся другий тур виборів Президента України. За результатами підрахунку голосів переможцем став Володимир Зеленський із 73,22 % голосів, тимчасом як чинний Президент України Петро Порошенко отримав 24,45 %.

21 квітня 2019 р. в другому турі президентських виборів переміг актор і шоумен Володимир Зеленський, який зумів консолідувати протестні настрої різноманітного політичного спектра навколо власної харизматичної особистості й отримати 73,23 % голосів виборців. 20 травня відбулася церемонія інавгурації, після якої Зеленський оголосив про розпуск Верховної Ради та призначив дострокові вибори. Позачергові парламентські вибори 21 липня дозволили новоствореній пропрезидентській партії «Слуга народу» вперше в історії незалежної України отримати абсолютну більшість місць (248).

10.4. Російське вторгнення в Україну

У 2014 р. війська російської федерації окупували територію Автономної Республіки Крим і розпочали війну на Донбасі, а 24 лютого 2022 року російська армія розпочала широкомасштабне вторгнення на територію України по всій довжині спільного кордону з територією Білорусі.

Військова кампанія почалась після тривалого нарощування російських військ з листопада 2021 року вздовж кордону України з росією і Білоруссю та визнання органами влади росії 21 лютого 2022 року терористичних утворень на території України так званих «ДНР» та «ЛНР» – як державних утворень.

Приблизно о четвертій годині за київським часом 24 лютого 2022 р. президент російської федерації путін оголосив про «спеціальну військову операцію» з метою нібито «демілітаризації та денацифікації України».

Уже за кілька хвилин почались ракетні удари по всій території України. Російська армія вдерлась до України поблизу Харкова, Херсона, Чернігова, Сум, увійшовши з росії, Білорусі й тимчасово окупованого Криму. Разом з росією війну проти України веде Білорусь: із прикордонних районів завдають ракетних ударів по всій території України, здійснюють вильоти бойової авіації для завдання ракетно-бомбових ударів по всій території України.

Президент Володимир Зеленський оголосив воєнний стан і розірвання дипломатичних відносин із росією та прокоментував її напад

словами, що росія підло і самовбивчо напала на Україну, а російська держава стоїть на шляху зла.

Верховна Рада України голосами 300 депутатів підтримала введення воєнного стану в Україні.

Завдяки супротиву української армії та сил самооборони вже в перші дні агресії російська армія зазнала значних витрат у живій силі та техніці.

У своїй новітній історії, за оцінками українських та міжнародних експертів, росія в жодній війні ще не зазнавала навіть приблизно таких великих втрат за такий короткий час.

З першого дня вторгнення росією було порушено правила ведення війни, масово чинились воєнні злочини. Крім того, російська влада проводила активну війну та застосовувала шовіністичну пропаганду⁸⁹.

27 лютого Україна офіційно надіслала позов проти росії до Міжнародного суду ООН у Гаазі, щоб притягнути її до відповідальності.

14 квітня 2022 р. Верховна Рада України визнала російську федерацію державою-терористом.

За цей час окупанти скоїли понад 68 тис. воєнних злочинів; було зареєстровано акти застосування касетних мін, хімічних касетних і запалювальних боєприпасів.

Було зруйновано понад 81 тис. об'єктів цивільної інфраструктури, серед них понад 62 тис. житлових будинків.

З першого дня агресії росія порушувала правила ведення війни і норми міжнародного права та масово чинила воєнні злочини та злочини проти людяності, вбиваючи цивільних, руйнуючи інфраструктуру та депортуючи населення.

Особливо жахливими були злочини російських окупантів проти українських дітей. Лише за підтвердженими даними, сотні з них загинули і більше тисячі були поранені. Російська сторона активно здійснювала незаконну депортацію десятків тисяч дітей з тимчасово окупованих територій України – цілеспрямований характер цих дій підтвердив і Міжнародний кримінальний суд, видавши 17 березня 2023 р. ордер на арешт президента рф та російської уповноваженої з прав дитини.

Починаючи з осені 2022 р. російське командування активно застосовувало ракетне озброєння та дрони-камікадзе для ударів по об'єктах критичної інфраструктури України, намагаючись зокрема знищити в зимовий сезон українську енергосистему та позбавити мирне населення електроенергії, водопостачання та опалення.

6 червня 2023 р. російські окупанти підірвали Каховську ГЕС, що

⁸⁹ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Ззнач. твір.

стало черговим актом державного тероризму з боку рф та призвело до небаченої гуманітарної та екологічної катастрофи на півдні України.

З 4 березня 2022 р. залишається окупованою військами рф найбільша в Європі Запорізька АЕС. Російська сторона свідомо порушила принципи ядерної безпеки, розмістила озброєння в приміщеннях і на території АЕС та продовжує безвідповідальну риторичку як важіль ядерного шантажу України і світу, створюючи найсерйозніші загрози для глобальної безпеки.

При цьому російська влада проводила активну інформаційну війну, застосовувала пропаганду та дезінформацію для приховування та виправдання своїх злочинів.

Росія тимчасово захопила прилизно 1/5 території України. Кремль намагався «легітимізувати» окупацію, організувавши 23–27 вересня 2022 р. пропагандистське дійство під назвою «референдуми» на тимчасово окупованих територіях Херсонської, Запорізької, Луганської та Донецької областей України. Як і у випадку з Автономною Республікою Крим та містом Севастополь, ці протизаконні дії не мали жодної сили, не несли і не несуть наслідків для міжнародно визнаних кордонів України та є нікчемними з юридичного погляду.

Російське вторгнення в Україну отримало широкий міжнародний осуд з боку урядів і міжурядових організацій, що зумовило введення нових санкцій проти росії, які спричинили російську фінансову кризу.

Щомісячні витрати на оборону для України становили приблизно \$ 5 млрд, а допомога і підтримка США, Німеччини, Великої Британії, Польщі, Канади, Франції, Чехії, Швеції, Естонії та Італії була практично постійною.

Повномасштабний напад пришвидшив консолідацію української нації. Національна єдність стала основою успішного спротиву. Наступ військ рф удалось зупинити завдяки спільним зусиллям українців, які стали на захист держави в лавах Збройних Сил України, Національної гвардії України та масового волонтерського руху.

Героїчний опір українців – це не лише боротьба за фізичне виживання Українського народу та свободу країни. У цій війні Україна захищає свій європейський вибір, свої ідентичність і цінності як частину європейських.

Від 2014 р. Україна бореться за суверенітет і соборність. Російський агресор тимчасово окупував окремі українські землі. Але всі вони обов'язково будуть звільнені.

Отже, проголошення Україною свого суверенітету, державної незалежності було лише першим, хоч і дуже важливим, кроком на

шляху до створення міцної демократичної, правової держави. Розбудова цієї держави – непростий, тривалий, проблематичний процес, в якому Україна веде пошук своїх подальших шляхів історичного розвитку.

Отже, вагомим досягненням молоді Української держави стало ухвалення Конституції – Основного Закону, вагомими стали здобутки держави у сфері міжнародних відносин, значно реформовано державний механізм, хоч його ще не завершено, оскільки й тут намітились різні тенденції політичних сил.

Залишається незавершеним процес реформування судової гілки влади, не до кінця врегульовано питання компетенції Глави держави, не припиняється робота щодо удосконалення правової основи держави. За роки незалежності тільки Верховна Рада України ухвалила кілька тисяч нормативних актів.

Протягом останнього десятиріччя через об'єктивні й суб'єктивні причини процес державотворення відбувається непросто. Головна особливість нинішнього життя України полягає у надто повільному визріванні та становленні громадянського суспільства, різкому протистоянні різних політичних сил, часто у непорозумінні між гілками влади, зокрема законодавчою і виконавчою. Все це ускладнює і гальмує становлення незалежної правової держави. Водночас усі державотворчі процеси подальшої демократизації повинні відбуватись саме на конституційному підґрунті.

Серед найбільш важливих є питання перемоги над російським агресором та питання щодо набуття членства в НАТО, отримання чітких та дієвих міжнародно-правових гарантій безпеки. Російська федерація має бути позбавлена змоги до збройної агресії у майбутньому.

Контрольні питання до теми 10

1. Які передумови ухвалення Декларації про державний суверенітет?
2. Коли було ухвалено Декларацію про державний суверенітет?
3. Хто були основними учасниками ухвалення Декларації про державний суверенітет?
4. Визначіть основні положення Декларації про державний суверенітет.
5. Розкрийте передумови, підготовку та ухвалення Конституції України 1996 р., дайте їй загальну характеристику.
6. Як змінилося правове становище українського народу після ухвалення Конституції?
7. Коли і як розпочалася російська агресія проти України?
8. Які норми міжнародного права були порушені росією?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні акти та документи

1. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. Затверджені при вільному обранні формальною присягою від того ж Ясновельможного Гетьмана. Підтверджені 5 квітня 1710 року від Різдва Христового. *Верховна Рада України*. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

2. Конституції країн світу. *Конституційна Асамблея*. *Електронна бібліотека НБУВ* : вебсайт. URL: <http://nbuviar.gov.ua/asambleya/index.html>

3. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квіт. 1978 р. *Верховна Рада України* : вебсайт. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

4. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96 – ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254>

5. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квіт. 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>

6. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19>

7. Конституція (Основний закон) Української соціалістичної радянської республіки : Постанова XI Всеукраїнського з'їзду рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 15 трав. 1929 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29>

8. Про державний суверенітет України : Декларація Верховної Ради Української РСР від 16 лип. 1990 р. № 55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>

9. Про затвердження Конституції (Основного закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки : Постанова Надзвичайного XIV Українського з'їзду рад від 30 січ. 1937 р. *Верховна Рада України* : вебсайт. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html>

10. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. № 1427-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>

11. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/966-7217-53-1/966-7217-53-1.pdf>

Підручники

1. Бандурка О. М., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Історія держави та права України : підруч. для курсантів та студентів вищ. навч. закл. Харків : Майдан, 2018. 616 с.
2. Бандурка О. М., Швець Д. В., Бурдін М. Ю., Головка О. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
3. Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцев В. О. Історія держави і права України : підручник. Харків : Право, 2013. 704 с.
4. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.
5. Маймескулов Л. М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник. Харків : Право, 2011. 520 с.
6. Чайковський А. С., Батрименко В. І., Зайцев Л. О., Копиленко О. Л. Історія держави і права України : підручник / за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 512 с.
7. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 624 с.
8. Теорія держави і права : підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і допов. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2017; Ліра ЛТД. 480 с.
9. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком-Інтер, 2006. 685 с.
10. Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : Ін Юре, 2015. 808 с.

Навчальні посібники, інші дидактичні та методичні матеріали

1. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: Стародавня доба : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2011. 64 с. URL: [http://irbis – nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000651](http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000651)
2. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Тернопіль, 2014. 656 с.
3. Захарченко П. П. Історія держави і права України. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
4. Заруба В. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Істина, 2006. 416 с.
5. Джужа О. М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : НАВС, 2012. 375 с.

6. Історія держави і права зарубіжних країн : довідник / за ред. Ю. В. Цветкової. Київ : Інтерсервіс, 2018. 98 с.

7. Історія держави і права України : навч. посіб. для підготовки до іспитів / упоряд.: І. В. Тетарчук, Т. Є. Дяків. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 214 с.

8. Забзалюк Д. Є., Макарчук В. С., Марковський В. Я., Яремчук В. Д., Рудий Н. Я. Історія держави та права : навч. посіб. / заг. ред. Д. Є. Забазалока та В. Я. Марковського; Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів : СПОЛОМ, 2021. 438 с.

9. Тищик Б. Й. Історія держави і права зарубіжних країн. Новітній час (1918 р. – початок ХХІ ст.) : навч. посіб. Львів : Світ, 2016. 718 с.

10. Щербатюк В. М. Історія держави і права України : курс лекцій. Київ : Фенікс, 2018. 496 с.

11. Безклубий І. А. Історія українського права : навч. посіб. Київ : Грамота, 2010. 336 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000014778>

12. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум. Харків : Одиссей, 2010. 488 с.

13. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 320 с.

14. Макарчук В. С., Процик В. М. Загальна історія держави та права зарубіжних країн : навч. посіб. Київ : Атіка, 2013. 340 с.

15. Музиченко П. П. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Товариство «Знання», 1999. 662 с.

16. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-е вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2007. 471 с.

17. Середа А. М. Історія держави і права України : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. Ч. 1. 332 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0004382>

18. Талдикін О. В. Держава і право Давнього Сходу: структурно – логічні схеми і таблиці : навч. посіб. Дніпро : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2016. 136 с. URL: <https://dduvs.in.ua/biblioteka/biblioteka-studenta-dduvs/pidruchniki-posibniki/derzhava-i-pravo/>.

19. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Атіка, 2011. 944 с.

20. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 568 с.

21. Ухач В. З. Історія держави і права України : навч. посіб. (конспекти лекцій). Тернопіль : Вектор, 2011. 378 с.

22. Чернявська Т. І., Фрейман Г. О. Історія держави та права зарубіжних країн: практикум: навч. посіб. Київ : Кондор, 2014. 400 с.

23. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Історія держави і права України : навч.-метод. посіб. Вінниця : ТОВ «Твори» 2020. 688 с.

Монографії та інші наукові видання

1. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, Ліра, 2015. 372 с.
3. Крестовська Н. М., Цвіркун О. Ф. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум. Харків : Одіссей, 2010. 488 с.
URL:
http://pidruchniki.com/1584072058608/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_zarubizh_nih_krayin.
4. Левчук М. В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.
5. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблематика теорії та методології : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. 336 с.
6. Сердюк Л.М. Зміни до Конституції України 1996 року: їх зміст і соціально-правові наслідки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Випуск № 2. С.702-707.
7. Сидорчук О. О. Суд присяжних у Правобережній Україні: створення та діяльність (1880–1917) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2010. 20 с.
8. Тищик Б. Й. З історії становлення американського конституціоналізму. *Вісник Львівського університету. Серія : Юридична*. 2014. Вип. 60. С. 134–145.
9. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. 580 с.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Колектив авторів

Редактор, оригінал-макет – *А. В. Самотуга*
Редактор *О. М. Врублевська*

Підп. до друку 16.05.2024. Формат 60x84/16. Друк – цифровий. Гарнітура – Times.
Ум.-друк. арк. 12,09. Обл.-вид. арк. 13,00. Зам. № 03/24-нп

Надруковано у Дніпровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Науки, 26, sed@dduvs.edu.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 6054 від 28.02.2018